

Александра А. Фостиков

ЗАНАТСТВО СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Institute of History Belgrade
Monographs, vol. 72
National Museum Pozarevac

Aleksandra A. Fostikov

**CRAFT PRODUCTION
IN MEDIEVAL SERBIA**

Editor in Chief

prof Alesandar Rastović, Ph.D.
Institute of History Belgrade

Belgrade 2019

Историјски институт Београд
Поседна издања, књ. 72
Народни музеј Пожаревац

Александра А. Фостиков

ЗАНАТСТВО СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Уредник

проф. др Александар Раствоић
Историјски институт Београд

Београд 2019.

Рецензенти:

Проф. др Сениша Мишић
Проф. др Татјана Суботин Голубовић
др Владета Петровић

*Сенима предака,
дрвету порода,
горским путевима,
колегама и пријатељима*

Садржај

Предговор	7
УВОДНА РАЗМАТРАЊА: ТЕМА И ТЕРМИНОЛОГИЈА	9
Занимање, занат, уметност: терминологија и класификација	11
Умни и ручни рад	13
Занат као занимање: прави занатски род	16
Занат или уметност: уметнички занати	19
Досадашња истраживања, расположиви извори	20
Могућности и проблеми поделе и класификације заната и занатлија	30
ЗАНАТСТВО СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ – РАЗВОЈ, ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА, СТРАТИФИКАЦИЈА	33
Обрада метала	37
Ковач – Homo faber	38
Развој, успон и диференцијација ковачког заната	40
Улога и статус ковача	47
Ковачница – радно место ковача и његово оруђе	51
Трагови ковачког заната у топономастици	53
Обрада злата	57
Диференцијација златарског заната	59
Улога и статус златара	67
Место златарске радње и оруђе златара	74
Обрада обојених метала	76
Израда оружја	78
Развој, успон и диференцијација оружарских заната	79
Улога и статус оружара	87
Обрада минерала и стена	90
Обрада и примена камена	90
Развој, успон и диференцијација обрађивача и градитеља каменом	94
Градитељска струка – развој и одлике	107
Улога и статус каменара, зидара и градитеља	118
Место радње и оруђе	124
Трагови занатства обраде камена у топономастици	126
Обрада и примена глине (керамика)	127
Развој, успон и диференцијација обрађивача глине	130
Улога и статус глинара	137
Место радње и оруђе	141
Трагови занатства обраде глине у топономастици	143
Стакларство	144

Биљни покривач у улози материјала	150
Развој, успон и диференцијација	153
Улога и статус обрађивача биљне сировине	167
Место радње и оруђе	170
Трагови заната у вези с обрадом биљака у топономастици	171
Обрада приноса и остатака животиња	172
Развој, успон и диференцијација	174
Улога и статус обрађивача животињских сировина	184
Место радње и оруђе	186
Трагови у топономастици	188
Одевна струка и неки неодређени секундарни занати	189
Развој, успон и диференцијација	189
Улога и статус	198
Место радње и оруђе	201
Трагови у топономастици	201
ЗНАЧАЈ И ДОМЕТ ЗАНАТСКЕ ПРИВРЕДЕ	203
Степен поделе рада	205
Занатски производ, трговачки артикал	207
Замирање и промене	209
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	213
SUMMARY	227
СПИСКОВИ СКРАЋЕНИЦА	231
Часописи	231
Остале скраћенице	232
БИБЛИОГРАФИЈА	235
Извори	235
Литература	240
РЕГИСТАР ПОЈМОВА	271

Предговор

Пошто је према општој економској дефиницији занатство *привредна грана*, али и из угла теорије историје *дуготрајна појава* да би бројни микропроцеси и његови елементи и могли да буду детаљније сагледани, пажња је посвећена низу чинилаца од значаја, од оних основних (доступност ресурса, средства за рад, радна снага, технолошки напредак) до специфичних (територије, становништва, епохе). Тако је простор дат и питањима везаним за сам развој занатства, одређивању његовог места у датом времену, али и развоју појединог заната, занатлији као његовом представнику, његовој улози и статусу. Такође учињен је и покушај да се истражи и терминологија од значаја, као и да се укаже на ономастикон самог занатства, у мери у којој је то било могуће.

Књига *Занатство средњовековне Србије*, настала је на основу дела текста истоимене докторске дисертације, одбрањене на Филозофском факултету у Београду, децембра 2016. године, овде допуњеног резултатима даљих истраживања. Стога, овом приликом желела бих да се захвалим свим оним колегама и пријатељима који су били стрпљиви током истраживања и писања, а који су и највише допринели садашњем изгледу текста, као и члановима комисије, пред којима је и теза својевремено одбрањена, а који су ме упутили на поједине детаље и могућу проблематику: проф. Татјани Суботин-Голубовић, проф. Снежани Божанић и доценту Владимиру Алексићу. Посебну захвалност дугујем ментору проф. Синиши Мишићу, који је имао стрпљења и воље да сам текст више пута ишчитава и да ме упућује у даље истраживање, као и да ме из године у годину подучава током теренских рекогносцирања о бројним питањима – врсти материјала, обради и њиховој примени, у време када проматрање изласка сунца представља важан метод за оријентацију сакралног објекта, а технологија која напредује крупним корацима доводи до низа промена. Без таквих непосредних сазнања, прилог економској историји у виду ове књиге сигурно не би био истог квалитета.

Београд, у јесен, лета 2019.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА: ТЕМА И ТЕРМИНОЛОГИЈА

Према општој економској дефиницији занатство је привредна грана, или, из угла теорије историје, *дуготрајна појава* и у уској је вези с главним чиниоцима *привредног развоја* или *факторима производње*: радном снагом, доступним ресурсима и средствима за рад (*материјална средства производње*). Такође, веома важан чинилац јесте и технолошки напредак, који директно диктира примену технологије и техника неопходних за даљи развој те привредне гране. Ради проучавања средњовековног занатства у Србији, овим чиниоцима је неопходно додати и оне важне за тему, попут специфичности саме територије, становништва, дате епохе, друштвеног уређења или страних утицаја, како би бројни микропроцеси и њихови елементи могли да буду сагледани и засебно.¹

Истраживање занатства је овом приликом хронолошки и територијално одређено временом и облашћу српске средњовековне цивилизације као друштвено-географског система. Појам српске државе, односно државности у датом времену – средњем веку – утицао је на то да географски простор буде дефинисан оквирно границама државе краља Милутина (1282–1321), које су ка северу проширене границом из времена Деспотовине (1402–1459). На југу су у обзир узети градови и насеља са граничне линије краља Милутина, док су изостављене

¹ Бројност економских или неекономских чинилаца расте с развојем теорије историје и других наука. J. J. Spengler, *Economic Factors*, 42–56; B. F. Hoselitz, *Noneconomic Factors*, 28–41; Ф. Бродел, *Списци о историји*, 189–202; S. Ђуровић *Историја и економске науке*, 402–405; S. M. Afghah, *Economic and non-economic factors*, 44–64; I. Wallerstein, *Braudel on the Longue Durée*, 155–170; P. A. Samuelson, W. D. Nordhaus, *Economics*, passim; D. Armitage, J. Guldi, *The Return of the Longue Durée*, без нумерације.

територије из времена цара Душана, на којима занатство, посебно градско, као и сам град, припадају привреди и урбанизацији Византије у оквиру чије историје се и проучавају.² На исте границе, као економски простор, у ком се развија занатство средњовековне Србије, делимично се може применити и идејни модел *économie-monde* Ф. Бродела, или тзв. *world-empire* И. Валенштајна.³

Управо релација на линији становништво – територија – језик утицала је да се за доњу временску границу узме досељавање Словена, односно ниво развоја занатства словенских племена на овом простору.⁴ На питање како дефинисати горњу хронолошку границу није било тако лако одговорити. Мада пад српске државе 1459. под турску власт означава и крај самосталне средњовековне Србије, па и занатства као привредне гране, одређене процесе и промене у појединим случајевима било је неопходно пратити и у оквиру нових прилика.⁵

Како истраживање историје занатства захтева и истраживање већ помињаних чинилаца и појединачно, посебна пажња посвећена је дефинисању и одређивању занатства као делатности, поделама и диференцијацији заната, проучавању материјала, радионица, алата и технолошког нивоа, односно питањима од чега, са чим, где и како се одвијао рад занатлије, а затим и улози и статусу самог занатлије, његовом месту и месту његовог производа, у ширем економском, социјалном, друштвеном и културном контексту.

Да би чиниоци, али и саме чињенице били размотрени у датом концепту, неопходно је најпре прецизно дефинисати основне појмове – занат, занатлију и занатство у оквиру терминологије и класификација средњег века. Како је, пак, дискутабилно ближе одређење ових појмова од чијег схватања зависи и интерпретација досадашњих истраживања и

² *Лексикон градова и тргова*, 9 (С. Мишић); М. Благојевић, *Српска државност*, passim.

³ I. M. Wallerstein, *Unthinking Social Science*, passim; Cheng-Chung Lai, *Braudel's Historiography Reconsidered*, 11–18. Вид. и: М. Поповић, „Средњовековна српска екумена“ – фикција или стварност?, 37–43.

⁴ Ј. Мргич, *Северна Босна*, 19–21, 44–51, са ст. лит. О досељавању и насељавању: Т. Живковић, *Словени и Ромеји*; исти, *Јужни Словени*; *The World of the Slavs*, passim. О теоријама насељавања и: В. Бикић, В. Иванишевић, *Словенска археологија у Србију*, 166–172; F. Curta, *The Slavic*, 125–148; исти, *The making of the Slavs*, 277–307, уп. М. L. Greenberg, *Common Slavic*, 197–209; V. Воћек, *Praslovanština*, passim, са детаљним освртом на лит. и теорије.

⁵ *Пад Српске деспотовине 1459. године*, passim.

изворне подлоге, одговори захтевају кратки осврт на терминологију и класификацију рада, како савремену тако и некадашњу. Тек на основу тачне дистинкције у области рада, могуће је и размотрити доступне изворе, место занатства у литератури, те указати на методолошке приступе.

ЗАНИМАЊЕ, ЗАНАТ, УМЕТНОСТ: ТЕРМИНОЛОГИЈА И КЛАСИФИКАЦИЈА

Податак да се у основи скупа назива који се данас користе у вези с појмом занатство налазе туђице *занат* и *алат*, које чак и не припадају баштини средњовековне Србије, отвара простор за различита тумачења података. Именица занат (и изведенице занатлија и занатство) представља балкански турцизам (осм. тур. *San'at* вулг. *zanât*) преузет у новом веку, пореклом из арапског језика (глаголска именица *ṣan'at* изведена од глагола *ṣana'* – стварати, имати, радити, изградити нешто) и спада у групу позајмљеница за које није сачуван ни изворни ни адекватни пандан у старосрпском језику, а није сигурно ни који је првобитни у старословенском. Данас се назив занат користи као ознака за: вештину, знање, занимање с акцентом на ручном раду (*manus facere*), али и за занимање односно професију или струку уопште, па и за уметност. Као пар занату, јавља се и назив за средство рада – (х)алат, такође балкански турцизам (*alât, âlet*) пореклом из арапског језика (*'âla*), као ознака за инструмент, справу или строј, односно за „*прибор, збир алатки*“ потребних за „*занат или ручни рад*“. За разлику од речи занат, назив алат није у потпуности истиснуо словенски назив оруђе (орудје), већ улази у паралелну употребу с њим, често у ужем смислу – служи као име за помоћно али неопходно средство за производњу или за обављање одређене, специфичне делатности. О значају алата и вези пара алат – занат сведоче и народне пословице, једна група ближа старијем говору „*У вјешта и вредна рукотворца честито оруђе*“, и две ближе савременом: „*Без алата нема ни заната*“, „*Ил набави алат ил остави занат*“.⁶

Различито тумачење речи занат, те схватање занатства као делатности која се може довести у везу са мануелним радом уопште, а затим и инкорпорација ове речи у тако широком значењу у језик, утицали су уз

⁶ Cafer Efendi, *Risāle-i Mi'māriyye*, 31, 96–97; Ђ. Даничић, *Рјечник* 2, 229; М. Stojanović, *Sbirka*, 197; ЭСЛЯ 29 (2002) 120–121; S. Novaković, *Srpsko – slovenski zbornik*, 25; EPCJ 1, 112; I. Šestan, *Tradicijски zanati*, 111–121; Z. Rusek, *O instrumentach*, 157–174.

друге факторе на успостављање доста различитих ставова у историографији, па и у литератури уопште. Пратећи трендове економске теорије према којој се занатство дели на производно и услужно с једне, а професије на занатске и услужне с друге стране, поједини су се аутори приликом истраживања занатства бавили и услугама.⁷ Такође, истраживање занатства у раним зачецима проучавања привредне историје често је било и повод и за обраду осталих занимања, односно света делатника (*laboratores*), па се у занатство уводе и друге професије, било директно или кроз струке, а проблематику употпуњавају и важна неслагања око сврставања радника. Истовремено, увиђа се и разлика између група занимања, па се сем трговине и заната као посебни скупови дефинишу и услуге, интелектуална занимања, слободне професије... Тако се апотекар дефинише као занатлија, припадник хемијске или апотекарске струке, лекар као интелектуално занимање, сликар као занатлија, или као услужна интелектуална делатност. У занатство се уводи и прехрамбена струка, а у оквиру ње се наводе и рибари, крчмари, крчмарице, па и вртлари, а међу занатлијама се спомињу и бербер и гласник. Додатно у литератури назив занат често се користи и као синоним за занимање, односно професију или вештину, па се тако јавља и термин *трговачки занат*. До појединих разлика у схватању занатства дошло је и услед посматрања заната кроз облике организације и удруживања, при чему се често није узимало у обзир да специфични облици средњовековног система удруживања нису постојали само у оквирима занатства, већ и међу другим делатностима.⁸

Поменутој ситуацији у историографији доприноси и податак да насупрот називима за занатлије, који махом припадају словенском ареалу (нпр. ковач, златар, грнчар), оригинални и рани називи за припадника занатског рода и занатство као делатност нису забележени у изворима. Неологизам обрт, још је новијег порекла у односу на реч занат и такође се јавља у широком значењу, па не доприноси дефинисању термина занатства у датом добу. Нејасне етимологије (чак се

⁷ Питање је додатно закомпликовано увођењем економских сектора и базирањем превођења економске теорије на различитој употреби речи занат. Тако се мешају чак и појмови *industry: service*. М. Wolfe, *The Concept of Economic Sectors*, 402–420; Z. Kenessey, *The Primary*, 359–385. Вид. и даље.

⁸ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 131–132; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 101–105, 121–127, 131–133; Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трпчи*, 236; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 60, 63, 70–71.

и реч оруђе уводи у расправу) и различита тумачења фундуса старог словенског језика за сада не пружају сигурне податке о именицама тог типа, иако је неоспорно да су на извесном нивоу поделе рада такве одреднице вероватно успостављене. Уместо ове групе назива, са продором хришћанства, током превођења, у домаћу редакцију улазе позајмљенице коришћене у преводу или транскрипцији и сложенице образоване према страним узорима. Истовремено, превођење терминологије рада утиче и на њено развијање, па се у изворима јављају и речи које указују на ручни рад и његову општу дефиницију.

Умни и ручни рад

Мада је у средњем веку физички, па самим тим и мануелни рад сматран недостојним припадника вишег слоја, мисли античких филозофа о самом знању или *филозофији* утицале су и на ширење идеја о постојању различитих врста знања, па ретки подаци у изворима посвећеним знаностима садрже и неке важне одреднице, које су утицале на даљи развој схватања теорије знања, филозофије, али и ручног рада, односно занатства.

Идеја умне образованости у западној Европи декларише се кроз *слободне вештине (artes liberales)*: ниже (граматика, дијалектика, реторика) и више (аритметика, геометрија, астрономија, музика). У Византији образованост се такође односила на умне активности – „речи и мисли“, а под њеним утицајем развија се и домаћи систем терминологије *филозофије*, те учења и образовања. Систем дисциплина делио се тако на теоријско – *видителноје* (теологија (*богословноје*), физика (*јестетственоје*) и математика (*учителноје*)) и практично – *дјелателноје* знање (економика (*домостроителноје*), политика (*домостроително-градскоје*) и етика (*обичноје*)). Додатно се јављају и астрономија и музика.

Податак да постоје две врсте знања, *умно – вештина ума и мисли*, и *мануелно – вештина руку*, истиче поново у 12. веку Хуго од Сен-Виктора, париски теолог. Насупрот *artes liberales* овај аутор ставља седам мануелних вештина – *artes mechanicae*: ткање, ковање оружја (које је укључивало и целокупно градитељство), пловидбу, пољопривреду, лов, медицину и драму (глума). Разлика, али и веза између теоријског и практичног знања била је у Византији успостављена односом *episteme – techne*. Управо подаци о коришћењу и схватању *artes mechanicae*, односно *techne* у домаћој терминологији, пружају увид у основни речник појмова занатства средњовековне Србије.

Тако је од изузетног значаја за тему и превод популарног дела Јована Дамаскина, сачуван тек из времена деспота Стефана Лазаревића, који не само да указује на неколико назива, већ и сведочи о њиховој интерпретацији. Под грчким узорима разлика знања одређена је терминима *художество* (хоудожъство) – *хитрост* (хытрость), при чему је художавство вештина/уметност речи, а хитрост вештина/знање/уметност, која се ради рукама. У истом тексту истиче се и да је филозофија почетак сваке хитрости, односно да знање претходи делатности. Тиме се појам хитрост, заправо доводи истовремено у нераскидиву везу са вештином, знањем, уметношћу, филозофијом, па и самом креацијом. Како текст и указује, појам хитрост коришћен је и да означи вештину као такву, јер художавство је пак *словесна хитрост*. Одатле и потичу и називи *художник* – зналац, научник, уметник мисли и речи, и *хитрац* (*хытрьць*) као термин за особу вичну мануелној вештини, који се среће у домаћим изворима. Исти назив у складу са дефиницијом хитрости подразумевао је веома широки круг занимања – од знања кормиларења па до вичности разарања града, а у истом опсегу коришћен је веома рано, па и приликом првих превода са грчког, што потврђује и његова појава у раним старословенским текстовима из 10. и 11. века. Ови подаци упућују и на то да је вероватно био у употреби и у претходно време, те да би се могао сматрати и старијим словенским називом за *вештину*. Овај термин коришћен је како да се означи мануелна вештина, тако и за лукавство и препреденост, али и мудрост.

Са истим значењем, у изворима се употребљава и реч *технит*, *технитар*, одакле и збирна именица *технитарије*, туђица у транскрипцији, у чијем је корену већ помињана реч *technē* (*τέχνη* текне, техне), која значи и вештину (*ars*), односно стручни рад који не може свако да обавља. И овај појам коришћен је да се означи *хитрац* уопште, али и као ознака за градитеља у ужем смислу, па се употреба назива *техник* и *мајстор*, може донекле упоредити. Термин се јавља у различитој врсти грађе, као и назив хитрац.⁹

⁹ Тако царица Јелена ради проналажења часног крста наређује хитрацима да разоре стари храм. А. Вукомановић, *Грађа*, 240 (разарање храма); Теодосије, *Живот светог Саве*, 183 (хитрост – кормиларење), 202 (рукотворити); S. Novaković, *Srpsko – slovenski zbornik*, 25–26; С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског*, 57, 60, 66; С. Ђирковић, *Писменост и образовање*, 15–16, 18; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 58–59 н. 5, 9; *СС*, 769; *ЛССВ*, 214 (С. Ђирковић, *Занати*); М. Н. Громов, Н. С. Козлов, *Русская философская мысль*,

Под утицајем Византије у изворима домаће провенијенције, али различите врсте, устаљују се још два назива: *рукоделац* (рукоделије) и *мајстор* (мајсторије). Именица *рукодѣлаць* је сложеница скована према грчком обрасцу, и налази се у књижевним односно литерарним текстовима, а често и када се истиче занимање монаха. Да је била и опште прихваћена сведочи и њена каснија употреба у народној традицији, па и каснијој књижевности, где се јавља и у верзији рукотворац. Такође, у појединим случајевима коришћен је и само назив *дѣлаць* – *дѣлатель*. Иста реч у складу са поменутом дефиницијом хитрости (*убо ксть иже роукама дѣлаема*), такође се може упоредити с појмом хитрац. Термин је усвојен и у другим словенским редакцијама, а у појединим се користи и данас. Такође у словенским језицима, као и у црквено-словенском, а у вези са схватањем *techne*, јавља се и назив *ремство* (ремство, ремезство, ремесло, рем(е)ственик, ремесленик).¹⁰

Назив *мајстор* (мајсторије), грецизам латинског порекла (*magister*), своју примену је за разлику од именице *рукоделац*, нашао управо у актима свакодневног живота, а посебно у повељама и законским текстовима, и то како у ширем смислу, као ознака за особу вичну ручном раду, тако и у ужем – као ознака за *вештог производног мануелног работника* – обученог за стручни рад, који не може свако да обавља. Према законским деловима повеља, збирна именица *мајсторије* коришћена је да означи и посебан друштвено-социјални слој зависног или подложног сеоског земљорадничког становништва, припадника *људи црквених или метохијских*. Исти назив коришћен је и да означи титулу која се стицала након завршетка изучавања неког заната, место у хијерархији, па чак у ужем смислу и градитеља. Такође, примењивана је и да се означи вештина и извесно знање и у другим занимањима

30; E. Whitney, *Paradise Restored*, 1–169; М. Аћимовић, *О почетку*; R. Parry, *Episteme and Techne*. Вид. и: А. Фостиков, *Збирна повеља*, 118, 125; S. Parcell, *Four Historical Definitions*, passim; J. Kulischer, *Орџа ekonomska povijest*, 77; J. Le Goff, *Time, work & culture*, 58–86.

¹⁰ Теодосије, *Живот светог Саве*, 98; Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 61–62; F. Miklosich, *Lexicon*, 798; *Правда Русская* II, 317–318 чл. 15, даље према рег.; *Рјечник hrvatskoga ili srpskoga jezika* 14, 1955, 290; *Фасмер* 2, 578–579; *Фасмер* 3, 468–469, 515; *СС*, 580; *Словарь русского языка XI–XVII* 9 (1982) 36–37; *Исто*, 22 (1997) 141–144, 247–250; Ю. В., Откупщиков, *Очерки по этимологии*, 172–177. Тако и свети Сава *рукотвори са царским мајсторима*. Р. Николић, *О уметничкој делатности светог Саве*, 33, 35.

(*мајстор свог заната*). Тако се назив мајстор, заправо јавља и као синоним за поменуте термине хитрац, техник, рукоделац, односно као назив за ремств(е)ника, а своје место налази како у оквиру идеје художтва, тако и хитрости.¹¹

Како су на развој средњовековног занатства Србије свој печат оставили бројни страни утицаји и прожимања, међу именима заната јављају се грецизми, германизми, латинизми другог порекла, као и оријентализми, понекад временски упоредно једни с другима или с домаћим називима за поједине струке. Тако усвајање терминологије, превођење и прилагођавање доводе и до успостављања бројних назива у оквиру појединих грана занатства, па изгледа оправдано и питање који назив представља заиста посебно занимање, а који би били међусобни синоними. Посебну проблематику при истраживању представља и чињеница да иако називи професија у принципу сведоче о области рада, попут грнчара, поједина имена без тачне представе о ком је занимању реч могу да унесу и додатну забуну. Као типичан случај издваја се помен *кључара* у Хиландарском типичу, који не означава представника ковачке професије, већ се искључиво односи на икономове слуге, чуваре кључева.¹²

Занат као занимање: прави занатски род

На проблематику уског одређивања занимања и терминологије рада, али и на важност тачног дефинисања поменутих, до сада је неколико пута скретана пажња у литератури, а посебна истраживања посвећена су и класификацијама занимања. Иако најпре такве класификације налазе место у социологији, њихова неопходност и могућности истакнуте су и у историографији. Већ поменути различити ставови у литератури о класификацији занимања као занатског захтевају и да се истражи која би све занимања могла да буду убројана у занатска, као и како дефинисати занатлију, односно *мајсторије*, у средњем веку и на датом простору.¹³ Путоказ за такво истраживање пружају поједина историографска разматрања, али, што је још важније, и сами извори, различите провенијенције.

¹¹ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 6, 292–293; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 58–59, 63–64; А. Фостиков, *Занатство*, 51–69.

¹² *ЛССВ*, 114–117 (С. Ђирковић, *Занати*). За примере вид. даље.

¹³ М. В. Katz, *Occupational Classification*, 63–88; М. Hanagan, *Artisan and Skilled Worker*, 28–31; М. Shatzmiller, *Labour in the Medieval Islamic World*, 16–27, са освртом на класификације и лит.

Најширу дефиницију средњовековног занатлије у југословенској историографији доноси Ј. Лучић, који под тим називом подразумева: „слободна човјека који обавља неку производну, прерађивачку или услужну делатност сам или заједно са једном или више особа. Читав радни процес у производњи, обради, преради неког предмета, робе од почетка до завршног обликовања обавља углавном сам обртник у својој радионици властитим средствима за производњу. Производни или прерађивачки посао ради ручно уз помоћ алата. У радионици обично му помажу помоћници (калфе) и научници, ученици (шегрти).“¹⁴ Ипак оваква дефиниција није у потпуности применљива на домаће занатство. Аутор већ на почетку истиче да је занатлија „слободно лице“, што се може прихватити из угла разматрања дубровачког занатства, које је градско и комунално и припада једном од примарних економских центара на приморју, али иста формулација није примењива и на целокупну територију средњовековне Србије, на којој градско занатство представља само једну од његових могућности развоја. Такође, у истој дефиницији, провлачи се појам услужне делатности. Говорећи о дистинкцији између производне, прерађивачке и услужне делатности, а у средњем веку, треба истаћи да занатлија који и производи, најчешће сам обавља и услужне поправке производа. Тако шустери подшивају стару обућу, како у Новом Брду, тако и у Загребу, где су и грнчари били дужни да имају и смољарницу.¹⁵ Ипак, међу занатска занимања не могу се сврставати и чисто услужна, нити остала занимања.

¹⁴ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 15.

¹⁵ I. K. Tkalčić, *Monumenta historica* II, 48–49; L. Thaller, *Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći*, 105; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22, чл. XIV. Посебан проблем представља и питање која је тачно дефиниција слободног лица у средњем веку, пошто се термин у литератури јавља у вези с урбаним занатством, те уопште градовима и да ли би на то питање могла да буде примењена искључиво максима „градски ваздух ослобађа“. Јер у случају државне територије, па чак и градске, или пак комуналне, сваки поданик био је дужан да поштује законодавство господара или самог града, на основу ког је и опорезован. Коначно, не може се рећи ни да занатлије пореклом из руралних предела нису могле да имају слободу кретања, некретнине, па чак и да имају статус земљопоседника, о чему неоспорно говори и случај протомајстора Георгија. С друге стране, подаци указују како на рад условно речено руралних занатлија, као професионалних делатника, тако и о подлагању урбаних занатлија манастирима. О проблематици грађанства и слободе: *ЛССВ*, 126–127 (С. Ћирковић, *Грађани*); С. Ћирковић, *Из старог Дубровника*:

На тачну дистинкцију, између осталих, и занатских занимања, указао је и Ј. Кулишер, који истиче да се као *први прави* занатлија истиче ковач (*homo faber*), чиме се додатно и ограничава назив занатлија на лице које ручним радом и алатом од датог материјала производи објекат (покретни или непокретни). Та дефиниција углавном је прихваћена и у широј литератури, па се ради прецизности занат у средњем веку у страној историографији често дефинише и сложеницама попут *handicraft*. Стога би се можда могло рећи и да је ковач не само први занатлија, већ и главни представник *правог занатског рода*, па би прихватање рибара за *занатлију* било подједнако класификовању ловца као припадника заната.¹⁶

Да се у ужем смислу домаћи збирни назив *мајсторије* и односио на *производног занатлију* у уском значењу сведоче и извори. Већ у *Закону мајсторијама*, који се јавља у домаћим повељама 14. века, као занатлије наводе се искључиво припадници занимања у вези с производњом, обрадом или прерадом у циљу стварања објекта/артикла. Тако се у БХ наводе: *ковачи урочни, дрводеље, кројачи (шавци), штавиоци/кожари (стргуније), седлари, грнчари, зидари (зидци) и златари*, у ДХ I: *ковачи, златари, седлари, шавци, стргуни и сви мајстори*, а поједини припадници пописани су или у оквиру појединих села, или у случају директног подлагања и скупно у оквиру аранжмана поклона, у одељку о производним делатницима, односно занатлијама.¹⁷

Као такво, класификује га и Филип де Диверсис, који је боравио у Дубровнику 40-их година 15. века. Према његовом мишљењу занатлије (*artifices mechanici, artifices, mechanici*) су *мануелни радници* који се баве *својим занатима*: сукнари, обућари, зидари (*градитељи домова*), златари, каменари, ковачи, кожари, којима додаје и: бродоградитеље, подрезиваче сукна, дрводеље (*carpentarii*), ужаре, крзнаре. Овој листи он додаје и месаре, који се баве купопродајом сира, сувог и свежег меса и сличних ствари, које додатно карактерише као средње трговце, али и *занатлије* с посебним положајем.¹⁸

грађани рођени и грађани стечени, 21–37, са ст. лит. о питању грађанства; J. Vasiljević, *Antropologija građanstva*, passim, са прегледом теорија и ст. лит.; S. Orlović, *Različita shvaćanja slobode*, 111–136; B. Telebaković, *Problem slobode*, 93–115, оба рада са теоријама и са ст. лит. За протوماјстора Георгија, и друге примере, вид. детаљније даље.

¹⁶ J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 75; M. B. Katz, *Occupational Classification*, 81; Google tag: *medieval handicrafts* (22.06.2019); A. Фостиков, *Ковачки занат*, 105–107.

¹⁷ Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80; А. Фостиков, *Занатство*, 51–69.

¹⁸ Између осталог Диверсис доноси и латинску верзију за термин занатство у ужем смислу – *artificium opera*. Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 29–30, 47, 49;

Занат или уметност: уметнички занати

Унутар заната у ужем смислу могуће је направити и поделу на оне свакодневно потребне и оне које бисмо данас могли назвати уметничким занатима, због уске везе занатске вештине и украса, или уметничким гранама појединих заната.

Ипак, важно је и истаћи да уметност у данашњем смислу речи није као таква постојала у средњем веку. Реч *artista* (ars) стога није означавала уметника, већ се односило на некога ко је био вешт, а цртачке вештине заправо су спадале у већ поменуте, механичке (*artes mechanicae*). С развојем мисли, сматрало се да нови статус уметничких стваралаца није могуће постићи негирањем њиховог физичког рада у смислу материјалног стварања, већ једино величањем самог заната и продубљивањем „оперативног својства ове делатности“. Стога се у ренесанси реч *artifex* (стваралац, творац, уметник) користи посебно и за особу која сопственим способностима учествује у подухвату који тежи лепом и корисном, а у Италији, за разлику од обичне радионице, она уметничка названа је студио.¹⁹ Као и у другим занимањима, и у уметности се јављају ознаке извесног ранга, као и потпис. Међутим, изузев ретких примера, сликари се углавном потписују као *зограф тај и тај*, а приликом помена осликавања јавља се и реч *писа*.²⁰

У оквиру диференцијације појединих заната указано је тако и на развој појединих уметничких делатности у непосредној вези са тим занатом, уколико је та веза посведочена у средњем веку, попут златарског. С друге стране, из разматрања су искључене професије попут сликарске, односно оне које према данашњим схватањима спадају у ликовну уметност, а које се детаљно разматрају у оквиру историје уметности. Иако сликар условно речено производи ликовно дело, у изворима нема никакве назнаке да би се он могао подвести под *мајсторије*.

исти, *Opis slavnoga grada*, 62–64, 90–91, 154–155, 174–175, р. 47, 50, 100, 101 н. 69; Ј. Лућић, *Gospodarsko-društveni odnosi*, 104. О специфичној улози месара вид. даље.

¹⁹ Е. Castelnovo, *The Artist*, 211–240; А. Шастел, *Уметник*, 222–223, 224, 229. Вид. и претходно за хумор: хитроост.

²⁰ А. Шастел, *Уметник*, 229; Т. Стародубцев, *Сликари задужбина Лазаревића*, 354, 358–359, 368. Ипак у појединим случајевима изгледа да је коришћена и реч протомажстор/protomagister. М. Marković, *The Painter Eutychios*, 9–34; А. М. Rejaie, *Defining artistic identity*, 66 н. 95. Можда је и у сликарској делатности та титула могла да означава низ различитих улога као и у случају градитељства. Вид. даље.

ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА, РАСПОЛОЖИВИ ИЗВОРИ

Померање и ширење традиционалних интересовања историјске науке са проучавања политичке или тзв. догађајне историје на друге аспекте прошлости, попут привредне или друштвене историје, довело је и до отварање нових тема и питања већ другом половином 19. века. Главни помак у том правцу учинили су аналити и њихови следбеници који су тежили не само да бављење политичком историјом замене проучавањем других грана већ *тоталном историјом*, односно повезивањем историјске с другим наукама: економском, социјалном, историјом менталитета... *Нова историја* и њена тежња ка мултидисциплинарности, развој теорије историјске науке, али и економске историје и теорије, као и општи развој хуманистичких и друштвених, али и осталих дисциплина, попут историје технологије довеле су и до сагледавања света занатства, па и у средњем веку, као и његових чинилаца из бројних углова.²¹

Данас, непуних сто година касније, литература у вези са занатством, па и средњовековним, изузетно је обимна и разноврсне је тематике. Ипак, и поред бројних радова посвећених овој делатности, она је најчешће проучавана у оквиру појединачних питања и мањих територијалних или временских јединица, попут градова, регија или појединих столећа.²² Такође, занатство је нашло место и у историјама привреде, посвећеним Западној Европи и Византији.²³

Посматрајући развој стране историографије на тему средњовековног занатства, мора се истаћи и да је још непревазиђена синтеза Б. Робакова, који је у свом познатом делу о руском занатству изузетно успешно

²¹ Р. О. Long, *The Annales, 177–186*; В. Станић, *Француска историографија у XX веку, 203–217*. Преглед историјских теорија и модела у новије време даје П. Берк, који истиче и питање улоге, класе, статуса или мобилности. Исти, *Istorija i društvena teorija*. Вид. и претходно.

²² Библиографија средњовековног занатства не постоји. Ипак колико би била обимна сведочи већ постојећа библиографија обраде метала: *Библиографија (кузнечног ремесла)* објављена у оквиру пројекта: В. И. Завьялов, *Интернет-проект „История древнего ремесла“*. Као показатељ обимности могу послужити и тагови попут нпр: *crafts/craftsmen/artisan+medieval/middle age etc + pdf/books* – а по истом принципу претрага је могућа и за друге језике, и сл.

²³ Међу оне од значаја спадају: Ј. М. Кулишер, *История экономического быта*; Н. Pirenne, *Economic and Social History; The Cambridge Economic History II*; EHB; S. A. Epstein, *An Economic and Social History; The Economy of Medieval Hungary*.

истакао бројне могућности споја археологије и историје, али и других наука, те указао на бројне форме развоја занатства на тлу словенских територија у совјетским границама.²⁴ Међу радове од значаја за саму тему морају се убројити и књиге Д. Ролера, о занатству у 14. и 15. веку у Дубровнику, као и Ј. Лучића, који је поменути рад употпунио анализом друштвене и социјалне улоге занатлије, обрађујући занатство у Дубровнику до почетка 14. века.²⁵ Посебне радове златарима и градитељима у Далмацији, као и онима који су боравили у Босни и Србији, посветио је Ц. Фисковић,²⁶ а преглед занатлија и уметника који су пословали на тлу Далмације, а који се помињу у литератури дала је у виду именика Н. Безић Божанић.²⁷ Увид у занатство Загреба XVI века дала је својевремено Е. С. Макова.²⁸ У новије време истраживањем занатства Далмације, посебно Сплита у 15. веку детаљније се бави Т. Андрић.²⁹ Када је реч о странијој литератури, попису важнијих радова морају се додати још два, иако не припадају историографији, већ другим наукама: рад О. Трубачева, који доноси податке о терминологији заната и дело Р. Сенета посвећено еволуцији идеје заната и разматрању развоја улоге занатлије у различитим правцима, а у зависности од датих чинилаца.³⁰

Прве груписане податке о занатству на тлу Србије донео је К. Жиречек, у свом синтетичком делу посвећеном историји Срба, преглед заната на селу дао је Ст. Новаковић, а пажњу занатству је у два наврата посветио и А. Соловјев.³¹ Иако мало познат у јавности, изузетан је рад Д. Лапчевића, *Селски занати и занатлије у Немањинској држави*, настао на основу

²⁴ Б. А. Рыбаков, *Ремесло*. Од синтеза треба истаћи и: А. А. Сванидзе, *Ремесло и ремесленники средневековой Швеции*; исти, *Деревенские ремёсла*. У новије време настао је и зборник радова посвећен енглеском занатству: *English Medieval Industries (EMI)*.

²⁵ D. Roller, *Dubrovački zanati*; J. Lučić, *Obrti i usluge*.

²⁶ Као важнији истичу се радови Ц. Фисковића: *Dubrovački zlatari*, 143–249; *Dubrovački i primorski graditelji*, 36–44; *Dalmatinski majstori*, 102–183. Исти се бавио и занатима и производима, као и разматрањем занатства у низу далматинских градова – списак у: N. Anzulović, *Bibliografija Cvita*.

²⁷ N. Bezić Božanić, *Majstori*.

²⁸ Е. С. Макова, *Загреб в 16 в.*

²⁹ Тако и: Т. Андрић, *Oprema stambenih i radnih prostora*, 239–271; иста, *Commoners' Ownership*, 381–402; иста, *Statutarna regulacija*, 471–488. Вид. и даље.

³⁰ О. Н. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 391–799; R. Sennet, *The craftsman*.

³¹ К. Жиречек, *Историја Срба II*, 170–173, 308–309; С. Новаковић, *Село*, 53–62; А. Соловјев, *Једна српска жупа*, 29–33; А. Соловјев, *Правни положај*, 82–92.

извора и литературе скоро тридесет година након поменутог дела С. Новаковића. Овај аутор дао је не само драгоцене преглед заната на селу, већ је указао и на систем дажбина.³² У новијој историографији, посебне студије привредној историји, а посебно трговини и занатству Новог Брда, Сребренице и Босне посветила је Д. Ковачевић-Којић.³³ Занатством, производњом и техником, бавио се С. Ћирковић, који је указао на многобројна питања и проблеме проучавања средњовековног занатства, при чему је посебну пажњу посветио произвођачима опека.³⁴ Питањем воде као погонске силе за производњу бавио се С. Мишић,³⁵ обавезе и права занатлија на манастирским властелинствима расветлио је М. Благојевић,³⁶ а сеоске занатлије средином 15. века на територији Косова приказао је Б. Храбак.³⁷ Доласку занатлија из унутрашњости на Приморје, у Дубровник, пажњу је посветила Д. Динић-Кнежевић у оквиру поглавља *Шегрти и мајстори* у монографији о миграцији становништва из јужнословенских земаља у поменути град.³⁸ Топонимијом као извором за проучавање специјализованих занатских насеља бавила се Г. Томовић, а А. Лома дао је преглед топонимије БХ, међу којима су и бројни називи везани за занатску делатност.³⁹

Средњовековно занатство место налази и у оквиру прегледа привредне историје, те синтетичким делима, попут *Историје српског народа*, а бројни појмови, појаве и предмети у вези са занатством обрађени су у оквиру *Лексикона српског средњег века*.⁴⁰ Разматрајући шири опус литературе од значаја треба истаћи и радове из области археологије, историје уметности, етнологије, историје књижевности и

³² Д. Лапчевић, *Селски занати*, 15–32.

³³ Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у средњовековној Босни*, 279–296; иста, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду*, 525–532; иста, *Дубровачке занатлије*, 25–45 (сва три рада прештампана у: иста, *Градски живот*, 353–404, одакле наводимо и стране); иста, *Средњовјековна Сребреница*, 58–62.

³⁴ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 56–78; ЛССВ, 214–217 (С. Ћирковић, *Занати*).

³⁵ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 113–154.

³⁶ М. Благојевић, „*Закон светога Симеона и светога Саве*“, 129–166.

³⁷ Б. Храбак, *Сеоске занатлије*, 135–150; Б. Храбак, *Занатлије на Косову*, 207–216.

³⁸ Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*.

³⁹ Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села*, 7–17; А. Лома, *Топонимија*, *passim*.

⁴⁰ Н. Вучо, *Привредна историја*, 84–87; ИСН II, 104–106 (Д. Ковачевић-Којић); ЛССВ, *passim*.

језика, и других наука, посвећених појединим гранама занатства или његовим продуктима, а у средњовековној Србији, попут оних о: златарству, грнчарству, грађевинској техници, оружарству, текстилу, везу, алатима, радионицама или ковницама, односно новчарству... Такође занатски производ, занатство и коришћење ресурса, па и њихова употреба као погонске силе, налазе место и у оквиру историје других привредних грана.⁴¹

Изузев релативно младе историографије, те расутости података широм литературе, проблем за проучавање занатства средњовековне Србије представља и општепознати недостатак домаћих извора, а посебно оних насталих за потребе свакодневног живота, а у унутрашњости. Од ћирилских докумената насталих на тлу Србије, податке доносе посебно манастирске повеље, у којима се набраја подложно становништво и њихове обавезе. Међу њима се по значају за тему истичу Светостефанска, односно Бањска (*БХ* 1313-1316) и Дечанске повеље (*ДХ* I 1330, *ДХ* II 1330–1331, *ДХ* III – после маја 1343 – пре краја децембра 1345) у којима се налазе и једини сачувани примерци *Закона о мајсторијама*. Поменути актима мора се додати и Светоарханђеловска (*СХ* 1349–1350) хрисовуља, која садржи податке о градском занатству и бројне појмове, док низ ситних података од значаја баштине и друга бројна акта. Обимност и блиско време њиховог настанка, омогућили су и упоређивање података о занатству у њима, а захваљујући постојању два дечанска пописа у континуитету (*ДХ* II и *ДХ* III), у појединим случајевима било је могуће доћи и до извесних закључака. Како се поседи ових манастира делом граниче, а посебно поседи Бање и Дечана, било је могуће разматрати питања у вези са занатима не само на појединим властелинствима, него и у ширим оквирима. Такође, поређење *БХ* и *ДХ* I–III са *СХ* омогућава и истовремени увид у сеоско и у градско занатство. Поред тога, ове повеље садрже и помене о другим данас изгубљеним актима, даровницама и привилегијама датим појединим занатлијама или мајсторским селима, а *ДХ* II–III, и сведоче о процесу установљења једне

⁴¹ Преглед историографије занатства захтева да се истакне да се бројни појединачни подаци налазе расути унутар радова различите тематике. Зато, осим овде поменуте литературе од посебног значаја, истраживање појединих тематских целина захтевало је и коришћење опуса радова, на које је указано унутар критичког апарата у тексту рада, поводом појединачних питања. Такође како је основна важнија литература у вези с појмовима од значаја наведена у одредницама ЛССВ-а, она није цитирана без потребе.

такве баштине.⁴² Међу важнија акта спада и нешто каснија повеља цара Уроша, о замени поседа између једног кнеза и једног челника, који доноси податке о занатлијама у оквирима световног властелинства.⁴³ Изузев овде поменутих, од значаја су и други бројни подаци, расути у ћириличним актима, а међу важније морају се убројити и попис имања манастира Хиландара у струмској области из новембра 1300–1302, чији је превод писан ћирилицом вероватно настао средином 14. века, те повеља краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља из 1300. године.⁴⁴ Приликом истраживања сачуваних докумената као основни путоказ коришћене су добро познате збирке домаћих аката у издањима Ф. Миклошића, С. Новаковића, А. Соловјева, Љ. Стојановића, А. Младеновића.⁴⁵ Када је то било могуће, коришћена су новија издања извора, а ради појединих података и различита издања извора.⁴⁶

Међу ћирилска документа од највећег значаја за тему могу се убројати и законици, оригинално настали на тлу Србије, односно: *Законик цара Стефана Душана*, у ком се налазе и чланови о регулисању златарства,⁴⁷ и *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, који се састоји из два дела: *Рударског законика Новог Брда* и *Законика Новог Брда*, а који не само да спомиње занатлије у оквиру града, већ садржи и нормирање цена појединих занатских артикала, производа, као и податке о занатима

⁴² ДХ I, 64–81, 85–103; ДХ II, 1–68, ДХ III, 69–142; ДХ I а, 303–308, ДХ III а, 143–286; БХ, 17–39, 117–128; СХ, 49–58; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 181–182; М. Благојевић, *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, 79–86; М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 204–212; Р. Михаљчић, *Закони*, 29–45, 57–91, 107–129; С. Божанић, *Заједничке међе*, 136–150; Ђ. Бубало, *Почетак треће Дечанске*, 69–82; Ђ. Бубало, *Два прилога о Дечанским*, 221–231; А. Фостиков, *Занатство*, 51–69.

⁴³ М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 144–155.

⁴⁴ *Зборник* 1, 307–329, бр. 91–92, са пописом ст. издања и питањем датирања; ССП I, 108 бр. 110.

⁴⁵ Ф. Miklosich, *Monumenta Serbica*; С. Новаковић, *Законски споменици*; А. Соловјев, *Одабрани споменици*; ССП I, II; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*.

⁴⁶ Поједини извори доживели су више издања, попут поменутих Дечанских повеља. Такође у новије време низ извора приређен је и критички у оквиру часописа *МГ*, *ССА*, *ГПБ*, а приређена је и збирка ћириличних докумената за период 1186–1321. *Зборник* 1.

⁴⁷ *ДЗ*, 134–135 чл. 168–170.

важним за рударство.⁴⁸ У свом слову Законику, деспот Стефан каже да он само потврђује законе за које је утврдио да су важили још за *свете госпoде и краљева српских* и који су постојали и за живота његовог оца кнеза Лазара, што свакако упућује да су сличне одредбе постојале и у претходно време. Такође има мишљења и да је и град Крушевац попут Новог Брда имао свој статут још за време кнеза Лазара.⁴⁹ Поред ових законика, податке доносе и законици, преведени са грчког, а који су били допуна постојећег домаћег законодавства, попут *Номоканона* познатог и као *Законоправило Св. Саве*, или раније и као *Крмчија*, који садржи и податке о појединим занатима, као и о градитељству у оквиру дела познатог и као *Градски закон*. Тај закон једини баштини и питање

⁴⁸ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, passim (појединачне примере вид. даље). Превод са пратећом правно-историјском студијом: Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13–23. За разлику од ћириличног преписа, латински и турски не садрже *Законик Новог Брда*, већ само рударски законик. Турску верзију објавио је још 1964. Н. Beldiceanu: *Les actes des premiers sultans*, а латинску верзију приредио је С. Ђирковић: *Латинички препис*. О називу Законика: Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13, 23, 33, 35–40; С. Ђирковић, *Латинички препис*, 3–11, 13; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница*, 34–35. О законику и: *Ново Брдо*, 162–177 (С. Ђирковић). На основу каснијих вести и инкорпорације појединих елемената у турске законе сматра се да је такав рударски закон имала и Сребреница (*Закон војводе Ковача за Сребреницу и рудник Сасе*), а вероватно и Фојница (*Краљев закон*), а има и мишљења да је и сама Сребреница имала свој градски закон. Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 110, 120, 124, 366; иста, *Средњовјековна Сребреница*, 35 н. 44. Чињеница да постоји неоспорна сличност између рударских законика заснованих на саском праву, па тако и између овог и на пример чешког *Ius regale montanorum*, упућују да можда овај Законик деспота треба схватити као редакцију претходних постојећих правних норми. За чешки, вид.: J. Bilek, *Ius regale montanorum*.

⁴⁹ Своје мишљење Ђ. Бошковић заснива на чињеници да је Крушевац 1536. године под Турцима имао свој закон. М. Спремић, *Крушевац*, 22 н. 78; Ђ. Бошковић, *Место Крушевца*, 10 н. 14; Д. Војанић, *Turski zakoni*, 37, 48, 58; Приликом узимања Крушевца за престолни град, кнез Лазар га је вероватно обдарио одређеним повластицама, а исти град и центар је *власти* за време деспота Стефана. *Лексикон градова и тргова*, 152–160 (Н. Ђокић), са ст. лит. До сада једина владарска повеља неком граду – Београду, сачувана је у изводу код Константина Филозофа. К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 102–103; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 84–86.

сношења кривице појединих занатлија за штету насталу у пословању.⁵⁰ Појединачне податке о занатству доносе и наративни извори попут житија, у којима се често говори о градитељској делатности, али која доносе и вести о занатлијама уопште, те бележе поједине занате. Такође, имена заната и занатлија доносе и натписи и записи.⁵¹

Недостатак ћириличних извора из унутрашњости, делом надокнађују поједини статuti и извори сачувани у архивима приморских градова, како оних који су се налазили у саставу српске државе или пак оних који нису, али чији су становници имали уске економске везе са унутрашњошћу. Неки ћирилични, а великим делом латинични извори у градским архивама Дубровника, Котора или Будве пружају низ података о занатству на тој територији. Иако посебно дубровачка грађа тера на разматрање појединих чинилаца из перспективе споменутих градова, пословање се одвијало на територији српске државе, те треба имати у виду да се подаци често односе на домаће становнике или производе. Од обимног корпуса латинске грађе, изузев самих статута, од посебног значаја је добро позната трговачка књига Дубровчанина Михаила Лукаревића која садржи и податке о појединим занатлијама из Новог Брда и околине, у кратком периоду од 9 година, али у континуитету, од 1432. до 1440. године, када је сам М. Лукаревић и боравио у Новом Брду, као и топонимију истог града. Такође од неоспорног значаја су и одлуке дубровачког Малог већа, које доносе податке о великом броју како дубровачких занатлија, које бораве на српској територији, бавећи се трговином, предузетништвом и занатима, тако и о њиховој сарадњи и споровима са домаћим људима, односно податке о српским трговцима и занатлијама, који све чешће послују са њима, као и о њиховом пословању или положају.⁵² Допуну поменутој грађи чине и први турски пописи и закони, у којима је делимично приказано затечено стање, те су посредно или непосредно поуздан доказ о постојању појединих заната.⁵³

⁵⁰ *Крмчија морачка*, 19–20, 71–73, 113–124. О Градском закону као извору за градитељство: В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 90–91. О Номоканону: М. М. Петровић, *Свети Сава*, 27–45; *ЛССВ*, 446–449 (Т. Суботин Голубовић, *Номоканон*); М. М. Петровић, *Законоправило Светога Саве*; М. Петровић, Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Законоправило светога Саве I*.

⁵¹ *СЧЗ*, *passim*. За појединачне примере, као и коришћена житија вид. даље.

⁵² М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 35–91; Ј. Antović, *Zanati srednjovjekovnog Kotora*; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, VII–VIII и даље; S. Marković, *Statuta et leges civitatis Antibari*, 19–41; О. Kosanović, *Prilog bibliografiji*, 137–163; *Statut grada Dubrovnika*.

⁵³ Е. Миљковић Бојанић, *О значају османских пописних књига*, 123–138; Е. Миљковић, А. Крстић, *Трагови српског средњовековног права*, 301–309.

Ради компаративног приступа, или пак потребе разматрања појединих питања, у обзир су узети и други страни извори, било законици, статути или одредбе, па и они нарративни, а од значаја за тему. Тако су овде место нашли и извори попут византијске *Књиге Епарха*, француског *Регистра занимања*, *Опис Дубровника* Филипа ди Диверсиса, поједине *Књиге занимања*, али и нешто каснији радови из 16. века посвећени темама попут металургије, као и старији речници.⁵⁴ Међу збиркама стране грађе, посебно место припада делу Р. Кејва и Х. Колсона, које садржи бројне податке о привредној историји средњег века, па и о занатству тог периода.⁵⁵

Како је свет средњовековних занатлија, па и српских, како је то својевремено истакао још С. Ћирковић, „*упознат само нагомилавањем и систематизовањем свих расположивих података*“,⁵⁶ у обзир су узете и остале врсте извора. Тако о занатству сведоче, сем писаних извора различитих типова и провенијенције, и језички материјал, народна традиција, али и материјални остаци, који су продукт извесне занатске делатности. Често у случајевима где скоро да нема писаних извора, историјско-географска рекогносцирања, а посебно археолошка истраживања, нуде обиље разноврсних налаза, као на пример у случају Крушевца, који се и иначе ретко помиње у сачуваним изворима, и поред статуса као важног, па и престоног града и то у периоду од скоро тридесет година.⁵⁷ Спроведена археолошка истраживања Крушевца и његове утицајне зоне, која се у континуитету настављају, указала су на постојање низа радионица, било у Крушевцу или у његовој околини.⁵⁸ Истраживања спроведена у Новом Брду, средином 20. века, као и скорашња, потврђују

⁵⁴ *Книга епарха; Регистры ремесел; J. Bilek, Ius regale montanorum; Filip de Diversis, Opis Dubrovnika; исти, Opis slavnoga grada; G. Agricola, De re metallica; J. Amman, H. Sachs, Euygentliche Beschreibung.* Детаљније под одређеним занатима.

⁵⁵ R. C. Cave, H. H. Coulson, *A source book.*

⁵⁶ ЛССВ, 215 (С. Ћирковић, *Занати*).

⁵⁷ Б. Ферјанчић, *Крушевац и околина*, 3–8. О значају града сведочи и податак да су још 1398. у овај град из Видина пренете мошти Св. Петке, а има и мишљења и да се војска управо испред њега окупљала за битку на Косову. Сем кнеза Лазара своја документа ту су издавали и његови наследници, а спомиње се и *curia domini despoti* у Крушевцу. М. Спремић, *Крушевац*, 11–14, 16–17 н. 13, 17, 45; *Лексикон градова и тргова*, 152–160 (Н. Ђокић).

⁵⁸ *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, passim; Крушевац кроз векове, passim.* Вид. и радове у више бројева: *Крушевачки зборник*, Народни музеј Крушевац.

бројне податке из извора,⁵⁹ а од значаја су и систематска истраживања Београдске тврђаве која и даље трају. Како су заправо од значаја за дату тему сви материјални налази, овде још као посебно занимљива истичемо и новија истраживања Прибој Бање, Сребренице, као и Рудника, која пружају увид у поједине аспекте занатства у манастиру, односно увид у занатство два важна средњовековна рударска града.⁶⁰ Ипак, иако резултати многобројних ископавања, попут оних на локалитетима Моравске Србије помажу истраживање локалне производње, посебан проблем представља чињеница да ма како археолошки материјал разнолик изгледао, а налази били бројни, ипак још увек представља обимну али несређену збирку. Такође несистематска ископавања не омогућују прецизан увид у уско повезани хронолошки след и могуће технолошке промене.⁶¹ Истовремено, треба имати у виду и да поједине остатке није увек једноставно тачно хронолошки одредити. Тако, док алат исто изгледа током векова, или су у питању минималне измене, веће промене могу се запазити на сачуваним производима попут керамике која управо стога често постаје и одредница за хронологију самог локалитета. Ликовне представе, често осликаване према обрасцу, како је на то указао анализирајући оруђа за земљорадњу М. Благојевић, омогућују ближи поглед на неке од коришћених алата, па и на представе лица у раду, а уз извесну критичност.⁶²

Топоними, пак, као географски називи, могу се посматрати као посебна skupина извора. Њихова имена углавном су постојана и остају често иста чак и када сам локалитет престане да осликава стари назив услед губитка првобитне намене. Стога иако данас није увек јасно у каквој се корелацији налазе неко место и његов назив, неоспорно је да је она некада постојала и била очигледна у време настанка имена (*noten est omen*). Приликом тумачења оваквих ономастичких података јавља се стога неколико питања: значење, време и повод настанка. Неки од њих

⁵⁹ *Ново Брдо, passim*. Новија истраживања Новог Брда, указују на важне налазе попут палате, цркве, али и бунара са филтерима, као и топлог купатила, са подним грејањем. Б. Лијескић, *Нови живот Новог Брда*, интервју са М. Поповићем.

⁶⁰ Д. Радичевић, А. Цицковић, *Нова истраживања, 237–248; Рудник и Венчац са околином, passim*. Истраживања Београда публикују се у континуитету. Истраживања у Прибој Бањи и Сребреници биће вероватно публикована у неком тренутку.

⁶¹ М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Декорисана керамика*, 49 н. 1.

⁶² М. Благојевић, *Земљорадња*, 28–30, 52.

потврђени су и писаним изворима, неки само материјалним остацима, док највећи део чине они називи за које је једина потврда име само по себи, а чак и тада представљају одраз реалности и свакодневице управо оних који су их и именовали. Зато они чине и драгоцене и релевантне историјске чињенице, а њихово сагледавање у времену и простору додатни увид у људске активности и схватања.⁶³

Међу бројним и различитим поделама топонима истиче се и група оних насталих у вези са животом и радом човека, који илуструју социолошке, верске и привредне односе, а међу њима и тзв. *potina professionalia*, везана за круг занимања, која указују не само на тада савремене занате већ и на њихов ранији развој, као и на слој старијих занимања. Мада ова имена настају веома рано у оквиру сеоске привреде, пуни процват заправо доживљавају у касном средњем веку, што се доводи у везу са успоном трговине и занатства и специјализацијом и груписањем занатлија у близини тргова, годишњих сајмова и рудника, али и појединих микролокација у урбаним срединама.⁶⁴

На крају, од значаја је и народна традиција уопште, која тако чува успомену и на поједине занатске делатности, али и директно и на оне важније и познатије мајсторе свог времена, попут Новака ковача или Радета неимара.⁶⁵

⁶³ У вези с коришћењем топонима на овим просторима јављају се као главне препреке: непознавање прецизне терминологије рада, питања убијације и преименовања насеља и дисконтинуитет становништва. Тако некада гробље постаје воћњак, а материјални налази често бивају у том процесу девастирани. Да су имена *поуздан поклад пучког поимања стварности*, истиче лепо П. Шимуновић. О топонимији као историјском извору: Ј. Луčić, *Prilog pitanju historijske geografije*, 73–74; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 356; С. Мишић, *Топономастика*, 27–36; Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села*, 7–17; М. Вушковић, *Топонимија*, 51–56 н. 8; К. Ilves, *Place names*, 87–102; С. Мишић, *Црквине и црквшта*, 297–302; Р. Šimunović, *Uvod*, 21, 218; А. Фостиков, *Извештај*, 413 и даље; иста, *Ковачки занат*, 117–121.

⁶⁴ Р. Šimunović, *Uvod*, 218. Ковачи код Плана, центар обраде гвожђа у области Копаноика, настао је тако вероватно окупљањем ковача у близини пралишта (испиралишта) речног злата, да би са порастом потребе за гвожђем постао и ковачко насеље. V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*, 79. Вид. и н. 63 претходно. Посебан проблем коришћења топонима у истраживању представља недостатак теренских истраживања, неопходних да се утврди права функција топонима.

⁶⁵ Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, 173, 217; N. Bezić Воžанић, *Majstori*, 239, са изворима и лит. о Новаку ковачу; Г. Томовић, *Морфологија*, 84, бр. 74 н. 193, са ст. лит. за Радета неимара. Вид. и даље.

МОГУЋНОСТИ И ПРОБЛЕМИ ПОДЕЛЕ И КЛАСИФИКАЦИЈЕ ЗАНАТА И ЗАНАТЛИЈА

Недостатак теорије и терминологије, те схватања рада, истиче се и приликом покушаја класификације занатске делатности, неопходне ради стилизовања података и синтетичког приказа. За проучавање подела занатства и његовог места у оквиру привреде, и поред извесне проблематике, смернице пружа развој економске теорије, а посебно теорије сектора. Како је у питању економија средњег века, теорија сектора само је делимично примењива у првобитном облику у ком доминирају примарни, секундарни и терцијални сектор. У примарни тако спадају екстракција хране и сировина: земљорадња, сточарство, лов/риболов/пчеларство, рударство метала, шумарство, екстракција камена и минерала. У секундарном би се налазила *индустрија* – односно производно занатство – даља обрада и израда финалног артикла. Терцијални представљају трговина, транспорт и услуге. У условном смислу у оквиру терцијалног сектора место би нашле и уметност и наука у данашњем смислу речи. Осим теорије сектора, историјска економија истиче пет важних облика индустрија, уско повезаних за занатску делатност, а успостављених у средњем веку: кућна, сеоска, градска, тзв. *Montanindustrie*, која се реферише у вези са примарним сектором, односно добијањем сировина: рударством, првим фазама обраде метала, угљарством и вађењем камена. Као пета истиче се организована трговина, која спаја рад руралног и урбаног становништва, по неки пут и међу посебним државама, а чији рад осликава производња текстила, а посебно вуненог порекла. Ни такву поделу ипак није могуће доследно применити на средњовековно занатство, о чему сведоче и подаци изнети приликом разматрања сектора, чак и када би се занемарили друштвени или урбани контекст.⁶⁶

У литератури о средњем веку претежно се посматрају основне привредне гране и њихово место у односу на друге. Тако се као важне јављају земљорадња и сточарство, али и трговина, занатство и услуге, као значајне делатности. Ипак, коришћење података у вези с теоријом сектора указује да се занатлије, односно занатство, налазе у вези са сваком од привредних грана, посредно или непосредно. Извесне занатске активности, макар груба обрада, обављане су најчешће на лицу места, па се занатлије јављају у непосредној вези са добијањем истих. Такође, у

⁶⁶ V. N. Parker, *Industry*, 43–45. Вид. и н. 7.

појединим случајевима, исти занатлија, посебно у ранијем периоду, учествује и у снабдевању материјалом, попут грнчара. Тако један исти занатлија учествује у изради производа, од прикупљања материјала до финалног артикла. Стога, основни слој старијих заната заправо место налази у првобитној подели на основне привредне делатности у оквиру првог сектора, а у вези са сваком поједином граном, упоредно са тзв. кућним занатством. Израда коначног производа спадала би по правилу у други сектор, па би се у њега сврстале занатлије које обрађују дати материјал, или више различитих, до коначног производа. Додатно, значај трговине и порекло трговачког артикла везују исту условно и за други сектор, где спада и занатлија трговац, који на тргу продаје сопствени производ. У оквиру терцијалног сектора нашао би се и занатлија уметник, односно занатлија – не само произвођач, већ и проналазач.⁶⁷

Како се међу важније чиниоце занатства могу убројити: занатлија, занат, алат, ресурси односно материјали, технолошки напредак, друштвено-социјалне и културне прилике и развој занатства – подаци о њима углавном се групишу на два скупа, један посвећен занатима и други занатлијама. Најчешће занати су разматрани кроз струке или према материјалу обраде, а често су упоредно коришћена оба приступа. Да је за разврставање заната тешко било који принцип доследно и применити, сведоче и бројни примери из литературе. Тако се приликом коришћења поделе према материјалу јавља и недоумица – шта је основни, шта претежно употребљавани материјал, а посебно у случају када се коначни производ заснива на коришћењу неколико материјала различитог порекла. Ни поделу на групе *струка* тако није могуће доследно спровести. Само поједини занати, са развијеном инфраструктуром могли би бити дефинисани као специфичне групе *струка*. Као такве изузетно важне занатске делатности у средњем веку се истичу управо оне које помиње и Хуго од Сен-Виктора: ткање, односно обрада тканина, израда оружја и градитељство, обрада метала и градитељство каменом. Важност ових занатских грана нашла је одјек у историографији, па се оне најчешће и засебно обрађују. Додатно се занати могу поделити на оне чији су производи покретни и на оне чији су производи непокретни објекти, што би одговарало и различитој улози протомајстора, као и на обичне и уметничке, на старије/традиционалне и нове, на кућне и професионалне, али и на примарне и секундарне – прве засноване на преради сировог материјала и друге на даљој обради, те коришћењу више врста материјала.

⁶⁷ Зборник 1, 321, бр. 92. За диференцијацију појединих заната вид. даље.

И поред немогућности да се примени јединствени критеријум, најпрегледнијом се показала подела занатства према основном, односно главном материјалу, која допушта и да се укаже на развој и гранање појединог основног заната, па и на специјализацију, као и стратификацију, па је она и примењена у приложеном каталогу занатства, мада с неколико измена. Пошто примарна обрада подразумева везу с датим ресурсом, за критеријум је узета подела на ресурсе (метале, минерале и стене, биљке и животиње), а затим су посебно истакнути и секундарни занати.⁶⁸

За разлику од проучавања заната, које је ради прегледности једино могуће спровести од општег према појединачном занимању, од примарног према секундарном, проучавање занатлија и занатства захтева сагледавање низа чинилаца, које је могуће спровести у зависности од постављених питања. Тако се занатлије могу поделити сем према врсти заната и према припадности економском центру, на занатлије руралне, урбане, сакралне и световне, односно сеоске, градске, манастирске и дворске. Као посебна категорија истиче се и кућно занатство, које је могуће пратити на основу опорезивања у природи. Такође, занатлије могу бити разврстане и према богатству, друштвено-социјалном статусу, мобилности, а могу се међу осталима поставити и питања из области организације, надзора јавне власти.⁶⁹

⁶⁸ М. В. Katz, *Occupational Classification*, 81; ЛССВ, 215 (С. Ђирковић, *Занати*). Тако се у познатој економској историји Европе издвајају обрада и прерада вуне, металургија и градитељство каменом. *The Cambridge Economic History II*, према садржају. О титули протомајстора вид. и даље.

⁶⁹ М. В. Katz, *Occupational Classification*, 84 и даље; А. Фостиков, *Занатство*, 51–69.

ЗАНАТСТВО СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ – РАЗВОЈ, ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА, СТРАТИФИКАЦИЈА

Развој, диференцијација, па чак и стратификација заната и занатлија средњовековне Србије одвијала се у складу са постојећим знањем, предусловима и утицајима. Зато је пре него што се размотре поједини чиниоци занатства, па и сами занати или занатлије, важно истаћи основне етапе и карактеристике његовог развоја у датом историјско-географском контексту.

О месту занатства у средњем веку, те о његовом месту у оквиру привреде оновремене Србије, довољно говори податак да то време у области производње и рада припада тзв. *занатској епохи* познатој и као *епоха алата*, односно *прединдустријском* или *аграрном добу* – дугом хронолошком периоду, који траје све до 18. века, тачније до индустријске револуције, када се с ручног прелази на рад машина.⁷⁰ Мада се, под утицајем предрасуде везане за заостајање у односу на *старо доба* потекле из времена хуманизма и ренесансе, средњи век дуго карактерише као *мрачно доба*, то време заправо баштини низ технолошких скокова ка индустријској будућности, а средњовековна решења и поставке доводе до нових проналазака. Стога новији назив тог периода – *светли средњи век*, пружа далеко бољу призму за посматрање развоја занатства у овом технолошком добу.⁷¹

⁷⁰ Као прелазни моменат узима се проналазак парне машине. I. M. Wallerstein, *Unthinking Social Science*, 41–51; M. Antić, *Sociologija rada*, 1–22; S. Edgell, *The Sociology of Work*, 1–20.

⁷¹ J. Gimpel, *Medieval Machine*; B. Cotterell, J. Kamminga, *Mechanics of Pre-industrial Technology*; A. R. Lucas, *Industrial Milling*, 1–30; Z. Janeković-Römer, *Taj svijetli srednji vijek*, 55–59; P. O. Long, *The Craft*, 698–714, са детаљним прегледом историографије технологије; M. R. Prak, *An artisan „revolution“*, 1–30, са ст. лит.

Бројна открића попут потковице, коришћење снаге воде и снаге ватре, као и развој алата и машина, мењала су полако средњовековну свакодневицу. За разлику од првих поставки *artes mechanicae*, Висарион средином 15. века као посебне *вештине* велича *механику* и производњу гвожђа и оружја, те бродоградњу, од којих су прве три биле и изузетно развијене на датој територији српске државе. Спрегу технолошког успона и развоја занатства истиче и податак да је сам занатлија не само произвођач, већ и проналазач. Тако занатлија, *homo faber* средњег века, у ком проналазак настаје током рада и често се чува као тајна, представља покретачку снагу тог периода.⁷²

Доба алата на тлу средњовековних српских земаља, карактеришу три фазе развоја. Прва би одговарала почетној – времену досељавања и односила би се на постојећу занатску делатност и прве утицаје на њу. Друге две се отприлике поклапају са временом раног, односно позног средњег века и у уској су вези са развојем феудализма и успоном градова. Тако другој фази одговара занатство властелинства, или тзв. маноријално занатство, а трећој градско занатство.⁷³ Ипак треба истаћи и да су у питању одлике фазе, те да се занатство властелинства и градско занатство међусобно не искључују, као и да се занатство урбаних центара различите етиологије може знатно разликовати.⁷⁴

Осим земљорадње и сточарства којим се бавио највећи део становништва и које се стога могу означити као најзначајније привредне делатности, тако је и занатство са рударством и трговином заправо заузимало видно место на тлу средњовековне Србије. Мада се сматра

⁷² Материјални остаци, скице и описи указују на производњу и употребу различитих справа и направа, постојање компликованих и дугих ровова у рударству, система водовода и осветљења, постројења за обраду различитих материјала, а посебно руде. Ту спадају и машине за дробљење руде, аутоматско резање дасака, механички мехови, брзи млинови, справе за пречишћавање метала, па и сребра. С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 72–78. Последње су коришћене и у Приштини још 1418. Д. Ковачевић-Којић, *О саставу и обради племенитих метала*, 854–855. О механици и: М. Popplow, *Why draw pictures of machines?*, 17–48. О водоводним системима и почецима хидраулике: R. J. Magnusson, *Water Technology*, passim. За Плану и Студеницу, вид.: Т. Mihailović, *Plana Water Supply*, 295–314.

⁷³ Б. А. Рибакoв истиче две фазе, до 13. и од 13. века. Б. А. Рибакoв, *Ремесло*, 4.

⁷⁴ Ј. Мргић, *Проучавање „централних“ насеља*, 285–297; А. Фостиков, *Занатство*, 51–69. Тако се рецимо разликује однос заната у рударским од осталих центара. Вид. и даље.

да је у аграрном добу свега око 5% популације у потпуности ангажовано ван земљорадничког и сточарског сектора, односно ван производње хране,⁷⁵ треба имати у виду да тај проценат не обухвата и све оне који се баве занатима, као и да варира у зависности од типа економског центра коме припада. Занатство се паралелно развија у оквиру села, које чини основу привреде самог властелинства, у рударским и градским центрима, у трговима и њиховој околини, у оквиру двора или манастира. Представници заната били су неопходни, а њихови артикли, без обзира на то да ли су производили за себе или свог феудалног господара, завршавају у трговачком промету.⁷⁶

Какав је био ниво занатства код досељених Словена, сведоче поједини извори, археолошки налази и заједничка језичка баштина. Не дискутујући различите теорије о пореклу или датовању прикупљеног материјала или о етимологији назива, треба истаћи да постојећи језички корпус указује на основни фонд речника занатства и тиме допуњује податке који недостају, а материјални налази указују и на ниво технологије.⁷⁷

У складу са развојем феудализма произвођач у најранијем периоду припада господару, односно властелинству. У склопу поретка бива оптерећен и бројним дажбинама, те макар делимично остаје везан и за сектор прехране. Мада подела и специјализација рада доводе до издвајања *мајсторија*, као препознатљивог слоја, или пак појединих *мајстора свог заната*, тек урбанизација и даља диференцијација занатства, додатно условљена технолошким развојем, успоном рударства и порастом становништва, утичу на успостављање заната као посебне делатности у којој занатлија као произвођач привређује за живот својим радом у оквиру своје професије.⁷⁸

Процват градова, који као социјално-економске творевине привлаче све већи број посетилаца, утиче и на раст свакодневних потреба, које

⁷⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 7 и даље; А. Веселиновић, *Трговина*; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 58–59, 62–64, са ст. лит.; ССР.

⁷⁶ А. Фостиков, *Занатство*, 51–69.

⁷⁷ О. Н. Трубачев, *Ремесленая терминология*, passim; Т. И. Вендина, *Средневековый человек*, 119–120. Вид. и даље детаљније.

⁷⁸ Ј. Kulischer, *Орса економска ровијест*, 109; П. Каждан, *Деревня и город*, 190; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 28. Вид. и претходно. Градско занатство представља један од важних чинилаца за схватање карактера средњовековног града. Тако га још Филип де Диверсис сврстава у шест ствари потребних сваком „добром граду“. Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 47; исти, *Opis slavnoga grada*, 90, 174 р. 100.

заједно с технолошким променама диктирају услове развоја појединих струка, а одређена специјализација запажа се и у односу на припадајући економски центар, који фаворизује себи важне занате. Све то води даљем развоју и гранању заната, вертикално или хоризонтално, па долази и до развитка инфраструктуре појединих заната, попут оних из групе одевних. Истовремено, одвија се и стратификација. Док поједини занати губе на значају, други добијају на важности. Долази и до издвајања појединих градских или других радионица, попут јувелирске у Новом Брду или радионице елитног посуђа негде у близини Сталаћа или Крушевца, а у складу са ресурсима и традицијом издвајају се и поједине регије, попут Пнуће или Јелашца, познатих по зидарству.⁷⁹

Мобилност занатлија, појава „слободног“ занатлије и промена друштвене структуре у градовима, где се уместо зависног становништва јављају и грађанство и прости пук, условљава и нове поделе, па се и саме занатлије сврставају у одређене слојеве у зависности од знања, вештине, материјалног стања, па и од врсте заната. Домаћи трговци који све више послују са Дубровчанима постају основа развоја српског грађанског слоја, а заједно с њима овај слој формирају и занатлије, које постају све важнији елемент у развоју градова. Такође, попут крупних трговаца, и поједине занатлије истичу се својим богатством и поседом непокретне имовине, било кућа у свом завичајном граду, кућа у неком другом граду, или као земљопоседници, добијајући у посед поједина села, и тако се издижући у ред ситније властеле. Истовремено, део занатлија формира и нижи градски имућни слој заједно са ситним трговцима. Представници појединих заната постају и трговци, а приликом урбанизације, дешава се и оријентација села ка граду, па грађанин и сељак формирају однос узајамних муштерија, у ком занатлија и трговац налазе бројне пословне могућности, а тече и процес укључивања сеоских занатлија у градску средину. Међу породицама занатског занимања, осим удруживања, успостављају се и везе преко брачне ложнице.⁸⁰

⁷⁹ На такве промене указују и постојећи извори. Тако док се у БХ наводе ковачи на првом, а златари на последњем, у ДХ I–III, златари се налазе на другом месту. У БХ и ДХ I, стргуни се наводе иза шаваца, у ДХ II–III, они су изостављени и сврстани у остале мајсторе. Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80; С. Новаковић, *Село*, 61; Г. Томовић, *Властелинство манастира*, 231; А. Фостиков, *Занатство*, 58, 65. Утицаји на поједини занат обрађени су у оквиру тог заната, вид. даље.

⁸⁰ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, VII; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 29. Вид. и даље детаљније. Питање слободе мора бити схваћено условно, јер је сваки занатлија као и остали био подређен у крајњој инстанци датом господару, па и самом владару. Вид. н. 15.

Осим неоспорног утицаја Византије на развој средњовековне Србије, током овог периода за успон занатства важна су и струјања са латинског запада преко приморских градова, а не могу се занемарити ни утицаји других суседа.⁸¹ Практично знање важно за даљи развој појединих група заната, а посебно оних који се развијају у вези са рударском делатношћу попут обраде метала, домаће занатлије примиле су од Саса.⁸² Коначно под утицајем исламског света у свет занатства продиру и нова имена, или пак нешто другачије специјализације, па и правила, најчешће у виду варијација на тему, што доводи и до извесних промена, а посебно након пада српске средњовековне државе.⁸³

ОБРАДА МЕТАЛА*

Значај обраде појединих материјала почива на улози коју метал има у одређеном времену, а на основу примене појединих настала је и позната подела на камено, бронзано и гвоздено доба. У последњу епоху убраја се и средњи век. Тако одмах иза камена, своје место у историји технологије налазе метали, најпре меки и њихове легуре (злато, сребро, бакар, калај), а затим и гвожђе, тврд метал, који због својих карактеристика постаје примаран за производњу. Успон обраде метала био је важан и за даљи развој других занатских, али и осталих привредних

⁸¹ Р. Ђук, *Утицај Запада на образовање*, 21–30; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 80–81. На развој заната морала су да утичу и струјања из Угарске која у смислу привреде нису посебно истраживана, као и миграције на њену територију: С. Ђирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску*, 37–46; А. Крстић, *Сеоска насеља*, 165–194, са ст. лит.; А. Крстић, *Деспот Ђурађ Вуковић*, 237–252, са ст. лит.

⁸² S. M. Filipović, *Baština srednjovekovnih rudara Sasa*, 5–36; О. Зиројевић, *Трагом Саса*, 93–101; Д. Мркобрад, П. Е. Дурлић, *Археолошка истраживања на Праурији*, 83–87; Р. Engel, *The realm of St. Stephen*, према рег.; *ЛССВ*, 649, са изворима и ст. лит. (С. Ђирковић); Ђ. Ђекић, *Правни положај Саса*, 141–154; *ССР* (према рег.); Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, према рег.; L. Radvan, *At Europe's Borders*, према рег.; J. Mrgić, *Some considerations*, 91–94, са прегледом шире лит.

⁸³ А. Škaljić, *Turcizmi*, passim. Вид. и даље.

*Поглавље о обради метала почива делом на радовима аутора насталим током истраживања за тезу, а посебно на два, која су овде са извесним изменама и допунама и унета. А. Фостиков, *Ковачки занат*, 105–126; исти, *Златарски занат*, 165–185.

грана, па и економије уопште. Како развој рударства, односно занатство метала утичу на технолошки прогрес средњег века и развој европског занатства, па и српског средњовековног, преглед занатства треба и започети са њим.

Ковач – Homo faber

Ковач (КОВАЉ, КОВАРЬ, КОВАЧ),⁸⁴ јунак не само словенске, већ и светске традиције, познавалац тајних знања, *творца свих заната*, врач и представник божији (*ковач божију*),⁸⁵ представља једног од најстаријих занатлија, који професионално производи за тржиште. Назив његовог занимања постаје и синоним за производног занатлију уопште, човека извежбаног и вештог занату (лат. *homo faber*, нем. *der Schmied*, енгл. *smith*). Ипак, док у немачком, енглеском и финском језику у процесу формирања и диференцијације занати добијају имена на основу речи ковач (нем. *Schmied: Steinschmied* – клесар, *Tuchschmied* – сукнар, *Schuhschmied* – шустер (обућар), енгл. *smith: goldsmith* – златар, *swordsmith* – мачар, фин. *seppa: kingsepp* – обућар), таква појава у домаћим средњовековним изворима није позната.⁸⁶

Док ковачем у најширем смислу В. Микољи сматра занатлију који обликује било какав тврд материјал, ударцима неког оруђа по њему, П.

⁸⁴ Осим назива за занат и занатлију, и као основа антонима и топонима, термини ковач (срп. и хрв. *ковач*, чеш. *kováč*, слвц. *kovac* 'кузнец', цслов. *ковачь* 'faber (ferrarius)', срп.-цслов. *вѣтръ*) и ковати користе се и апстрактно, када указују на чињеницу да је неко мудар, благоразуман, *хитар* (упореди хитрац) или лукав (коварство/лукавство, превара), али и као ознака за искусног занатлију уопште, који се у Русији називао и *хытрокознец*. Ф. Miklosich, *Lexicon*, 113, 294–295; Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 484–486; О. Н. Трубочев, *Ремесленная терминология*, 714–717; Р. Skok, *Etimologijski rječnik II*, 171–172.

⁸⁵ В. В. Иванов, В. Н. Топоров, *Исследования*, 159–164; *Словенска митологија*, 271–272 (Петрухин, В. Ј: Ковач); Ю. А. Зимин, *Кузнечное древо*, 46–47. У хришћанској визији, као ковач представљен је Адам, у десној руци му је чекић, а у левој клешта са парчетом метала, које држи на наковњу, док Ева држи ручке мехова. А. П. Каждан, *Деревня и город*, 194.

⁸⁶ У то време глагол ковати бележи се у вези с објектом или именом метала, нпр. *ковати динаре, сребро, ципеле (укуцавати ђон)*. Ђ. Даничић, *Рјечник 1*, 459–461; *Речник српскохрватскога књижевног језика*, 762; Ј. Kulischer, *Орџа ekonomska povijest*, 79–80. О називима метала: А. Лома, *Евроазијски степски појас*, 133–148.

Скок термин *ковати* сужава на обраду гвожђа, и других метала чекићем.⁸⁷ У прилог Микољијевом мишљењу ишла би терминологија рада. И у старословенском, као и у источногерманским и старим западногерманским дијалектима једна иста реч могла је да се односи и на обрађиваче дрвета, али и камена. Назив *гвожђе* јавља се у вези с обрадом дрвета, и односи се на дрвени клин, или ексер, а означава и врсту шумског планинског покривача, коришћеног за грађевински материјал и производњу угља. Касније постаје синоним и за сам назив овог метала (*железо*), гвожђе за израду клинова и поједине производе од њега, било ексере или велика рударска длета (*гвоздја*, lat. *ferramenta, staronem*).⁸⁸ О вези ковачког заната и обраде камена сведоче натписи на надгробницима, у којима се наводи ковач као израђивач, често у комбинацији са глаголом *сећи* (нпр. *сече ковач*), као и израз *сећи жрнов*, који се јавља у руском као: *ковати жрнов*. Док Ш. Бешлагич сматра да су се иста лица бавила и клесарским и ковачким занатом и да су често сама правила неопходни алат, Б. А. Рыбаков издваја израђивача жрвњева као специјализованог занатлију, који има неопходан ковачки, као и алат за обраду камена. Поједини ковачи, вероватно су се бавили и резањем камена, а каква је заиста била подела између клесара стећака или жрвњева и ковача, није познато, као ни однос ковач-клесар: дијак-писар на камену.⁸⁹ С временом звање ковача почиње да се односи прво на

⁸⁷ Ковати – бити (чекићем, маљем), тући, ударати, резати, сећи, пренесено зн. – стварати, чинити, производити – *fabricare*. О. Н. Трубочев, *Ремесленна терминологија*, 724; В. В. Иванов, В. Н. Топоров, *Исследования*, 159–164; Р. Skok, *Етимолошки рјечник II*, 171–172; *СРНГ* 14 (1978) 14, 27; *Словарь русского языка XI–XVII* 7, 1970, 213–214; V. Mikolji, *Povijest željeza*, 30.

⁸⁸ Ј. Шиц, *Географска терминологија*, 69–70; О. Н. Трубочев, *Ремесленна терминологија*, 724, 753; J. Mrgić, *Some considerations*, 89. Тако се у различитим редакцијама *Библије* и апокрифним текстовима јављају и називи технич (τέκτων), *faber* (*lignarius*), *smith* (у енглеској верзији), али и *carpentarius* у старијем значењу, а у вези занимања Јосифа. Е. Coatsworth, M. Pinder, *The Art*, 249 н. 8. Тако има мишљења да је и Исус био дрводеља, односно градитељ (тектон): К. Campbell, *What Was Jesus' Occupation*, 501–519. Значај успона металургије за средњовековну свакодневицу управо се може опазити и преко промене концепције религијских модела. Вид. н. 85.

⁸⁹ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 102–103; M. Šimić, *Jezik boljunskih natpisa*, 2–3, 5, 10, 11; Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 422. О тешкоћи успостављања такве границе увиђа се тако у случају надгробника из Болјуна, који је секао ковач Грубач, а који сем натписа садржи и представе коња, стилизоване розете. Š. Bešlagić, *Stećci*, 374 сл. 50; Š. Bešlagić, *Uređenje*, 138 сл. 3, 4.

обрађивача метала уопште, а затим на обрађивача гвожђа, при чему постаје и синоним за поткивача (ковач, *плочар*, поткивач).⁹⁰

Развој, успон и диференцијација ковачког заната

Мада су вештина обраде метала и ковачки занат били познати још старим Словенима, о чему сведоче општесловенски називи за занатска занимања и називи појединог оруђа рада, сматра се да су на његов развој посебно утицали германски елементи у време ближих контаката словенских и германских племена у периоду сеобе народа. Затим, током развијеног средњег века, преузете су нове технике и технологије експлоатације и обраде руда од Саса (Саксонаца), што је посебно разматрано у домаћој и страниј историографији.⁹¹ Технолошки успон, пораст потражње и шира примене гвожђа условили су пораст производње. Томе у прилог могао би да сведочи и назив *мерно надо*, поменут у Светоарханђеловској хрисовуљи цара Душана. Као мерна јединица, *надо* је означавало гвожђе отопљено у једном цугу (тзв. меко гвожђе обложено челиком), које је било тежине око 20 кг, или мање. Касније се раскивало на две половине, *близнице*, ради лакшег транспорта и даље обраде. Назив *надо* такође се јавља и у Босни као назив за *челик* (перс.).⁹²

Нова металуршка и технолошка знања довела су и до усавршавања и оруђа и оружја, што је утицало и на друге сфере живота, развој занимања и заната, као и на додатну диференцијацију ковачке професије. Бројне алатке добијају металне обрубе, а некад дрвени делови сада се раде од гвожђа, што им повећава снагу, отпорност и проширује примену. На висок ниво уздиже се и производња мачева, копаља, лукова, стрела, штитова, шлемова, оклопа (*брња*) и буздована (*бата*).⁹³ Као посебно важне чињенице у том процесу напретка металургије истичу се употреба

⁹⁰ А. П. Каждан, *Деревња и город*, 198; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. 16.

⁹¹ V. Mikolji, *Povijest željeza*, 30, 35–39; Д. Мркобрад, П. Е. Дурлић, *Археолошка истраживања на Праурији*, 83–87; О. Н. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 700 и даље. Вид. претходно н. 82.

⁹² *СХ*, 138–139; V. Mikolji, *Povijest željeza*, 43–44; уп. В. Симић, *Рударство гвожђа*, 56–58; Г. Томовић, *Микротопонија око града Паса*, 172.

⁹³ Р. Манојловић Николић, *Средњовековно оруђе*, *pasim*; Г. А. Шкриванић, *Израда и набавка оружја*, 295–300; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 196. О оружарству вид. и даље.

водене снаге, као главног покретача механичких машина, великих мехова за контролу ватре у топионицама и великог чекића за ударање кованог гвожђа у самоковима, затим изградња нових врста пећи, успон производње челика, и увођење потковица у свакодневни живот.⁹⁴

Из ковачке професије, прво се одвајају обрађивачи племенитих метала, међу којима се по називу истичу златари, као и група обрађивача осталих обојених метала, попут бакра. Сасвим је извесно да су златари били и први ковачи новца, а прве озбиљније златарске радионице истовремено су и ковнице, пошто је техника ковања спадала у златарске технике. Ипак, уметничка обрада метала захтевала је, осим познавања техника обраде, и познавање извлачења руде и издвајања жице, као и прављење нијела и емајла, додатних смеса при обради.⁹⁵ Поред тога, као засебна се издваја металургија гвожђа, јер је у основи захтевала другачија знања, како је то образложио Ваного Биранђуго у свом делу о металургији (1540). Она се потом разгранала у нове подструке.⁹⁶ На тлу средњовековне Србије произвођен је и челик, о чему говоре и помени близнице и близне у топонимији.⁹⁷

О производњи и обради гвожђа нема много података у писаним изворима, а да је она сматрана важном, сведоче даровнице владара и властеле манастирима, у којима се прилажу топионице гвожђа, њихови производи и ковачи. Тако се у повељама помињу рудници гвожђа и/или топионице у: Глухој Васи (Глухавица) код Новог Пазара, у Алтину код манастира Дечани (припада самом манастиру), и на Трстеној на падинама Копаоника код Косовске Митровице (припада манастиру Св. Арханђела код Призрена). Иако су познати и они у Трепчи, Плани и Остатији на извору Студенице, на планини Голији, о обимној производњи сведоче углавном бројни материјални остаци производње сачувани на терену.⁹⁸ Због опште оскудности извора, остаје непознато у којој мери су гвожђе одређених карактеристика, или челик, били заступљени у

⁹⁴ V. Mikolji, *Povijest željeza*, 30, 42, 45, 65; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 132–138. О раду самокова: В. Симић, *Рударство гвожђа*, 42–50.

⁹⁵ Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 459–460; *Ново Брдо*, 189 (Е. Зечевић); А. Фостиков, *Златарски занат*, 165–185. О обради бакра и котларима у Дубровнику: D. Roller, *Dubrovački zanati*, 55, 107–108; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 55.

⁹⁶ V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 369.

⁹⁷ *CX*, 138–139.

⁹⁸ *ССР*, 37–38, 44 (Р. Ђук); V. Simić, *Rударство gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*; V. Simić, *Staro rudarstvo gvožđa Golije*; V. Simić, *Rударство gvožđa u Podrinju*; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 63–70 и даље; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 134–135.

унутрашњој или спољној трговини. Судаћи према материјалним остацима, гвожђе обрађивано у долини Студенице било је погодно за производњу оружја, а оно у околини Плане је због процента никла погодно за израду рударског оруђа, због чега су вероватно и Дубровчани долазили и боравили у селу Ковачи поред Плане. Челик у плочама и полугама истиче се као крајњи циљ у уговору о закупу ковачких радионица и механичких машина за обраду у месту Жеравице.⁹⁹

Док о трговини ковачким производима понешто сазнајемо из сачуваних закона, неки се као трговачки артикли спомињу и у тестаментима. Тако се осим потковица, чије су цене нормиране, спомињу и гвоздене полуге, производи од гвожђа, казани, гвожђа за лемеше, ексери, а у радњама дубровачких трговаца, попут оне Марина Весеоковића у Босни, налазе се седла, штитови и лукови, као и игле, које се истичу по својој бројности (чак 1.000 комада).¹⁰⁰ На који начин су они доспевали на трг, односно да ли су их доносили и излагали сами ковачи, или су их углавном препродавали трговци, није ближе познато, али се може претпоставити да су их заправо и занатлије и трговци излагали.

Мада се сматра да се гвожђе ретко извозило као неисплативо услед његове релативно мале вредности у односу на трошкове и потешкоће копненог транспорта, треба имати у виду да производи од гвожђа и нису били баш јефтине, као и да је због значаја и употребе у ратне сврхе његов извоз вероватно био ограничен унутрашњим потребама и потребама владара.¹⁰¹ О развоју и квалитету металургије и обраде гвожђа у средњовековној Србији сведоче писани и материјални извори, а посредно и велика диференцијација ковачке струке, нарочито у градовима и у оквиру већих радионица, као што је то било у другим средњовековним срединама. Као *добри мајстори*, у заробљеништву код Тимура задржани су након Ангорске битке и двојица израђивача коване коњске опреме – Мартин Шљемано(в) и Ниноје (Богдул).¹⁰²

⁹⁹ V. Simić, *Staro rudarstvo gvožđa Goliје*, 2; Ђ. Тошић, *Уговор о закупу рударских постројења*, 144 н. 10.

¹⁰⁰ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. 16; D. Војанић, *Turski zakoni*, 38, 48, 58; Т. Vukanović, *Rečnik*, 19, 25; ССР, 137 (Д. Ковачевић-Којић).

¹⁰¹ ССР, 47 (Р. Ђук), 121 (Д. Ковачевић-Којић) и даље. У појединачним случајевима гвожђе и производи од њега су извожени, посредством Дубровчана, па тако и потковице и ексери у Млетке 1316. Г. А. Шкриванић, *Израда и набавка оружја*, 297; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 163.

¹⁰² Текст на персијском језику о заробљеним занатлијама деспота Стефана и њиховом раду у Самарканду својевремено се налазио у библиотеци у Самарканду,

Тачну границу између појединих ковачких струка, посебно оних које се накнадно развијају, није лако успоставити. Већ поменути Ваноћо Бирангућо, иначе оклопар, коваче гвожђа разматра посебно, а у њих убраја и оружаре. Исти аутор указује и на поделу на групе, према производу, попут ковач алата или ковач самострела, закључујући да је ова ковачка струка толико разграната да би се могло рећи да има онолико ковача колико и могућих предмета њихове израде. Средином 15. века у Лондону се налазило 14 врста ковача, у које Ј. Гедс убраја: ножаре, оклопаре, часовничаре, произвођаче амова и запрежне опреме, произвођаче мамуза, произвођаче жице, игларе, произвођаче ексера, браваре, оне који су полирали оклопе и друго, као и гвожђаре, за које дозвољава могућност да су у питању и трговци гвожђем, док у вези с последња три назива (ковачи, ковачи гвожђа, поткивачи) истиче да је разлика нејасна. Као случај диференцијације, а истовремено и универзалности ковачког заната, може да послужи и помен мајстора Мартина из Сремске Митровице, који је имао задатак да скује 20.000 гвоздених врхова за стреле, а кога бележи дубровачка грађа 1393. као поткивача, гвожђара и ковача.¹⁰³

Иако је место обитавања и рада утицало на врсту производа, па су тако ковачи на селу надопуњавали локалне потребе, углавном по питању свакодневног потребног оруђа, а у рударским центрима радили на производњи рударског алата, ово није било правило. Упркос чињеници да је производња усмерена према потребама, налази оруђа и разних предмета упућују на чињеницу да је све производе често правио један мајстор, посебно у сеоској средини, или иста радионица. Тако су у ковачници Сталаћа, која се у основи бавила производњом оружја и

где је испис из хронике, направио К. Мандић, према усменом преводу тадашњег хоџе, управника библиотеке и старина у Маузолеју Гур Емир-а и који му је *персиски истумачио помоћу руског језика*, те остаје несигурно и који називи се и користе у оригиналу. Није познато где се данас налази, а за њим, колико је познато, није озбиљније ни трагано. К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 402; М. Грковић, *Имена заробљених ратника*, 94, 96–99. У градским ковачницама на територији некадашњег СССР-а, нађена су разноврснија оруђа ковача него у сеоским срединама, што према Б. А. Рыбакову указује на виши ниво ковачког заната у граду. Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 212 и даље.

¹⁰³ V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 369; Ђ. Petrović, *Dubrovačko oružje*, 83; J. Geddes, *Iron*, 182. У попису Херцеговине из 1377. међу онима који опслужују тврђаве јављају се тако упоредно називи ковач и гвожђар. Ђ. Петровић, *Главна оружје епохе и оружари*, 522 н. 66–67.

опреме за ратнике и њихове коње, сем стрела у ковачници испред нађена и два српа и један косир, који сведоче да се овде према потреби израђивало и поправљало и оруђе за земљорадњу, као и други предмети.¹⁰⁴ Такође, и поред специјализације, назив ковача остао је у паралелној употреби са именима појединих ковачких струка као синоним. Често се у изворима бележи само ковач, без ближе ознаке, али се дешава и да се исто лице јавља и као ковач и као нпр. мачар, било у изворима, или у народној традицији, па тако: Новак ковач, Новак мачар (*ser Novacus spatarius*), ковач мачева.¹⁰⁵ Судаћи према појединим примерима, назив *faber* био је актуелан у средњовековном латинитету и као синоним за обрађивача злата, односно племенитих метала.¹⁰⁶

У научној литератури се за основну поделу обично узима подела унутар обрађивача гвожђа, на оружарску и остале струке, при чему се у оружарство убрајају занати који подразумевају и познавање обраде других материјала: штитари, лукари, стрелари, тулари, мачари, оклопари, а средином 15. века и мајстори за топове. У вези са оклопарима, можда би се Дукин помен *црних челичних оклопа* које је носила српска коњица односио на рад домаћих мајстора.¹⁰⁷

Као посебна се одваја и вештина ливења, која највећи дomet достиже у ливењу посебно великих предмета, попут звона или поменутих топова, као и уметничка обрада гвожђа и часовничарство о којима скоро да нема података. Док се као звоноливци у 15. веку јављају домаћи мајстори, а звона се лију у манастирским радионицама и већим градовима, ливци топова су бар у почетку углавном странци или из приморских градова.¹⁰⁸

¹⁰⁴ А. П. Каждан, *Деревња и город*, 1960, 192. Откривени су и окови за дрвена ведро. Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, 191–192; Д. Минић, О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, 51.

¹⁰⁵ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90. Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни живот*, 141–151, 183–191.

¹⁰⁶ Е. Castelnuovo, *The Artist*, 216–217.

¹⁰⁷ М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја*, 83–85; *ЛССВ*, 474–477 (Н. Лемајић, *Оружари, Оружје*); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 195–197; *ССР*, 139–140 (Д. Ковачевић-Којић); М. Николић, *The Byzantine historiography*, 283–284; М. Николић, *Византијски писци о Србији 1402–1439*, 125. Вид. и даље под *Израда оружја*.

¹⁰⁸ *ЛССВ*, 232–233 (Б. Радојковић, *Звоно, Металургија*), 402 (С. Ђирковић). О звоноливцу Хансу Немцу: А. Крстић, *Два необјављена латинска писца деспота Стефана Лазаревића*, 207–208. У прилог постојању назива ливац, говорио би и податак у Крешеву у Босни, спомиње се презиме Dobralevaz,

Једини помен везан за израду часовника потиче из руског летописа у ком се наводи да је први сат на Кремљу израдио монах Лазар Хиландарац, 1404, Србин родом из Призрена, који се јавља са описом *занатлија и уметник (мастер же и художник)*.¹⁰⁹ Осим звања ковача и оних везаних за наведене струке, као посебна занимања, у изворима се јављају и: *бравар*, израђивач брава и кључева, израђивачи коњске коване опреме, односно коњских оклопа, а можда и потковица и мамуза, *звездар*, за кога се сматра да је можда ковао металне клинове, а према заступљености налаза ножева и игала, изгледа да су била одвојена и занимања *ножара* и *иглара*. Није сигурно да ли се овде могу убројати и произвођачи металног посуђа, *кондирар* и *крчалија*, чији међусобни однос није јасан, као што није познато од ког метала су га правили.¹¹⁰

Као последња остаје диференцијација између *ковача* и *поткивача* на чију поделу је утицао успон производње потковица, о којој сведоче како увођење назива *плочар* (поткивач), тако и дажбаина у складу са потребом – годишње давање одређеног броја коњских потковица. Да ли су ова два занимања била одвојена у средњем веку, и ако јесу када и у којој мери – нема података. Тако се у Светоарханђеловској повељи (1348) посебно наводе два ковача, а посебно лица (исто двојица), без навођења назива професије, која су била дужна да манастиру дају 40 коњских плоча годишње. У члану 16 Законика деспота Стефана (1412), који говори о овом давању, као израђивач плоча и давалац дажбине наводи се ковач.¹¹¹ Ако се прихвати тумачење назива хухнар, као име за оног ко

Dolbrolievaz, а изгледа да је у питању израђивач дугмади. Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 367.

¹⁰⁹ *Полное собрание русских летописей*, XVIII, 281; *Лицевой летописный свод XVI века*, XII, 38; А. В. Арциховский, *Древнерусские миниатюры*, 85; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 77–78; Г. Тошић, М. Тадић, *Хиландарски монах Лазар*. Делови сатова били су од гвожђа. J. Geddes, *Iron*, 178–180. О механичким часовницима детаљније: J. Gimpel, *Medieval Machine*, 147–170. За прве часовнике у Дубровнику: Ђ. Петровић, *Први јавни сат у Дубровнику*, 63.

¹¹⁰ Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 375 н. 29; *ЛССВ*, 214–217 (С. Ћирковић, *Занати*). Занимање иглара потврђује и топонимија, нпр. Игларево, Игларев студенац. *ДХ I а*, 305. О налазима ножева: М. Брмболић, *Оруђа*; Р. Манојловић Николић, *Средњовековно оруђе*. Крчалије бележе и Дечанске повеље. *ДХ II*, 40 ф. 44, 64; *ДХ III*, 114 ф. 53. За крчалију у смислу ковача: F. Miklosich, *Lexicon*, 318.

¹¹¹ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22, чл. 16; *СХ*, 138–139; Р. Михаљчић, *Закони*, 177. Један од витража катедрале Нотр Дам у Паризу (12 – почетак 13. века), приказује рад ковача кроз три слике: убацивање угља у пећ, ковање у

израђује посебну врсту ексера за потковице, ипак остаје нејасно да ли је он и правио потковице, или се ради о додатној диференцијацији.¹¹² Занимљиво је приметити да је у Сталаћу сама ковачница смештена у два објекта са пећима, који су један до другог, а простор између такође је коришћен за рад. Један од њих је, судећи према налазима, служио за поправку потковица и ситније поправке.¹¹³

Да је разлика постојала и у самом звању ковача, и да се оно односило и на прерађиваче и на обрађиваче гвожђа, податке пружа Светоарханђеловска повеља, у којој се посебно наводе ковачи са *колом*, земљом и гором, који су били дужни да производе *надо* и *близницу*, а посебно ковачи који се пак спомињу без тачно описане обавезе. Треба појаснити да *коло гвоздено* са *ковачима*, за разлику од кола гвозденог с рударима, представља комплетно постројење за добијање и прераду гвожђа. У турским законима из 1488. јавља се и *ковач руднички*, који је поправљао рударске алате и радио за потребе рудника. Сем ових, јавља се и звање *ковач урочни* (ковачи *оурочнии*) у Светостефанској (Бањској) повељи, које се у литератури преводи као *ковач уговорни*, а у складу са значењем речи *урок*, *урочни*.¹¹⁴

радионици и поткивање коња, а у ковачки алат спадао је и стругач за копита. S. Whatling, *The Corpus*, B. 37 (Typological Passion), 01, 02, 03.

¹¹² Radoie Radovzich soberxuhnar и Alegretum хухнар помињу се у Новом Брду. А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 405. Сматра се да термин хухнар (хухнарь), потиче из герм. hufnagel: *Фасмер* 4, 287. У пописима радњи у Босни налази се више врста ексера, од ситних, преко обичних до оних са широким главама, од којих се последњи бележе и у вези седла. Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 115.

¹¹³ Ту су нађени ситнозрна пшеница и просо. Д. Минић, О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, 51.

¹¹⁴ *СХ*, 138–139; Р. Михалчић, *Закони*, 38, 146, 177; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 43; Т. Vukanović, *Rečnik*, 59. Како се са истим епитетом јављају и *коњуси урочни* (*коњуси оурочни*) у тзв. другој дечанској повељи, може се претпоставити да су на уговор радиле и друге групе занимања. *ДХ* II, 43, *ДХ* III, 117. За *урок*, *урочни*: *Фасмер* 4, 168; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 3, 1257–1260; *Правда Русская* II, 235–238, чл. 43, и даље према рег. у: Т. I: *Тексты* и Т. II: *Комментарии*. Посебан статус ковача рудничких истичу и верзије *lus regale montanorum*: Н. Jireček, *Codex juris Bohemici* I, 310–311 XVI. 1–16; J. Bilek, *lus regale montanorum*, 34 IX. 10–12, 35–36 XII. 1–16; 41 n. 115 – II. 14. Значај рудничких занатлија, посебно металуршке струке, можда најбоље изражава чињеница да су представници ковачке групе занимања своје место нашли и у рударској цркви – катедрали Св. Барбаре у Кутној Хори (Чешка), где је представљен и процес ковања.

Као посебно питање истиче се и веза ковача и *угљара*, посведочена у писаним изворима и топонимији. Тако *дрвари* према Законику деспота Стефана, тргују и тзв. ковачким товаром, који се свакако по саставу и квалитету, судећи по два и по пута већој цени, битно разликовао од товара дрва или вреће *доброг* угља. Често се топоним Угљари налази у близини топонима у вези са прерадом гвожђа, и то местом радње, попут Ковачи, Кузмин, Вигњишта. Да ли је ова веза и у српским средњовековним земљама била условљена чињеницом да су поједини ковачи сами производили угљак за своје потребе или бар учествовали у организацији његове производње, као у другим државама, нема директних података. Судећи пак по томе да једна од верзија ранијих рударских закона стране провенијенције, а такође заснована на саском рударском праву, ставља ковача у улогу угљара, највероватније да првобитно ковач, сем у локалу и у домаћем рударству задобија исту радну улогу.¹¹⁵

Улога и статус ковача

Значај ковача у средњем веку одређује чињеница да је његов рад првенствено као произвођача оруђа и оружја неопходан за рад осталих занатлија и других занимања, као и за војну службу. Колико је оруђе било важно, било оно за обраду земље или рударско, сведоче високе цене самих алата, али и казне за његову крађу. Као део оружарске или вештине обраде метала ковачка вештина убрајала се у седам механичких вештина, а њену нужност истиче и Бирингућо, који је сматрао да рад ковача гвожђа треба да има примат над радом златара као кориснији.¹¹⁶

¹¹⁵ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. 17; V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Podrinju*, 69; С. Мишић, *Потарје*, 13 н. 19; Г. М. Јашовић, *Топонимија села Угљара*, 14–15. Случајеви ковача, који су и угљари познати су у Енглеској у 13. веку, а повезаност ова два занимања истакнута је и на поменутом витражу у Нотр Даму, те у *lus regale montanorum*. Н. Јирећек, *Codex juris Bohemici I*, 307–308, XIII. 10–11; J. Bílek, *lus regale montanorum*, 34 (IX 10–11), 34 J. Birelli, *Peasant Craftsmen*, 98. Вид. н. 111. Почетке озбиљнијег угљарства М. Филиповић доводи у везу са саским утицајем. S. M. Filipović, *Baština srednjovekovnih rudara Sasa*, 17–18. Приликом даровања топионица гвожђа манастирима обично се дарује и потребна шума за производњу горива. CX, 138–139.

¹¹⁶ V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 167; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 156, 166, 175, 191–195; F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, 187; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 113–116.

Ипак, чињеница да је сеча шума за потребе ковача, као и обраду метала била део свакодневице, а да се дешавало и да гар и пепео заврше у оближњој реци, говори да рад ковача тог времена није утицао само на развој, већ и на екологију свог времена.¹¹⁷

Овај веома распрострањен занат био је претежно у рукама домаћег становништва, о чему посредно говори и чињеница да се у латинским актима домаће провенијенције уводи управо реч ковач (*couaze*), транскрипцијом, али без превода. У појединим случајевима као представници ковачког заната јављају се и странци, иако није сигурно да ли се они јављају као занатлије или као трговци. Мада се само мањи број ковача спомиње поименично, своје место ковач налази свуда, при владарским резиденцијама, на селу (у оквиру манастирских и световних властелинстава, владарских и властеоских), у граду и околини, на тргу, а са успоном рударства, и у рударским насељима. Могло би се претпоставити да је скоро свако село имало свог ковача, судећи барем према попису области Бранковића из 1455, по ком је број ковача (59) премашивао број осталих занатлија (57) у постојећих 48 села и засеока. Бројност ковача у односу на друге занате истиче се и у књизи Михаила Лукаревића, према којој их је скоро подједнако било у самом граду и околним селима.¹¹⁸

Присуство ковача на владарском и на властеоском поседу, доводи се у везу с производњом оружја које је било неопходно за њихову статусну обавезу да оружјем штите своје поданике. Као и владар, и његови феудалци, војни обавезници, имали су своје занатлије за израду оружја, као и за ковану коњску опрему, у складу са законом по коме су сами

¹¹⁷ В. Пецикоза, *Средњовековна ковачка радионица*, 199; Ј. Mrgić, *Some considerations*, 91, 94–95.

¹¹⁸ ДХ II, 55, ДХ III, 69, 92, 96, 97; С. Новаковић, *Село*, 59; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90; Б. Храбак, *Занатлије на Косову*, 207; С. Ћирковић, Р. Ћук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима I*, 35; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 372, 374; Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трепчи*, 236; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 139–142. Иако број ковача изгледа мален у турским пописима, питање је и да ли се сви јављају под истоветним називом, а посебно се пописују они који раде за потребе тврђава. Такође треба имати у виду, мада се у појединим каснијим пописима број чини нижим, помен једног ковача подразумева ковачницу, у којој по природи посла ради већи број чланова, а изгледа да се посебно у случају оружара они нешто касније из повлашћеног слоја преводе у рају. Ђ. Петровић, *Главна оружје епохе и оружари*, 522.

опремали властити одред.¹¹⁹ Да су због значаја производње, првобитно обрађивачи гвожђа били подложни владару, а посебно они који су радили у његовом добијању, речито сведоче писани извори. Тако Милутин прилаже гвоздено коло у Глухој Васи (*коло цело*, са рударима и дохоцима), са одредбом да се од њега исплаћују владарски дохоци Цркви Бањске, а касније у другој Дечанској хрисовуљи из Глухе Власи дарује се и Дечански манастир са 50 нади гвожђа. Цар Душан 1353, даје манастиру у Призрену гвоздено коло са годишњим дохотком од 70 мерних нада, дајући му и гору Раванштицу, односно право на шуму, неопходну за ватрену снагу, а деспот Ђурађ Бранковић даје светогорском манастиру Св. Павла село Трnavу са колом, а потврђује и раније даровано село Патеи са колом (првобитно Патеиколо). Са успоном властеле шире се и њихове ингеренције, па је тако у селу Каменици на Руднику и челник Радич, имао своје коло чије приходе поклања 1430. кастамонитском манастиру на Св. Гори, као и Св. Георгију у Враћевшници. Занимљиво је и да је сопствени самоков имао према попису из 1476–77. и врховни кнез Влаха Малуга, син Николе.¹²⁰

Статус ковача био је на манастирским властелинствима исти као и код других зависних мајстора, а занат и његове тајне преносили су се с оца на сина. Осим аграрних послова и давања различитих трибута, имали су и поједине радне обавезе, свакако примерене свом занату, а владару, односно манастиру, давали су десетак у сопственим производима. Истовремено, у оквиру града ковачким занатом бавило се и више чланова исте породице, попут браће, а њихова давања такође су била бар делом изражена у ковачким производима.¹²¹ Иако су имали

¹¹⁹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 195. Исти тренд запажен је и у другим феудалним државама. Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 491.

¹²⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 530, 548–549; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 136; V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Podrinju*, 69; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133, 267; Р. Михаљчић, *Закони*, 148; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 139–140.

¹²¹ У појединим случајевима долазило је и до удруживања на линији таст–зет. Р. Михаљчић, *Закони*, 142, 143, 145, 146, 152, 154, 155, 156, 158, 161, 162, 163; V. Mikolji, *Povijest željeza*, 44; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 39, 47, 66, 77, 81; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. 16; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 372; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 196–197. Обавезе занатлија разматрао је М. Благојевић, а о наслеђивању и промени статуса, као и преласку у слој сокалника и обрнуто писао је В. Тријић. М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве*, 200–212; В. Тријић, *О сокалницима*, 3–28. Детаљније

различита права, а често и обавезе, коваче различите провенијенције и правног статуса издвајала је њихова неопходност, па се често у изворима при набрајању наводе први међу осталима, често се прилажу од владара, њихов алат и производи су стандардизовани, цене израђевина у појединим случајевима нормиране, а право продаје појединих ставки, попут рударског алата, ограничено. Осим рада током мирнодопских периода, ове занатлије чиниле су и важан део помоћних војних одреда у ратним условима, заједно са мајсторима других струка.¹²²

Судећи према законима суседних држава, као и по каснијем, турском закону, који је у себе инкорпорирао тековине рударског законодавства, ковач је уживао посебан статус и заштиту. Тако, према старом хрватском тзв. Каставском закону, из времена пре 15. века, а важећим и за област рудника гвожђа Горског котара, казна за крађу у пећници или ковачници била је висока, 25 млетачких златника, или смрт, а према Пољичком статуту из 15. века ковач је имао предност у млину (чл. 81). Иако сличне одредбе нису познате у српском законодавству, нормирање цене тзв. ковачког товара говори у прилог чињеници да су и у оквиру средњовековне Србије ковачи имали извесну заштиту.¹²³

Као и друге градске, слободне занатлије, и ковачи из градова имали су право слободе кретања, што је утицало на то да мењају место боравка, па се у центрима попут Новог Брда налазе и ковачи из других насеља и градова, док појединци одлазе и ван земље. Према ретким вестима, и ковачи из околних села долазили су у град, из различитих потреба, па и ради кредитирања, а том приликом вероватно су продавали своје производе.¹²⁴ Материјални статус вероватно им је зависио од правног, а појединци се истичу, као и у другим професијама. Тако се јављају ковачи са својим сопственим радионицама, топионицама и самоковима, као и они који их узимају у закуп. Зараде ковача зависиле су од више фактора,

вид. и: А. Фостиков, *Ковачки занат*, 105–126; А. Фостиков, *Занатство*, 51–69. О статусу мајстора и: Б. Радојковић, *Уметничка обрада метала*, 10; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 36.

¹²² Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22–23 чл. 16, 23, 52; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 156, 161–162; Р. Михаљчић, *Закони*, 146, 148, 152, 156, 161, 177. Цене потковица биле су нормиране и у Фиренци. Е. Staley, *The Guilds of Florence*, 310; Т. Vukanović, *Rečnik*, 19, 25.

¹²³ V. Mikolji, *Povijest željeza*, 64; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. 17.

¹²⁴ Тако ковач Никола Радетић одлази из Новог Брда у Софију. М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 379; *Ново Брдо*, 48 (В. С. Јовановић).

као што је статус, али свакако да су биле повезане и са ценом рада, која је утицала на цену производа истовремено са ценом утрошеног материјала. Према каснијим турским законима за Плану и Запланину (1488), ковач руднички није примао плату већ му је по проналаску руде припадало два дела по окну од могућих 68 делова, док му је у оквиру турског закона за рудник Беласицу, из исте 1488, припадао само један део (1/68).¹²⁵

Сачувани изворни материјал не допушта да се детаљније разматра организација ковача, али се према аналогiji са другим срединама може претпоставити да су и у средњовековним српским градовима ковачи били окупљени у еснафе (гилде, удружења и братовштине, корпорације), засноване на одређеним принципима, с пратомајстором на челу. У Котору се ковачи налазе и у братовштини Св. Духа, заједно с другим занатлијама и грађанима, и живе и раде у ковачкој четврти, у Дубровнику постоји братовштина ковача и котлара, док се у Фиренци ковачи налазе у гилди која је, изгледа, окупљала и обрађиваче бакра.¹²⁶

Ковачница – радно место ковача и његово оруђе

Зависно од места боравка, ковачи су пословали у оквиру локалне радионице или насеља. Владарске ковачнице у Србији, Босни и у другим државама, бар у почетку, налазиле су се близу двора, или у оквиру дворског комплекса, попут оних у Бобовцу. Са успоном рударства граде се читава насеља, али и појединачне радионице и топионице што ближе руднику, ради јефтинијег и бржег транспорта. За њихово подизање бирана су места са неопходним ресурсима – довољно шуме због снабдевањем дрвном грађом и прављења угља и са приступом текућој

¹²⁵ Т. Vukanović, *Rečnik*, 59; СХ, 138–139; Ђ. Тошић, *Уговор о закупу рударских постројења*, 141–149. Однос рада и материјала, био је у пропорцији $\frac{2}{3} : \frac{1}{3}$, у случају два најраспрострањенија земљорадничка оруђа, мотике и косира. М. Благојевић, *Земљорадња*, 23, 29; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 142. Вид. и претходно.

¹²⁶ ССР, 139 (Д. Ковачевић-Којић); Е. Staley, *The Guilds of Florence*, 305–315; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 95; Ј. Antović, *Zanati srednjovekovnog Kotora: Братовштина Св. Духа*. На груписање обрађивача метала и то оружарске струке можда указује налаз довратника нађеног у простору капије бр. 1 на јужном бедуу Смедерева, на коме су уклесани мач, штит, буздован и копље, по узору на примерке из 15. века. М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 88.

води (река, поток), потребној за рад механичких мехова и самокова. По правилу рудници су имали сопствену индустрију гвожђа, а самокови и пећи за топљење често су чинили јединствено постројење.¹²⁷ Градске ковачнице су смештане што ближе бунару, ради потребе за водом, али и зиду или капији, како би се у случају пожара ватра лакше обуздала. Тако се огњиште за обраду метала налазило уз бедем у манастиру Св. Арханђела код Призрена, а ковачница у Сталаћу у непосредној близини бунара, уз стару капију малог града. У Крушевцу ковачница се налазила у близини куле са двоструким бедемом и помоћним улазом, док није познато где се налазила ковачница у Новом Брду.¹²⁸ Осим ових, условно речено, сталних, јављају се и привремена ковачка огњишта, која се у касном средњем веку повезују и са доласком Цигана и њиховим укључивањем у обраду метала за локалне потребе.¹²⁹

Без обзира на локални размештај, главно место обитавања ковача је његова ковачница, односно огњиште или пећ. Ковачи и грнчари су, у почетку, користили исте пећи зване грн (гърњ), а касније су пећи ковача постале више, у складу са потребама обраде метала (данас тзв. високе пећи).¹³⁰ Према неким проценама, једна озбиљнија радионица могла је да задовољи занатске потребе становништва са простора од око 10 до 15 км, што отприлике одговара радијусу самог насеља, посебно градског.¹³¹ Ознаке (жигови) ковачких радионица нису ближе познате, као ни да ли је жиг био одраз припадности одређеном граду или

¹²⁷ V. Mikolji, *Povijest željeza*, 44; J. Birelli, *Peasant Craftsmen*, 99; V. Simić, *Rударство гвожђа и Кораонићкој области*, 79; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 38–41, 44; ССР, 139 (Д. Ковачевић-Којић), 57 (С. Ћирковић).

¹²⁸ Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, 191–192; ССР, 139 (Д. Ковачевић-Којић); М. Ковачевић, *Профана архитектура*, 14–24 сл. 1; Д. Минић, О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, 52; М. Милинковић, *Нова археолошка истраживања*, 208–224.

¹²⁹ Цигани чергари обично су користили пећи на отвореном сезонски, ради преправке, поправке или израде појединих предмета за локално становништво, као и оруђа за потребе ковања. В. Пецикоза, *Средњовековна ковачка радионица*, 199–200. Какав је био њихов статус и на који начин су практиковали овај занат у време српске средњовековне државе није познато. Касније, у време османлијске власти, учествовали су у обради гвожђа и изради оружја. Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 147.

¹³⁰ В. Симић, *Рударство гвожђа*, 25–35; О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 694–695, 711.

¹³¹ Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 484; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 179–180.

личности. Као што је у средњовековној Босни сребро болано – односно на њега ударан владарски жиг, као и у средњовековној Србији, за време деспота Стефана Лазаревића, тако је у средњовековној Русији жиг кнеза стављан и на израђевине његових радионица.¹³²

Главна оруђа ковача – чекић (**гвоздичакъ**) дуга клешта и наковањ, били су и уједно симболи његовог заната. У Котору, на познатом надгробном споменику Новака ковача, који је према народној традицији исковао сабљу Марка Краљевића, приказани су чекић и наковањ. Што су чекић и наковањ били мањи, служили су за финију обраду, а као најмањи издвајају се златарски. У остали алат и прибор спадали су и: *секач* за сечење, *длета пробојци (пробоицацъ)*, за прављење рупа у бронзаном и гвозденом лиму или неком металу, обично потковицама, а постојао је и *стругач* за припрему коњских копита. Пробојац је као клин коришћен и за обраду камена и дрвета. У основни алат и прибор спадали су и *турпија, тоцило* (кружни брус на ротирајућој осовини, на ручни или на ножни погон) и *мех* за контролисање снаге ватре. Постојала је и *стега* за метал, као и *маказе* за сечење лима. Златарски алат у основи био је умањено ковачко оруђе од чекића до наковња, а постојали су и *калупи за ливење, ливачки прибор, бронзане матрице за отискивање*. Своју примену златарски прибор имао је и у ковницама новца.¹³³

Трагови ковачког заната у топономастици

Делатност ковача, неопходна за производњу оруђа, оружја и других бројних предмета свакодневице, условила је широку заступљеност тог занимања па и на територији средњовековних српских земаља, о чему сведоче и имена као посебна група извора било властита, или географска, тзв. антоними и топоними. Док имена сведоче не само о раширености заната већ и о његовом магијском статусу,¹³⁴ рана презимена добијана

¹³² Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 103; Б. Цветковић, *Два средњовековна мача*, 237–246; Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 492–494; *ССР*, 108–110 (Д. Ковачевић-Којић). О обележјима ковница новца: В. Иванишевић, *Новчарство*, *passim*.

¹³³ А. П. Каждан, *Деревня и город*, 192–193; М. Брмболић, *Оруђа*; N. Bezić Воžанић, *Majstori*, 239; М. Цуњак, *Средњовековни предмети*; Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 102–103; Р. Манојловић Николић, *Средњовековно оруђе*. О називима оруђа: О. Н. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 746–762.

¹³⁴ Значење имена као део магије или религије било је у складу са дотичним веровањима. Међу оним везаним за ковачки занат, култ огња и грома, или обраду

су по имену оца (патронимици), али и по његовој професији, па су деривати од ковач, ковати, заступљени у оба случаја (ковач, Ковач, Ковачевић као Ковач, син ковача), а дешавало се и да презиме буде дато према месту порекла. Као еквивалент одређеном занимању, презиме настаје у средњем веку, када се често занат као и статус наслеђују, а како је ковач био неопходан *сваком селу*, презиме по овој професији постаје једно од најзаступљенијих. Како су презимена или надимци давани да би боље дефинисали дату личност, ова властита имена представљају специфичност на датом микропростору, у смислу идентификације поједине особе, у односу на остале. Управо та чињеница сведочи да је ковачко занимање сматрано изузетно важним, док учесталост самог презимена сведочи о великом броју ковача уопште, али вероватно и о популарности и статусу самог занимања.¹³⁵

Као топоними у вези с ковачким занатом издвајају се називи настали као дериват од основа ковач, ковати, затим они у вези са местом ковачке радње, називи произашли из терминологије занимања, као и у вези с металима и металургијом.¹³⁶ Приликом разматрања ових топонима треба

метала позната су и: Вигањ, Гвозден, Златислав, Сребренка, а можда и Жарило, као и веома раширено Ковач, које се јавља и у босанској властеоској породици Дињичића (војвода Ковач Дињичић). М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 48, 52; М. Ј. Динић, *За историју рударства* I, 494–495; Р. Šimunović, *Uvod*, 152.

¹³⁵ Презиме Ковач/Ковачевић је међу најзаступљенијим презименима не само на тлу Србије, већ и на Балкану, као и шире (Smith у Британији и САД, Кузњецов у Русији, Ковар у Чешкој, Ковал у Словачкој, Фереро у Италији, итд.). Да презиме као и топоним указује и на етничку припадност досељеног становништва, сведочи и чињеница о раширености овог презимена у Мађарској, до чега долази услед сеоба након пропасти српске средњовековне државе, за хрватска презимена уп. Р. Šimunović, *Uvod*, 168, 171. Скупина презимена према занимањима, као и занатима иначе представља уобичајну појаву. Бележи се и у дечанској повељи. ДХ III, 91; Р. Šimunović, *Uvod*, 171; D. Brozović Rončević, *What Do Names Tell Us*, 161–170. Услед наслеђивања заната, некада презиме може да индикује и то да је у питању наследник заната, али мобилност занатлија у појединим примерима указује и на то да презиме, као и топоним, може бити реликт, те да се наследник или не бави истим занатом, или чак и да сам није уопште занатлија. Вид. даље детаљније за примере.

¹³⁶ Топоними у вези с ковачким занатом у писаним изворима забележени су у речнику Ђ. Даничића и у попису села од М. Пурковића, они познати са терена и карата у серијама: *Насеља и становништво* (СКА–САНУ 1902–), и у *Ономатолошким прилозима* (САНУ, 1979–), а велики број топонима у вези с гвожђем рекогнизирао је и описао у својим радовима В. Симић. С обзиром на

бити опрезан, јер неки од њих су произашли из властитих имена, припадности неком Ковачу, с могућношћу да је у питању и ковач (*Ковачев лаз*), или су дати по особинама или елементима природне средине (*Ковачева бука*). Као топоними несигурног порекла могу се издвојити и они везани за назив *Гвозд (Гвоздац)*.¹³⁷

Група потекла од назива ковач, ковати – уједно је и бројна скупина, која се углавном јавља као назив *мајсторског села* или трга, познатог по ковачкој радионици (Ковачи, Ковачево), тако да је име уједно било и реклама.¹³⁸ Међу селима познатим из извора, јављају се и: село Ковачи код Планае, које се помиње и у писаним изворима 1426, центар обраде гвожђа у области Копаоника, настало вероватно окупљањем ковача у близини прапишта (испиралишта речног) злата, да би са порастом потребе за гвожђем постали и ковачко насеље.¹³⁹ Истоимено село налазило се и у Ибарском Колашину, где су се налазиле *ковачије* из повеље манастира Бањске, као и Коварије у поседу манастира Ждрело (Горњак). Надаље, на терену и у традицији забележена су међу осталима и: Ковачница (заселак Остатије, Студеница), Ковачка река (Глуха Вас, под Шаторицом/Копаоник), Кованчиште (село Јелакц), Ковачка река (Ковачи, Плана), Ковановачки поток (Ново Брдо), а у околини Краљева према карти и: Ковиоци ЈЗ од реке Расине и Ковиочка река притока Расине, као и Ковачка Мала ЈЗ од Слатине.¹⁴⁰

обимност ове грађе, у овом раду представљен је само мањи део. V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*; V. Simić, *Staro rudarstvo gvožđa Golije*; V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Podrinju*; В. Симић, *Рударство и прерада гвожђа у топономастици*; Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 459–460; М. Пурковић, *Попис села*, 64/14, 53/103, 108/58, 77/127.

¹³⁷ О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 700; Г. Тошић, *Средњовековне некрополе*, 131; Ј. Мргић, *Some considerations*, 89.

¹³⁸ Мајсторска села су била ослобођена разних намета у замену за привређивање и службу свом феудалном господару, а највештије занатлије, боље организоване и укључене у трговину, прелазиле су из својих мајсторских села у подграђа градова. Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села*, 7; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 57, 65. Према мишљењу П. Шимуновића, група назива повезана са занимањем у најширем смислу, настајала су или као језгра насеља, или као субурбани предели који настају развојем тргова. Р. Шимуновић, *Uvod*, 35.

¹³⁹ V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*, 79.

¹⁴⁰ М. Пурковић, *Попис села*, 53/103; V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*, 78–79; V. Simić, *Staro rudarstvo gvožđa Golije*, 2, 7; V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Podrinju*, 69; А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 242–243; В. Симић,

Далеко разноврснија имена у вези с ковачком радњом, обрадом или називом метала бољи су показатељ за рекогностизирање, али и за сам развој овог заната. Ипак, ни њих није увек могуће ставити у хронолошки след, нити установити тачно време настанка, пошто су у питању заправо прилично распрострањени и стандардизовани називи. Као први могу се издвојити они везани за место ковачке радње, односно огњиште/ватру или ковачницу, где спадају *Вигањ*, *Вигњиште* и *Кузница*. Вигањ и вигњиште су прасловенске речи и означавале су ковачко огњиште, пећ, ватру ковача, и ковачницу као објекат. Треба, међутим, имати у виду да је неко место могло да добије ово име и касније, након што су се Цигани населили на Балкан у другој половини 14. века. У складу с тим постоји мишљење и да је археолошки локалитет Вигњиште са остацима ковачнице (у селу Тубравић, у близини манастира Грачанице, ЈЗ од Ваљева) добио име према циганском *виња*, *вигањ* за рупу као место огњишта. Наиме, према досадашњим археолошким истраживањима, ова радионица је била активна у периоду 15–17. века, и изгледа да се бавила углавном поправком и израдом неопходног оруђа за околно становништво.¹⁴¹ Кузница је прасловенски термин (**kuznb/*kuzn'a/*kuznica*), одакле и топоним *Кузница*, и јавља се паралелно са називом Вигањ, у смислу ковачнице, односно места ковачке радње. Тако и Кузница код Приштине (у писаним изворима 1330. као Кузмино), код Пожаревца, где је и потврђена шљака, као и код потока Решковца, код села Ждрело у области Браничева, а у поседу манастира Ждрело, где су се некада виделе и зидине објекта званог Кузница.¹⁴² У

Рударство гвожђа, 111, 148, 151–152; *Ново Брдо*, 24 (В. С. Јовановић). Село Коварије, Коварне, данас потес Коварње у близини Великог и Малог Лаола, у чијим атарима се налазе и за сада најстарији трагови рударења и обраде бабра, који се датирају у време винчарске културе. Како нису археолошки истражене, остаје непознато да ли су на тим локацијама боравили ковачи обрађивачи бабра, или се ту обрађивало и гвожђе, можда из лежишта Рудне главе. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 29, 30, 32, 36–37; М. Radivojević, Т. Rehren, *Paint It Black*, 200–237.

¹⁴¹ G. C. Soulis, *The Gypsies in the Byzantine*, 141–165; О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 703–704, о вигњу: 706–712; В. Пецикоза, *Средњовековна ковачка радионица*, 193–201; V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Koraoničkoj oblasti*, 78, 86; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 108–109, 148; Г. Тошић, М. Трифунковић, М. Филиповић, *Прилог проучавању дубровачке колоније*, 175–184.

¹⁴² О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 704, 713; P. Skok, *Etimologijski rječnik II*, 172; М. Пурковић, *Попис села*, 108/58; А. Крстић, *Поседи манастира Дренче*, 142 н. 77.

топонимији су присутна и имена изведена из назива механичке машине, *самокова*, који је најчешће присутан на обалама река, јер га је водена снага покретала. На бројним локалитетима под тим именом (*Самоков*, *Самоковска река*) рекогностицирана је шљака, а у појединим случајевима пронађени су и делови ове машине.¹⁴³

На крају треба поменути и бројну групу топонима проистеклу из назива за фазу обраде руде и метала (*плавити*) или из мерне јединице за полуобрађену масу гвожђа (*надо*). Тако и *Надумци* (код Глухе Васи), чији назив сведочи да се прерађивачи сировог гвожђа такође одвајају у посебну струку.¹⁴⁴ Од имена метала индикативни су топоними произашли из назива за гвожђе (Гвожђани код Фојнице), и челик (*близна*, *близница*) Близна код Рудне Главе, а можда и на Руднику село Блазнава) а у вези с обрадом могу се довести и они у вези угља, нпр. *Угљари*). У близини Мајданпека, сем поменуте Близне, јавља се и село Плавна. Заједно, ови називи речито описују процес добијања сировина и њихову примарну обраду у локалу: рудник–плавити–челик ковати.¹⁴⁵ У случају већих ковачких центара, често је и да се неколико топонима везаних за обраду гвожђа налази у непосредној близини, у складу са чињеницом да су пећи и вигњеви били чак и у истој просторији, а у непосредној близини налазили су се и ковачница и/или ковачко огњиште.¹⁴⁶

Обрада злата

Злато, одувек на цени, било као духовни еквивалент Сунца, божанства, или пак као материјални основ богатства, привлачило је константно пажњу савременика, и то до те мере да постаје не само основа бројних

¹⁴³ Забележен је и случај да се односи на планинску косу у близини Куршумлије. V. Simić, *Rударstvo gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*, 78–79; V. Simić, *Staro rudarstvo gvožđa Golije*, 2, 8; V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Podrinju*, 74; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 113, 117, 148.

¹⁴⁴ V. Simić, *Staro rudarstvo gvožđa Golije*, 7; В. Симић, *Надо и плавити*, 133–150; Г. Томовић, *Микротопонимија око града Паса*, 170–172.

¹⁴⁵ V. Mikolji, *Povijest željeza*, 45; А. Лома, *Перинтеграција ОБ->Б-*, 606–607; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 107–108; В. Петровић, Д. Булић *Проблем убикације средњовековног Рудника*, 50. Овом приликом захваљујем проф. С. Мишићу на подацима, попут овде поменутог села Плавна.

¹⁴⁶ В. Симић, *Рударство гвожђа*, 241, 244; Ђ. Тошић, *Уговор о закупу рударских постројења*, 143 н. 9.

легенди, већ и мит односно циљ алхемичара. Осим као назив за племенити метал, име злато јавља се и као синоним, за жуту, златну а некад и зелену боју, а као придев указује и на: сјајно, златно, божје. Карактеристике злата као метала учиниле су да се нађе на челу племенитих ковина, а због могућности лаке обраде, има мишљења и да се само златарство, рано развија у оквиру занатства метала. Да је златарство било добро познато и старим Словенима говори и очувана терминологија овог заната, а сем општег назива за злато истиче се и име златар, из истог корена, за његовог обрађивача. Ипак, овај назив односио се и на обрађиваче племенитих метала уопште, па тако и сребра.¹⁴⁷

По свом доласку, Словени су наставили да користе постојеће наносе злата на површини земље и у воденим токовима, а према В. Симићу, производња злата на овим територијама претходила је озбиљнијој производњи гвожђа и олова, која је била далеко захтевнија, почевши од технике самог рударења. Са доласком Саса, носилаца нових технолошких знања, почиње обимнија производња и екстрактовање злата посебним методама из руда различитог састава. Обилност златоносних руда и постојање наноса самородног злата додатно су погодовали успону производње тог метала, као и сребра којим је Србија обиловала према речима Анонима из 1308. Према нешто каснијим подацима Адама Гијома, из 1332. године, у Србији је било активно најмање пет рудника злата, исто толико сребра, а била су бројна и налазишта сребра са уделом злата (глама, *electrum*). Мада је несигурно на које је руднике Гијом тачно мислио, у то време, према подацима из других извора, већ се издвајају Ново Брдо, *град сребрни и у истину златни*, Брсково и Јањево као извори гламе, а као центри добијања сребра: Рудник, Трепча, Трешњица, Липник и област Рогозне која је обиловала како налазиштима злата, тако и сребра. Нешто касније има потврда и о постојању рудника у Плани, са златом у праху, као и рудом сребра, а у поседу Србије првом половином петнаестог века налазила се и Сребреница, рудник сребра. Коначни попис познатих рудника племенитих метала допуњавају и поједини рудници који се отварају и првом половином 15. века. Успостављање средњовековне Србије за важног извозника племенитих метала, а посебно сребра, као и нагли скок производње и промета сребра¹⁴⁸ пратио је и успон златарског заната.

¹⁴⁷ С. С. Аверинцев, *Золото*, 406–412, 415–416, 418–421; М. К. Papathanassiou, *Metallurgy*, 121–122; Ж. Ромелић, *Легенде*, 229–234; Р. Haramija, Џ. Njavro, *Zlato*, 459–476.

¹⁴⁸ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 98; В. Симић, *Рудници злата*, 325–346; *ССР*, 21–32, 33, 67–71 (Р. Ћук), 53 (С. Ћирковић), 106–111 (Д. Ковачевић-Којић); Д. Ковачевић-Којић, *О саставу и обради племенитих метала*, 853–861.

О развоју и домету златарства у 15. веку у Србији речито говоре подаци да су у Дубровник долазили да раде и домаћи златари, за чију вештину је била заинтересована и сама дубровачка влада. Међу њима налазио се и Јован Прогоновић, из Новог Брда, *habitor Ragusii*, који је 1470. године према поруџбини саме општине, израдио сребрни комплет за умивање – крчаг и посуду, намењен угарском краљу Матији, а 1476. био и ангажован као један од шесторице златара на изради сребрног посуђа, такође поклону за краља Матију и то поводом његове свадбе са Беатричком Арагонском.¹⁴⁹

Диференцијација златарског заната

Развој златарског заната свакако да је пратила и диференцијација занимања златара. Ипак њу није могуће у потпуности пратити пошто се у вези са златарством у писаним изворима, а посебно домаћим и ћириличним, и даље јавља углавном само назив *златар*, без додатне одреднице, која би указивала на подструку, док као његови синоними у латинској грађи долазе и: *aurifex*, *aurifaber*, *(h)orexe* и *(h)oresse*. Уз ове, у латинској грађи јављају се још два назива: *батиауриј* (*battiauri*) и *аргентариј* (*argentarius*), као и један у ћириличној – *среброделац* (*срѣбродѣль*), чије значење је различито тумачено у литератури. Да је специјализације не само било већ да је она достигла заиста висок степен, увид дају подаци о широком делокругу рада златара, који је подразумевао бројне активности – од пречишћавања сребра и злата у топионицама, преко израде црквених и предмета свакодневне намене, скупцоног накита, па до извлачења златних нити, неопходних за украшавање, посебно тканина. У основно знање златара, осим технике ковања и ливења, спадале су и неке посебне, попут познавања извлачења руде, издвајања жице, позлаћивања, или прављења нијела и емајла, додатних смеса при обради.¹⁵⁰ Мада ретки, поједини помени златара са додатним описом обавештавају нас да се златарство и на овим просторима гранало у складу са процесом производње, местом и

¹⁴⁹ С. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 190; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 76–77; *Ново Брдо*, 189 (Е. Зечевић); Z. Janeković Römer, *Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku*, 27–28, 31–32; А. Birin, *Pravni položaj stranaca*, 67, 80.

¹⁵⁰ *Ново Брдо*, 188–189 (Е. Зечевић); Ђ. Бубало, *Српски номици*, 173–174, са ст. лит. Вид. и даље.

техникама обраде бар у три главне струке: прву, условно речено технолошку, ковачко-златарску и уметничку, у коју би спадали и јувелири у данашњем смислу речи, односно израђивачи накита и украса.

Познавање технологије и посебних техника екстракције и обраде злата, као и *Ал-хемије*, било је бар према Биронгућу неопходно свим златарима. Иако би се могло рећи да су технолози златари у основи радили на пречишћавању злата и сребра у топионицама, свакако да су познавали и технике одвајања племенитих од основних метала. Колики је њихов значај био у производњи сведоче рана дела о металургији, која овом послу посвећују и посебну пажњу, као и техникама извлачења жице, ковања златних листића и илуминацији књига.¹⁵¹ Иако назив коришћен да означи ово занимање није општепознат ћириличним изворима, технолога златара било је и међу домаћим становништвом, пошто одвајање злата од сребра, на територији Србије, почиње пре тридесетих година 14. века. Већ средином истог столећа, ово занимање забележено је на латинском, са високом прецизношћу: *magister divisionis auri ab argento* (1335). Такође на исте мајсторе односио се и латински назив *afinar*, *afinator*. Према мишљењу Д. Ковачевић-Којић, овом би одговарао назив *чистилац*, који се јавља у старом рударском праву.¹⁵²

У ранијој историографији било је и покушаја да се поменути технолози повежу и са именом *аргентарија* (*argentarii*), али таква теза није потврђена. Према оној општеприхваћеној, назив аргентариј заправо у средњовековном латинском означава обрађивача сребра, али и неку врсту банкара.¹⁵³ У средњовековном латинитету јавља се још један назив – батиауриј, или *aurifaber* (ит. *battiloro*, од *battuere*, *battere* – бити, ударати, ковати, ковати новац, односно бити/ударати злато чекићем или маљем), који се, иако непознат у домаћим изворима, среће у словенским језицима у варијанти – *златобијец* (слов. *золотобит*, *золотобиец*). Сам назив везује се за професију истањивача злата (*goldbeater*), који техникама ковања, односно ударања, производе листиће од злата, за даљу употребу. У новије

¹⁵¹ V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 363–368, 377–381.

¹⁵² ССР, 71 (Р. Ђук); Д. Ковачевић-Којић, *О саставу и обради племенитих метала*, 854–855. Могуће је да је назив чистилац имао и шире значење, у смислу свих оних који се баве одвајањем метала, па и сребра од олова. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21, чл. VI.

¹⁵³ Н. Tartalja, *О хемијској дјелатности*, 70 ун. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 114; J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis*, 59; R. S. Lopez, *The Dawn of Modern Banking*, 1–4. Вид. и даље.

време Б. Храбак је изнео и тврдњу да се иза имена батиаурија заправо крију златари, који су се бавили одвајањем злата из плитког сребра, чиме батиаурије доводи у везу са златарима технолозима.¹⁵⁴

Како је процес одвајања сем хемијског захтевао и ударање односно тучење злата приликом различитих фаза, вероватно је да се занимање батиаурија доиста и развија у оквиру радионица и топионица за пречишћавање руде. Према познатом приручнику Теофила још из 12. века, добијено злато обликовано је управо у радионицама ових технолога, и то у листиће неопходне за окивање или позлаћивање. Прихватањем такве тезе, назив батиаури односио би се бар у почетку у ширем смислу доиста и на групу златара који су радили на пречишћавању злата и сребра у топионицама или директно у радионицама, па и ковницама новца, а који су их додатно и обликовали.¹⁵⁵ Како се према историографији овај назив не јавља ни у дубровачким изворима пре 14. века, изгледа да је с временом са порастом потражње за позлатом, али и применом у уметности, овај занат, иако дуг и тежак мануелни процес, који је захтевао доста стрпљења и вештине, задобио на популарности. Мајстори познаваоци ових техника широм Европе, у позном средњем веку, повезују се са трговцима и произвођачима свиле, као и сликарима, а успостављање посебне функције батиаурија у оквиру неке радионице, говори свакако у прилог специјализацији тог заната. Вероватно да у том контексту треба тумачити и појаву Дубровчана с овом ознаком у Трепчи, као и појаву мајстора Италијана у Дубровнику.¹⁵⁶

Да ли су занатлије истог имена или неког другог радиле и на изради нити и жице није познато, али у Лондону се издвајају управо израђивачи жице у 13. веку, а шездесетих година 15. века наводе се и израђивачи златне жице у оквиру златарске гилде у истом граду. Подаци да се златна жица као и полуге злата јављају често у бројним парницама везаним за територију средњовековне Србије, сведоче и да се таква специјализација одвијала и међу домаћим златарима. Ипак, за разлику од израђивача нити, односно конца од племенитих метала (златовез), жице (филигран)

¹⁵⁴ Са тим звањем спомињу се Радоња и Новак у Трепчи 1424. G. Antonelli, *Nuovo dizionario*, Т. 2, 390–395; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 114; В. И. Даль, *Толковий словарь*, Т. 1, 744; Б. Храбак, *Занатлије на Косову*, 213; Б. Храбак, *Босански и Банатски бакар*, 277.

¹⁵⁵ Theophilus, *On divers arts*, 29–31; V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 377–381; C. R. Dodwell, *Gold metallurgy*, 51–55.

¹⁵⁶ Н. Р. Horne, *Alessandro Filipepi*, 5. Вид. и н. 154.

и листића, који су исти посао могли обављати и по потреби и на другим локацијама, произвођачи златних полука свакако су остали да раде у топионицама за прераду где су ове и ливене. Да се посао ливења полука одвијао и касније још у 15. веку, на месту производње односно топионице, говоре и подаци Агриколе.¹⁵⁷ Иако се ова занимања, како је и поменуто, у оквиру производње самог злата у домаћим изворима не спомињу, иста подела морала је да буде успостављена и на тлу средњовековне Србије, у којој је морао да буде знатан део златара запослен не само на екстракцији, већ и на производњи основних златних сировина: полука, листића и жице, који су широко коришћени за даљу производњу, позлату или украс у другим струкама. Какав је био квалитет листића, као и вештина њихове апликације, можда најречитије сведочи спомен чувеног *бањског злата*. Како су предмети не само позлаћивани, већ често и облагани сребром, које је такође коришћено и као жица, нит или полука, свакако да и примарна обрада сребра задобија на значају.¹⁵⁸

Податак да сребро представља најчешће и основни материјал за рад златара, осим што указује на обиме појма златарства, отвара и питање успостављања значења назива *среброделац* у оквиру српске средњовековне државе. На двојако схватање овог термина у домаћој историографији указао је још С. Ћирковић, наглашавајући да је сам термин двосмислен, те да, како се углавном јавља у књижевним делима, није сигурно када се односи на рударе сребра, за које их везује још К. Јиречек, а када на обрађиваче сребра, као и да ли се под њим доиста и могу подразумевати обрађивачи сребра, који би у том случају име добили према основном материјалу обраде, у односу *goldsmith: silversmith*.¹⁵⁹ Ипак, према доступним подацима израда предмета од сребра налазила се заправо у рукама занатлија за обраду племенитих

¹⁵⁷ G. Agricola, *De re metallica*, 457; M. Campbell, *Gold, Silver*, 134; Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трепчи*, 226. Везло се посребреном и позлаћеном жицом, а далеко ређе стварно сребрном или златном. Сребрном, па позлаћеном жицом радила је и Јефимија, судећи према материјалним остацима њених радова, уп. Ф. Цурк, *О Јефимијином везу*, 435–466.

¹⁵⁸ ССРЛ, IX; Б. Тодић, *Бањско злато*, 163–165. О позлаћивању: М. Шаkota, *Дечанска ризница*, *passim*.

¹⁵⁹ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 122; К. Јиречек, *Трговачки друмови*, 73; С. М. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 64. У оквиру побуне у Сребреници и убиства надзорника Владислава, среброделци се помињу у различитим контекстима у литератури. М. Ј. Динић, *За историју рударства I*, 511–513, уп. М. М. Петровић, *Свети Сава на Жичком сабору*, 23–24.

метала – златара, а као синоним за специјализованог и вештог златара, у литерарним делима користи се и израз сребродел, среброделац, као и касније, како сведочи *Житије Ђорђа Кратовца*, попа Пеје из 16. века, и вишејезични речници из истог столећа.¹⁶⁰ У осталим словенским језицима, назив среброделац (сребрнар, сребряник, сребродел) такође се јавља упоредо са називом златара, а у црквенословенском и руској варијанти словенског означава и јувелира, односно произвођача накита, а везује се и за израђиваче новца, за трговце драгоценим металима и материјалима, па и за слој златара банкар, који су учествовали у замени и позајмљивању новца или похрањивању депозита. Ову везу новца и сребра бележи и назив среброљубац, са негативном конотацијом.¹⁶¹

Са истим значењима у средњовековним изворима, бележи се паралелно и латински назив *argentarii*, који се користи и као пандан грчко византијском *argyropatei*. Према једној од дефиниција у енглеском цивилном праву иста реч коришћена је и да означи занатлију који је радио на украшавању оружја златом и сребром. Такође оба назива успостављају се паралелно и као одреднице за обрађивача сребра, те је неоспорно да он еволуира с временом, до момента када заиста услед опадања цене сребра, и доступности самог метала, у потпуности и постаје назив за израђиваче сребра.¹⁶²

У прилог уској повезаности златара и ковача, сведочи и заједничка словенска терминологија обраде метала, па и злата. Осим општег назива златар, као старији синоними јављају се и називи златоделатељ, златокузнец, златоковач, ковач злата, као и термин *ковати злато*.¹⁶³ Сви ови називи осликавају очигледну примену технике ковања и приликом обраде племенитих материјала, а једна од техника ковања је, како је споменуто, била заступљена и у производњи злата за даље потребе.

Данас се сматра извесним да су златари били и први ковачи новца, а прве озбиљније златарске радионице истовремено и ковнице. Стога и поред одвајања златарства, односно обраде племенитих метала од ковачког заната, вероватно да су поједини ковачи и даље обрађивали и

¹⁶⁰ Н. Megiser, *Dictionarium*, доле десно *Gogen. (goldschmid, aurifaber, zlatar/ goldshmid/srebernar, orefice)*; Д. Павловић, Р. Маринковић, *Живот Св. Ђорђа*, 138; Б. Радојковић, *Српско златарство*, 120.

¹⁶¹ М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, 74; В. И. Даль, *Толковый словарь*, Том 4, 178; *Словарь церковно-славянского*, Т. IV, 211.

¹⁶² *Книга Епарха*, 127–140; Th. Curtis, *The London encyclopaedia*, 654; *Словарь церковно-славянского*, Т. IV, 211; J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis*, 59.

¹⁶³ *Словарь церковно-славянского*, Т. II, 86.

злато према потреби, а истовремено златари вични техници ковања, могли су да обрађују и друге метале, за своје потребе.¹⁶⁴ О основној подели управо на златаре – коваче новца и златаре – који *кују друге потребе* сведоче и чланови 168 и 170 у Законику цара Душана. Иако се нигде у изворима такве потребе не дефинишу, поменути подаци о широком делокругу рада златара, као и о раду појединих златара, те бројни материјални остаци, омогућавају нам да бар делимично одредимо гранање златарског заната, које се крије иза овог спомена. Како се у члану о другим потребама златари групишу према месту рада у градовима (члан 170), свакако да су у питању била сва она златарска занимања која се нису могла везати искључиво за ковање новца.¹⁶⁵ Тако би у ову групу делом спадали и већ поменути произвођачи жице и листића, а свакако и корисници ових производа. Као посебно занимање могла би се истаћи и вештина позлаћивања, позната још старим Словенима, о којој сведоче не само материјални остаци, већ и рани помени позлаћивања, па и антоним Позлата, од позлатар, позлаћивати – *позлатити*.¹⁶⁶ Осим што се ковало, златом и сребром се и окивало, о чему говоре и бројни домаћи извори, а посебно даровнице манастирима, у којима се, између осталих, набрајају и златом оковане књиге, те часни крстови.¹⁶⁷

Како је и поменуто, златари су се, заправо, сем обрадом злата, бавили и обрадом сребра, које најчешће представља и главни материјал приликом њиховог рада. Назив златар коришћен је да означи све оне који су учествовали у обради злата од екстракције до финалног производа, а сем обраде племенитих метала у њихов домен спадала је и употреба других драгоцених и ретких материјала, попут бисера или драгог камења. Какви су се све материјали могли наћи у једној златарској радњи дочарава и позната слика Петра Кристуса под насловом *Златар у својој радњи*, из 1449, на којој се, сем бројних детаља везаних за племените метале, као драгоценост сликају стаклене флаше и зуб ајкуле.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 459–460; *Ново Брдо*, 189 (Е. Зечевић). Тако се поједини истичу као врсни мајстори у обради различитих врста метала: злата, сребра, бронзе, гвожђа, и других, попут слоноваче, али и као познаваоци калиграфије или сликања. Е. Coatsworth, М. Pinder, *The Art*, 207–209.

¹⁶⁵ *ДЗ*, 134–135 чл. 168–170.

¹⁶⁶ *ДХ* II, 30 ф. 34; *ДХ* III, 104 ф. 43; *СС*, 350; Т. И. Вендина, *Средневековий человек*, 120.

¹⁶⁷ *БХ*, 200; *ДХ* I а, 304–305. Вид. и н. 157–158.

¹⁶⁸ Р. Christus, *A Goldsmith in his Shop*. Једини податак о обради камена који би се могао везати за украсни или драгоцени налази се у редакцији Градског закона. *Крмчија морачка*, 72, уп. „*Πρόχειρος Νόμος*“, 105–106.

Иако у изворима домаћег порекла нема помена посебних занимања, археолошка истраживања указују на постојање јувелира, произвођача накита, израђивача посуђа од племенитих метала, а можда чак и ускоспецијализоване произвођаче дугмића, често прављених од племенитих метала или њима облаганих. Према тим изворима неоспорно је да долази до успостављање посебних радионица, бар за израду накита и украса, а о постојању препознатљивог српског стила већ крајем 14. века говоре и писани дубровачки извори. Према Е. Зечевић, ове радионице треба тражити при рудницима и у великим рударским и привредним центрима попут Новог Брда. Нагли економски успон захтевао је и раскош, изражену у накиту и украшавању, па је сигурно и да се произвођачи накита на неки начин одвајају од осталих златара.¹⁶⁹

Ипак, како је из појединих уговора сигурно да су исти златари израђивали различити спектар предмета, према потреби и договору, не може се рећи на који начин су они доиста и били диференцирани, као ни колико је општа претпостављена подела на израђиваче накита и посуђа била и заступљена на нивоу вештих мајстора, који су морали да познају и већи број техника, а чија су ремек дела презентована на дворовима. Израда предмета по наруџби захтевала је познаваоце заната, па је стога вероватно да су у оквиру познатих златарских радионица, па и оних за производњу накита, сем свакодневних примерака рађени и поједини уговорени предмети, од прстена за властелина до датог објекта. Често су такви предмети имали и своје натписе, које су вични златари на њима исписивали.¹⁷⁰

Посебна специјализација свакако се дешавала и у оквиру већих златарских радионица, у којима је услед организације производње морало бити макар опште диференцијације улога. Делимичан увид у такву поделу послова дозвољавају и упоредна истраживања златарства у Византији и на Западу, која указују на нека од неопходних занимања у процесу производње. Тако се у опису једне византијске радионице спомиње пет занимања: занатлије за обликовање калупа, за топљење

¹⁶⁹ Б. Радојковић, *Накит код Срба*, 27 и даље, 73 са нап. 20; *Ново Брдо*, 184, 186, 208–210 н. 101 (Е. Зечевић). Облике накита који припадају категорији израђеног *ad modum slavicum* доноси Б. Радојковић, у наведеном делу, а у оквиру типолошке класификације накита према подацима из писаних извора. У новије време о накиту и: Е. Зечевић, *Накит Новог брда*, *passim*.

¹⁷⁰ V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 363–368, 377–381; 363–364; Б. Иванић, *Прстење српске средњовековне властеле*, *passim*; *Ново Брдо*, 186–188 (Е. Зечевић).

злата или сребра, за рад са клештима, за рад са меховима, као и већ помињани батиаури, који су ковали листове злата и сребра, а овом списку придружују се и занимања приказана у ликовним радовима *Свети Елигије у својој радионици* двојице аутора из 1450. и 1515.¹⁷¹ Подела радних улога сигурно да је била спровођена и у ковницама, које су захтевале високу организацију посла. Иако домаћи извори не бележе назив, латинска акта доносе два *maistri dela zecha, zechieri*.¹⁷²

Бројни златари вероватно да су и у српским земљама били ангажовани и у раду у оквиру других струка, где су своје знање додатно специјализовали у складу са наменом. Стога и поред правила да су златарски цехови важили за најбогије и најмоћније групе међу слободним занатлијама, у појединим случајевима у европским оквирима, златари су се налазили и у гилдама и братовштинама другог карактера. Познавање златарског заната било је неопходно и у појединим уметничким занимањима, чији су представници морали да познају и додатне златарске технике, попут сликања топљеним златом, извођења иницијала, орнамената и фресака, како би злато аплицирали, као украс или боју у рукописима или на зидовима здања, попут манастира. Као један од вештих у таквом послу истицао се и Владислав Граматик, из Новог Брда, преписивач и књижевник, а рад моравских књигописаца ценио се и почетком 16. века.¹⁷³ Да ли су и какве биле додирне тачке златара и стаклара на територији средњовековне Србије, није познато, услед недовољног познавања саме израде стакла на овим просторима, мада би се повезаност ових занимања могла претпоставити на основу страних паралела, као и поменутих књига о металургији, у коју је према тадашњој подели спадало и стакларство.¹⁷⁴ Управо познавање вештина златарства условило је крајем средњег века и развој различитих уметности и знања. Златари или њихови наследници, обучавани у радионици оца, утицали су у то време на развој штампарства (Јохан Гутенберг), али и дрвореза и бакрореза (Албрехт Дирер).

¹⁷¹ М. К. Papathanassiou, *Metallurgy*, 125; Master of Balaam, *St. Eligius in His Workshop*. Опис повреде током рада златара: Е. Coatsworth, М. Pinder, *The Art*, 208–209.

¹⁷² Р. Spufford, *The Mint Buildings*; М. К. Papathanassiou, *Metallurgy*, 125; В. Иванишевић, *Новчарство*, 55–59.

¹⁷³ *Ново Брдо*, 50 (В. С. Јовановић). О сликању златом: *Cennino D' Andrea Cennini (14th century)*, *The Craftsman's Handbook*, 60–63, гл. 95–101.

¹⁷⁴ V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, passim.

На крају, управо због коришћења општег назива златара неопходно је и да истакнемо да се, за разлику од спомена бројних специјализованих мајсторских села, чији називи заиста указују на врсту заната, спомени златарских села различито тумаче у литератури. У појединим случајевима овај назив могао би да указује и на постојање села у којима је обитавало и зависно становништво које се бавило неким од послова у процесу рударења или примарне припреме за обраду и прераду руда са златом. Истовремено, могао би и да представља и место велике организоване радионице са топионицом, у којој су радили и поједини златари. Свакако да је на концентрацију произвођача или обрађивача злата на истом месту утицала и државна, односно јавна власт, ради надзора промета племенитих материјала.¹⁷⁵

Улога и статус златара

Да је златарство било на високом ступњу, као и да је златара не само било већ и да су златари сматрани важним у односу на друге занатлије, говори и њихово спомињање у оквиру *Закона о мајсторијама*, чија два сачувана примерка сведоче и о успону овог занимања. Први пут златари се наводе у *мајсторијама закон*, у БХ тек на последњем месту, а непуне две деценије касније у ДХ I, на другом, одмах иза ковача. Мада поменути закон речито говори о обавезама и правима мајсторија, међу којим наводи збирно и златарије, осим помена једног златара, Радеја са два сина, први пут у ДХ II, они се у овим актима поименично не наводе. Чак и тај један златар јавља се у оквиру занатског центра, села Чабика, у коме живи више занатлија различитих специјалности.¹⁷⁶ Осим у овом закону, нису сачувани никакви подаци о томе како су златари опорезовани и које су им работе биле намењене, иако је неоспорно да су без обзира на статус, како зависне тако и слободне мајсторије, на неки начин и биле опорезоване.

Податке о месту боравка и рада златара, као и збирни помен златарија налазимо и у Законику цара Душана. Раду и месту боравка златара

¹⁷⁵ А. V. Solovjev, *Jedna srpska župa*, 36; В. Симић, *Рудници злата*, 331. Помен златарских селишта Р. Михаљчић доводи у везу са напуштеним златарским насељима у контексту члана 169 ДЗ-а. ДЗ, 134–145; Р. Михаљчић, *Селишта*, 180–181.

¹⁷⁶ ДХ II, 22 ф. 26; Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80. О закону мајсторијама, Радеју и Чабику вид.: А. Фостиков, *Занатство*, 51–69.

посвећена су три рестриктивна члана, која говоре о успостављању јаке државне контроле над радом златара и ковница новца, а посредно сведоче и о надзору над прометом племенитих метала. Према закону, одређено је да златари могу боравити у жупама на *царској земљи* искључиво на трговима, са ковницама новца (чл. 168) или у *царским градовима*, ради ковања других потреба (чл. 170). Посебним чланом, уводе се и веома оштре казне за фалсификовање новца (*тајно ковање*), како за златара, коме прети спаљивање, тако и за становништво насеља у ком би се таква радња одиграла. За разлику од казне спаљивањем, која је свакако важила за било ког златара, насеља су, као и у остатку ДЗ-а, могла да се казне зависно од ранга – град би платио договорену глобу, а село би се раселило (чл. 169).¹⁷⁷ Не улазећи у проблематику рецепције овог римског закона, забележеног још у кодексу цара Јустинијана, а који се јавља и у саском рударском праву (Немачки Брод, Чешка, 1278) и у дубровачком статуту (1337), а имајући у виду да су се тада савремене казне углавном базирале на убиству дављењем или вешањем, или одсецању руке, како на то указују византијски и западни закони из истог времена, примењивање овако тешке казне указује на повезивање велеиздаје и фалсификовања новца, које одликује и савремено европско законодавство средином 14. века.¹⁷⁸ Подаци да се казна спаљивањем бележи и раније у другим законима, као и да се јавља у ДЗ, говорили би у прилог тези да је вероватно била позната и раније, а да се приликом кодификације уводи у нов законик као последица потребе за повећаном контролом над радом ковница и златара, као и надзора над прометом драгоцених метала, а са циљем заштите регалних права.

Ипак, оно што одваја ову одредбу у односу на остале тог типа јесте и њено директно повезивање са златарима. Док се у другим изворима у вези с фалсификовањем јављају одреднице *свако ко, било ко, ма ко*, једино у ДЗ-у ово фалсификовање се повезује искључиво за златарску струку.¹⁷⁹ Ова три члана који се јављају као целина, заправо се могу тумачити као два одвојена закона, један којим се дефинише рад златара и други који се односи на лажно ковање новца. Уједно, ово је и последњи

¹⁷⁷ ДЗ, 134–135 чл. 168–170.

¹⁷⁸ М. Ј. Динић, *За историју рударства I*, 468–469; Н. Summerson, *Counterfeiters*, 110–112; М. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, 320–328; R. C. Cave, Н. Н. Coulson, *A Source Book*, према пер.

¹⁷⁹ Н. Jireček, *Codex juris Bohemici*, 201; М. Ј. Динић, *За историју рударства I*, 469 н. 469.

познати помен било каквих закона везаних директно за златарску професију. Иако каснији Закон Новог Брда деспота Стефана доноси детаљне прописе у вези с више занатских занимања, златаре нигде не спомиње, па чак ни поводом члана о *ковници суд* – којим за фалсификовање и кварење новца током рада у ковници, доноси далеко блаже казне – сечење палца и високу новчану казну, у висини од 50 перпера. И остали помени закона у вези с обрадом племенитих метала бележе даљи надзор над њиховим прометом.¹⁸⁰

Поменути чланови различито су тумачени у литератури, па је постављено и питање да ли су само декларативни, како то својевремено претпоставља А. Соловјев, на основу податка о постојању златарског села Луково из 1363, додајући и да помен овог села говори о опстајању поретка унутар властелинства, а само село опредељује као дворско. Стога, између осталих, мора се поставити и питање у ком контексту треба тумачити одредбе из ДЗ-а у вези са златарима, као и да ли су оне и дословно поштоване, али и за која занимања и у ком контексту назив златар у одредбама треба схватити.

Како је већ пре истакнуто, свакако да се у закону користи општи назив златар за различита занимања. Бар у члану 168, назив златар коришћен је очигледно да опише ковничара новца, а у том контексту треба га схватити и у оквиру 169 одељка. Члан 170, говори о другим активностима златара. Такође према члану 169, индиректно се може закључити да се златар очигледно могао наћи и у селу и у граду – међутим кажњаван је само у случају фалсификовања новца. У случају села Лукова, пописаног као златарско, у питању је, изгледа, мајсторско село, које учествује у примарној обради племенитих метала, посебно сребра, па је назив златар коришћен да укаже на златара обрађивача ових ковина уопште. Каснији турски подаци, указују на то да је ово село заједно са граничним селом Орахово потпадало под руднике Подбуковика, односно област Подбуковика, а о експлоатацији сребрносног галенита, из ког се издвајало сребро и олово говоре и материјални налази из тог села, као и из Орахова. Стога се мора истаћи да питање декларативности дела законика не може бити разматрано кроз ова три члана, те њих треба схватити управо у контексту контроле над секундарним радом златара, те над радном улогом златара ковничара. Као мајсторско село очигледно рударског типа, Луково је могло, као и остали рудници, бити и место

¹⁸⁰ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21; *Ново Брдо*, 230, 232–234 (В. Иванишевић, В. Радић).

примарне обраде метала. Стога би не само због места у оквиру властелинства, већ и због статуса, морало бити изузето из општег законика.¹⁸¹

Због важности самих метала, а посебно племенитих, чија су производња и промет спадали у домен регалних права владара, као и додатног монопола над радом ковница односно производњом новца, златарска струка била је додатно надзирана. Мада се рад златара, сем ковничара (новчара), није налазио под директним монополом владара, тежње Стефана Душана у том смислу не могу се занемарити. Одређивање места рада златара, односно њихово груписање у насеља одређеног типа, указује и на контролу владара над местом живота и рада златара.¹⁸² Такође, због важности племенитих метала, врховни надзор над њиховом производњом и прометом налазио се вероватно у рукама главе финансија, протовестијара, или неког од његових подређених службеника.¹⁸³ На који начин се одвијао овај надзор над златарима, који су се бавили даљом обрадом племенитих метала и другим пословима сем ковањем новца, као и колики је удео у тој контроли имала служба финансија, није познато. Да је бар у време цара Душана таква контрола постојала, говоре одредбе 169–170 ДЗ-а, којима се златари управо групишу ради лакшег надзора. У оквиру града, вероватно да се контрола бар делом налазила у рукама градских власти и државних службеника, а могуће је и да је постојала и нека врста унутрашњег надзора и у оквиру златарских организација – цехова.¹⁸⁴ И поред непознавања тачне

¹⁸¹ Новија истраживања Великог Буковика указују на то да на тој територији постоје и полиметалична лежишта злата, али досада нема налаза да је ту оно и рударено у средњем веку. За разлику од Подбуковичке области, руда на Рогозни је према турским подацима садржала и извесни проценат злата. *ДЗ*, 134–135, чл. 168–170; М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 144–155, са ст. лит. С. Катић, Т. Катић, *Рудник Жезна*, 200–202, 209, 212, 216–217 н. 82. За уступљене податке о Буковик у захваљујемо А. Обреновићу и компанији *Геофизика*.

¹⁸² *ДЗ*, 134–135, чл. 168, 170.

¹⁸³ А. V. Solovjev, *Jedna srpska župa*, 36; М. Благојевић, *Државна управа*, 186–203.

¹⁸⁴ Иако се сматра да су занатлије биле организоване по узору на оне из приморских градова, треба имати у виду да су и поред неоспорних утицаја са Приморја, или оних из Византије, већ у 13. веку, они најважнији елементи рударства, трговине и градског уређења утемељени под западним утицајем путем рецепције саског права, па су бар делом одредили и развој, као и организацију занатства, које и само баштини бројне германске називе и термине из тог периода. Ђ. Бубало, *Српски номици*, 72–73 н. 110, 76–82 н. 121, 127; *Ново Брдо*, 184 (Е. Зечевић). Вид. и н. 148, 178–179.

структуре домаћих цехова, поједини начини контроле промета и квалитета племенитих метала, у виду државног, градског или цеховског надзора, веома су познати не само на европском западу или у Византији већ и у приморским градовима, па је вероватно да су постојали и у оквиру оновремене Србије.¹⁸⁵

Иако су појединачни помени златара, у ћириличним домаћим изворима доиста ретки, они сведоче не само о успону те занатске струке, већ и о њеној друштвеној стратификацији. Тако неколико примера из даровница указује да се златари јављају као подложници цркве или манастира и да се, без обзира на то да ли су у питању зависни или слободни златари, јављају у граду чешће него на селу. Такође, поједини од њих поседовали су и сопствену земљу. О високом друштвеном и економском успону, те о феудалној мобилности уопште, говори и податак да се управо један златар, Прибил, јавља и као један од пет сведока, 1374, на разрешници Ђурђа Балшића о измирењу рачуна за Призренску царину и то на другом месту, док се на првом јавља мачар Радослав, такође занатлија високог статуса, најпре због избора занимања из оквира оружарске делатности.¹⁸⁶ А управо те две професије неговане су као свете и престижне. Тако се подједнако цене оружари, који снабдевају властелу оруђима рата, и златари, који украшавају, израђују бројне предмете чуване у ризницама, црквени инвентар, па и украсе намењене племству уопште, од појаса до прстена. О статусу и феудалној мобилности златара у средњем веку речито говори и житије Светог Елигија, личности која са места уваженог краљевског занатлије стиже до бискупске столице. Колики је могао да буде утицај једног златара и трговца у Европи тог времена, истичу и подаци о Грегорију де Рокслију, који се седамдесетих година 13. века јавља с титулом надзорника владаревих ковница, али и као главни службеник на челу Лондона.¹⁸⁷

¹⁸⁵ *Книга Эпарха*, 50–51, 127–140; *Регистры ремесел*, ст. XI: *О ювелирах и постановлениях их цеха*; С. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 146–147, 156–159; М. Campbell, *Gold, Silver*, 140–143; G. C. Maniatis, *The Domain of Private Guilds*, 339–343, 346.

¹⁸⁶ *Зборник* 1, бр. 92 (Б 32, 35/36, 42, 109); бр. 117 (19/20); *СХ*, 120; *ССП I*, 108 бр. 110; Б. Радојковић, *Српско златарство*, 63; *Ново Брдо*, 186 (Е. Зечевић). И у писму челника Милоша Повића општини, као сведок се јавља златар Радоје Дубровчанин. М. Пуцић, *Споменици србски II*, 26 бр. 32.

¹⁸⁷ J. Le Goff, *Time, work & culture*, 81–82; М. Allen, *Mints and Money*, према рег. Детаљније о Елигију и златарима до краја 11. века: Е. Coatsworth, М. Pinder, *The Art*, 208–210. Исти аутори указују на то да су златари често или припадали црквеном миљеу или да су радили као радници за њега, посебно за манастире,

Мада се у принципу ова вештина налазила бар након процвата златарства у рукама домаћих занатлија, појединачно их углавном бележи латинска грађа приморских архива, и то у актима насталим из пословања како домаћих, тако и страних златара и трговаца, који су радили на територији српске земље, или ван њених граница. Према истим изворима, златари се на тлу средњовековне Србије јављају као најбројније занатлије уз коваче, а чак у појединим типовима докумената, попут приватно-правних, чине и већину споменутих мајсторија.¹⁸⁸ Колики је заиста био домет не само српског златарства, већ и појединих веома познатих златара, сведоче бројни подаци сачувани у поменутој грађи, која бележи читаву емиграцију веома значајних српских златара, који било због посла, или пред опасношћу од Турака, своју каријеру настављају у приморским градовима.¹⁸⁹ Ова акта доносе и више података о улози и статусу, али и о животу слободних градских златара, које већ на први поглед одликује изразита мобилност не само територијална, већ и вертикална, односно феудална. Као обрађивачи племенитих метала, златари се често јављају као имућне занатлије, а поједини од њих не само да постају и трговци већ се у великом броју јављају и са грађанством приморских градова. Ипак, и поред стицања грађанства, настављали су да послују у Србији бавећи се својим занатом, па би се могло рећи да *златарије* постају не само богате већ и веома утицајне занатлије.¹⁹⁰ Према подацима који сведоче о златарима са ових простора, они су се често удруживали, па и са страним грађанима за одређене послове, или уз равноправно учешће ради обраде метала и трговине, а средства су улагали у трговину сребром и металним предметима, вађење руде, трговачка друштва и кредитирање.¹⁹¹ О успону златарства говори и чињеница да се међу Дубровчанима, на месту конзула у Новом Брду, као

те да се јављају углавном као угледна лица без обзира што није могуће установити увек да ли су у питању они слободни или подложници. У појединим случајевима описани су и као талентовани мајстори, који раде са више врста метала и другим материјалима.

¹⁸⁸ Р. Ћук, *Утицај Запада на образовање*, 28, са пописом извора и ст. лит.

¹⁸⁹ Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, 113–114; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 47, 76–77; *Ново Брдо*, 48–50 (В. С. Јовановић).

¹⁹⁰ Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трепчи*, 236–237; Р. Ћук, *Утицај Запада на образовање*, 28 н. 23; *Ново Брдо*, 188 (Е. Зечевић). О питању грађанства: С. Ћирковић, *Из старог Дубровника: грађани рођени и грађани стечени*, 21–37, са ст. лит.

¹⁹¹ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 173, са ст. лит.

и оних са приходима и имањима у околини града, јављају често златари, од којих је вероватно да је бар део потицао из редова домаћих мајсторија, а о месту појединих златара, сведоче и подаци о појединим поменутих личностима, попут Прибила, или пак Јована Прогоновића.¹⁹²

Вишегодишње учење овог заната, као и осталих, свакако да је почињало шегртовањем и учењем, па чак и у случају преношења тајне с оца на сина, а усавршавањем вештине, појединац би стицао статус мајстора. У складу са мајсторским законом о наслеђивању заната, који у удружењима златара, као и осталих цехова, према општем правилу успоставља фаворизовање крвног наследника, и синови златара су у великом броју наслеђивали место и позицију оца.¹⁹³ У случају заједничког пословања, током извесног периода мајстор златар препушта се и трговини остављајући радњу у рукама умешног сина, или наследника.¹⁹⁴ Истовремено, део подмлатка одлази и у друге градске и рударске центре, где ради неко време на основу закључених уговора, попут Петра златара, сина покојног Ивана из Брскова, који је радио у Котору тридесетих година 14. века.¹⁹⁵ Да су неки наследници, свој пут пронашли и у другим занимањима, могао би можда да посведочи помен Бојка Златаревића, из Призрена, који се јавља међу обућарима, подложницима манастира Св. Арханђела.¹⁹⁶

Значај златара у средњем веку био је у потпуном складу са значајем његовог основног материјала за рад – злата. Обрађивач *светих, божијих и владарских* племенитих метала, ковач новца, те произвођач низа предмета како за свакодневну употребу тако и за религијске намене, златар задржава свој примат међу осталим занатлијама дуго времена. Како је заправо његов рад по правилу био намењен онима који владају и који се моле, златар спада у припаднике луксузних заната, како се у Византији карактерише још у *Књизи Епарха*, у 10. веку. Такву луксузност у 16. веку истиче и Биронућо, говорећи о несразмери корисности и статуса овог заната.¹⁹⁷ Током тог периода, златари су у оквиру српске државе стекли могућност напредовања на материјалном, али и на

¹⁹² *Ново Брдо*, 184 (Е. Зечевић). Вид. и н. 149, 188, 190. И златар Андрија из Новог Брда јавља се тако у Новом 1470. Б. Храбак, *Херцег-Нови*, 139, 140.

¹⁹³ J. Kulischer, *Орца ekonomska povijest*, 208–209.

¹⁹⁴ S. A. Epstein, *Wage Labor and Guilds*, 190.

¹⁹⁵ Р. Ђук, *Утицај Запада на образовање*, 28 н. 22.

¹⁹⁶ *СХ*, 143.

¹⁹⁷ G. Dağron, *The Urban Economy*, 409; V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 374. Вид. и н. 147.

друштвеном плану, у улози занатлије или трговца. Као високоимућни слој вештих занатлија, златарије су представљале заједно са трговцима и део новог грађанског сталежа.

Место златарске радње и оруђе златара

Радионице златара своје место су налазиле доиста свуда где је било могућности и потребе за овом вештином. Иако су по правилу ове занатлије биле концентрисане у градовима, у којима су изгледа били и бројни, као и на трговима, у појединим случајевима јављају се и у сеоској средини на сакралним али и световним властелинствима, а са успоном златарства поједине радионице заснивају се и у насељима близу рудника. Такође, златарске радионице изгледа да су се налазиле и при манастирима, бар судећи по ретким археолошким налазима. Иако нема писаних извора о њиховом месту у оквиру манастира, према идеалу сачуваног пројекта манастира из 9. века (*The Plan of St. Gall*) манастирски комплекс обухватао је, сем скрипторија, и златарску радионицу, која се налазила поред ковачке. На основу налаза једног златарског чекића, има мишљења да се једна таква радионица налазила и у манастирском комплексу Студенице. Бројни послови у оквиру сакралног комплекса, као и властелинства, захтевали су златарску вештину, па су за цркву или манастир радили и подложни златари, чије радионице су се вероватно налазиле у месту где се и сами бележе, како у оквиру села тако и града.¹⁹⁸ Вероватно и да су сопствене златаре и радионице имали и владар као и поједина властела, о чему сведоче и помени поклона у даровницама, од којих је бар део морао бити домаћег порекла.¹⁹⁹ Где су се пак ове радионице налазиле није познато, као ни да ли су радиле искључиво за свог господара. Иако је неоспорно постојање појединих домаћих златара који су као занатлије радили директно за владара, вероватно да су они могли бити ангажовани и као страни златари – према тадашњој потреби

¹⁹⁸ С. Поповић, *Крст у кругу*, 112; *The Plan of St. Gall*. Вид. и н. 187. О идеји идеално снабдевоног манастира: А. Zettler, *Spaces for servants and provendarii*. Тако су за опата Манинга, уједно и златара, директно радиле и многе веште световне занатлије (*artificosi*). Е. Coatsworth, М. Pinder, *The Art*, 208–209.

¹⁹⁹ Вид. н. 168. О дворској радионици у Византији: G. Dagron, *The Urban Economy*, 431.

двора.²⁰⁰ На основу налаза алата златара, на непосредној територији српског средњовековног града престоног Крушевца, претпоставља се и постојање златарске радионице негде у делу између цркве и спољног зида, недалеко од ковачке, за коју се, пак, без додатне потврде не може тврдити да ли је била искључиво владарска или градска.²⁰¹ Додатно, као посебна врста радионице јавља се и ковница, која је свакако претпостављала већу концентрацију златара, као и диференцијацију њихових функција. Иако је вероватно да су сопствене производе златари означавали, ако ништа друго бар у виду потврде о пореклу или финоћи материјала, ознаке радионица нису класификоване за разлику од ознака ковница.²⁰² Мада директних података нема, прихватање тезе да су занатлије организоване према западним узорима додатно би указивало и на постојање простора на територији града, намењеног управо раду златара. Не само у далеким странам, већ и у оним ближим, приморским градовима, према правилу, златари су управо концентрисани у зони златара, познатој под називом *златарска улица*.²⁰³

Без обзира на место рада, златари су имали сопствене радионице, са неопходним извором ватре, потребне за обраду било ког метала, односно огњиште или пећ.²⁰⁴ Као познаваоци различитих техника обраде и украшавања, за свој рад имали су и сопствени специфични алат, чији је састав, судећи по страним паралелама, зависио и од стручности мајстора. Према досадашњим налазима, у попис златарског оруђа спадали су: *мали чекићи, кратка длета, маказе за опсецање лима, мали наковњи, као и калупи за ливење, ливачки прибор, и бронзане матрице за отискивање* на лиму племенитих метала, који су се користили и у ковницама новца за резање калупа. Овом списку могли би се додати и сви они посведочено ковачки алати, чији су умањени примерци су могли да се користе и приликом обраде злата. Са ширењем јувелирског знања вероватно да се шире и стандардни алати, попут различитих типова наковања византијских златара (равни и квадратни, са рогом, или полу-

²⁰⁰ На позив краља Милутина, на двор је долазио и млетачки златар Петар, док је Сандаљ Хранић ангажовао златаре Рамбота из Брижа и Јохана из Базела. *Ново Брдо*, 186 (Е. Зечевић).

²⁰¹ А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 240.

²⁰² *Ново Брдо*, 224, 230 (В. Иванишевић, В. Радић). О ковницама: В. Иванишевић, *Новчарство*.

²⁰³ С. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 145, 156–157, 164. Вид. и претходно н. 184–185.

²⁰⁴ А. Фостиков, *Ковачки занат*, 116. Вид. претходно н. 172–173.

сверично), коришћених још у 10. веку.²⁰⁵ Додатно, како сазнајемо из различитих помена радионица страних златара, те из слика приложених у раним металуршким делима, у основна оруђа и радни материјал спадале би и: плоче за извлачење жице, алати за полирање, мала хемијска лабораторија.²⁰⁶

Помен злата, као и златарства, остао је забележен у народној традицији и ономастици. Осим у вези с личним именом, јавља се и у виду презимена, за које није увек могуће одредити право порекло – иако је вероватно да би се бар у ранијем периоду пре могло везати за професију оца него за његово лично име. У вези са златом и његовом обрадом, сачуван је и низ назива у оквиру топономастичког сачуваног материјала, који се могу везати за место рударења, место примарне обраде злата, али и за место радње златара. Ипак, приликом разматрања топонимије у вези с тим треба имати у виду и да је придев златан често коришћен да укаже и на друга својства самог топонима.²⁰⁷

Обрада обојених метала

Како је претходно и поменуто, обрада обојених метала била је позната од давнина. Док увид у њихову примарну обраду и место у трговачком промету пружају махом писани извори, они материјални далеко боље указују на то да су обојени метали коришћени за израду бројних предмета у производњи. Први углавном доносе податке о трговини, посебно бакром (*rame, bronco*), тврдим или финим (*r. durum, r. finum*), као и оловом (*plumbum, p. dulce/subtile, p. durum*), други указују да су они коришћени у бројне сврхе. Такође, извори помињу и калај,

²⁰⁵ С. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 182–183; *ЛССВ*, 7 (М. Поповић); А. П. Каждан, *Деревня и город*, 200. У Крушевцу су нађени тако и: посуда за топљење и калуп од теракоте, чекић од бакра, фрагмент ваге од бронзе, оловна кашика. Алат је датиран крајем 14. века. *Крушевац*, 55.

²⁰⁶ Вид. н. 172–174.

²⁰⁷ Р. Šimunović, *Zemljopisna imena*, 242; Р. Šimunović, *Uvod*, 36, 143, 152, 155, 263, 294, 352; А. Фостиков, *Ковачки занат*, 117–119, са ст. лит. Вид. и н. 147, 176. За антоним Позлата и н. 166.

коситер, а као узредни производ и оловни оксид, те аурипигмент. Како материјални остаци упућују, обојени метали налазили су примену у складу са потребом за датим материјалом, али и зависно од статуса поручиоца, односно крајњег купца. Тако се они користе било за инкрустацију, израду украса, нпр. прстења, али и за делове црквеног инвентара, попут полијелеја, покривање кровова, ливење звона, топова, печате, а у домаћим изворима се спомиње и *медено клепало*.²⁰⁸

Ипак о диференцијацији обрађивача обојених метала нема много података. Изузев већ поменутих *крчалије* и *кондирара*, чија занимања се, како је и напоменуто, не могу априори везати за поједину сировину, и за обрађиваче обојених метала коришћени су изгледа општи називи, попут именица ковач или златар, односно сви они који би се могли довести у везу са металом као сировином. Иако су примери у изворима оскудни, судећи према извесним аналогијама, у вези с обрадом обојених метала, а посебно бакра (меџ) и његових легура, могао би се можда издвојити занат бакрара, који потиче из давнине, односно *медника*, који се у позном средњовековном занатству везује за *котлара* (*котао*, *кот(е)лник*). Ипак, примера у топонимији скоро да нема, изузев назива **Меџени Пењ (Меџџни)**, а у случају Медника има мишљења и да је у питању Међник.²⁰⁹ Ипак на постојање заната котлара, упућују ретки старији речници.²¹⁰

²⁰⁸ Данилови настављачи, 114; ЛССВ, *passim*, посебно, 6–10 (М. Поповић, *Алати*), 304–305 (В. Иванишевић *Ковнице*), 400–402 (С. Ћирковић, *Металургија*); 232–233, 562–564, 600–602, 653–655 (Б. Радојковић, *Звона, Посуде, Прстен, Свећњаци*); 510–513 (Д. Синдик, *Печати*); С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 14; R. F. Homer, *Tin, Lead Pewter*, 57–80; J. Blair, C. Blair, *Cooper Alloys*, 81–106; ССР, према рег.; Б. Храбак, *Босански и банатски бакар*, 283–290; Д. Ковачевић-Којић, *О саставу и обради племенитих метала*, 853–861. На тему обојених метала у средњем веку у новије време одржан је и скуп: *Medieval copper, bronze and brass – Dinant-Namur 2014*. Руднички бакар коришћен је средином 15. века и за ливење топова у Дубровнику. М. Ј. Динић, *Из српске историје средњег века*, 565–566.

²⁰⁹ СС, 339; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 95; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 50; Ђ. Даничић, *Рјечник 1*, 482–483; Ђ. Даничић, *Рјечник 2*, 56; ЭССЯ 11 (1984) 215–216; В. И. Даль, *Толковый словарь*, Т. 2, 317; А. Лома, *Старосрпска топономастичка грађа*, 187 н. 9.

²¹⁰ *Kotlar* само транскрибовано латиницом. Н. Megiser, *Dictionarium*, доле десно Kesten. (*kesler, faber aerarius, kotlar, calderaro, conzalavez*).

Додатну примену бакар и легуре, између осталог, у историји позносредњовековне Европе налазе и у изради појединих инструмената, попут трубе. Како се одвијала специјализација у том правцу на проучаваној територији, није познато. Док су потпуно дрвене инструменте могли вероватно направити, односно и поправити сами музичари, метални делови захтевали су посебан алат и знање.²¹¹

Израда оружја

О месту оружја и оруђа, две уско повезане групе предмета, чији изглед варира од намене у историји људског рода, нема потребе посебно говорити. У литератури средњег века оружарство се издваја као посебна и потребна вештина, а доводи се и у нарочиту везу са градитељством, које заправо тада често подразумева не само изградњу фортификација већ и израду ратне машинерије, опсадних справа, мостова и осталих ратних потрепштина.²¹²

Значај и разноврсност оружја условили су да прегледи на дату тему буду подељени од општег ка посебном. Тако се оно обично дели на хладно и ватрено, на нападачко, одбрамбено и опсадно, затим на оно за блиску и оно за борбу на одстојању, али и на опрему за човека, односно коња, а данашње класификације доносе и веома детаљне потподеле. Тако се ове групе даље гранају све до појединачног типа, па се нпр. оружје за блиску борбу дели на сечно, убодно и ударно, а сечно на: мач, сабљу и нож. Како је, пак, оружје у основи произвођено од широког опуса материјала у зависности од времена и врсте, о чему у прилог говоре и археолошки налази, класификацију према основном материјалу није могуће представити, већ се углавном разматра као посебна група заната. Ипак, успон металургије и технологије условили су да његова производња постане заснована на примени метала, што води томе да у великом броју случајева, како је већ напоменуто, и прелази у руке припадника ковачке струке, чиме се оружје најпре може сврстати под обраду метала. Истовремено, гранање и усавршавање оружарства одвијало се у виду специјализације према одређеном артиклу, о чему сведоче и сачувани називи. Стога је ради прегледности поменута

²¹¹ J. G. Miller, *Forging Art and Science*, без нумерације. О музичким инструментима: Р. Пејовић, *Представе*, passim; *ЛССВ*, passim.

²¹² Вид. претходно, passim.

класификација оружја делимично примењена и на преглед диференцијације оружарског заната.²¹³

Развој, успон и диференцијација оружарских заната

Првобитно, велики део оружја израђиван је од дрвета и било ког тврђег материјала. Податак да се у Босни топоними у вези с оружарским занатом налазе најчешће у близини рудника гвожђа упућују, како је већ и истакнуто, на то да развој рударства и металургије утиче и на полет производње металног оружја, као и његових делова. Као главни средњовековни материјали за израду оружја јављају се дрво и метал, а могу им се придружити и сировине другог порекла, попут кости, рога, коже, или камена, који посебну функцију, сем у градњи, налази у бацачким справама, а у време ватреног оружја и као муниција. У производњи заправо учествују обрађивачи различитих материјала, па и метала, као и специјалисте који истовремено раде са више различитих сировина приликом финализирања продукта. У зависности од намене појединог производа, он је додатно и украшаван племенитим металима или драгоценим материјалима. У српској редакцији *Романа о Троју* јавља се тако, између осталог, и *шлем опточен жеженим златом и украшен великим бисерима*, а српска *Александрида* наводи и коњске покровце од *крокодилове коже с бисером и камењем*, што довољно говори о тадашњем схватању украшавања, посебно оружја.²¹⁴

Сем обрађивача метала и израђивача украса, ковача и златара, јављају се и занатлије попут каменара, дрводеља, кожара, па и кројача у општем

²¹³ Како иста литература од посебног значаја не би била константно понављана у критичком апарату о диференцијацији оружарског заната, надаље се доноси само у напоменама у случају дискутабилности. Стога до краја овог поглавља упућујемо на помене оружја и оружарства у оквиру изнад донесеног описа ковачког заната, као и на следеће јединице: Г. А. Шкриванић, *Оружје*; исти, *Израда и набавка оружја*, 295–300; Ђ. Petrović, *Dubrovačko oružje*. иста, *Главно оружје епохе и оружари*, 515–542. О наоружању и: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 195–199, са ст. лит. Детаљнију библиографију вид. и у: ЛССВ, *passim*, под релевантним одредницама типа оружари, оружје, барут, топ, штит, итд. Преглед наоружања у случају посаде и грађана Шибеника: V. Brnardić, *Naoružanje šibenske vojne posade*, са ст. лит.

²¹⁴ *Роман о Троју* и *Роман о Александру*, 58, 160. Ови романи садрже бројне описе оружја, а оба рукописа богата су и минијатурама са приказима оружја.

смислу тих назива. Међутим, како се у домаћој грађи махом помињу само називи, често без додатног описа, некада је веома тешко међу познатим именима одредити ниво и разноврсност специјализације, а у појединим случајевима чак је проблематично указати на основни материјал, већ се може говорити само о претежно коришћеном, или елементарном у смислу значаја.

Према аналогјама између оружја и назива заната и занатлија, истиче се неколико засебних скупина произвођача оружја, који су потврђени у изворима. Поименце као израђивачи хладног оружја и опреме наводе се: *стрелари, тулари, лукари, копљари, штитари, оклопари (брњани), шлемари, мачари и сабљари*, а можда и произвођачи буздована. Међу њих могу се вероватно убројати и израђивачи дрвених палица. Додатно у вези с коњем јављају се и *мајстори за коњску опрему*, а у вези с опсадом и израђивачи *опсадних справа*. Као произвођачи ватреног оружја помињу се мајстори за топове (*бомбардијери*) и *пушкари*.

Називи израђивача хладног оружја посведочени су и у топонимији, што упућује на то да су бар поједини занати овог типа били не само развијани у оквиру специјализованих насеља већ су и њихови називи били добро познати и укоренењени, а посебно они који би се могли довести у везу са, условно речено, масовном производњом одређеног артикла. Тако се велики број топонима налази у спрези са употребом лука и копља, што упућује на старину ових заната, познатих још старим Словенима, па стога и долазе први на разматрање.

Да су стрелари израђивали стреле потврђује и занимљив пример из турских пописа по ком је управо село Стрелар на Расини, у близини Крушевца, и задужено за њихову производњу, па у стрелама и исплаћује данак, намењен прво тврђави Козник, а после Смедереву. Међутим, судећи према истом акту, у поменутом селу нису израђивани и гвоздени врхови, већ су их наменски за ове стреле, бар 1516. године, израђивали Цигани обрађивачи метала насељени у тврђави Козник. Да се није ни у ранијем периоду подразумевало да је стрела и састављена, указује и податак из уговора дубровачке општине, из 1404. године, у ком се у оквиру испоруке оружја изричито наводи да су готове стреле снабдевене свим потребним. На основу назива, копљари су производили копља. Да је врхове радио од ковач, говори и податак о оставштини ковача Крајислава из 1391. године, у којој се помиње и гвозђе за копље, односно гвоздени врх. Како су оба оружја била неминовно састављена, бар у почетку, од дрвета и тврдог материјала, касније метала, остаје питање на

који начин се производња одвијала – да ли је у истим специјализованим насељима настајао и готов продукт, односно да ли су у питању специјалисте за финалну обраду одређеног оружја, или су и сви елементи тог артикла настајали такође у истом насељу. Мада би, из угла општепознатог податка да металне врхове израђују ковачи, стреларе и копљаре у средњем веку сврстали у специјализоване коваче, односно обрађиваче метала, наведени примери остављају ово питање дискутабилним. Ако се прихвати да су ове занатлије само учествовале у делу производње, али да нису производили металне, углавном гвоздене компоненте, већ су их у оквиру развијене инфраструктуре напосто добијали од ковача, у чијој сфери продукције оне остају, они би се истицали као ускеспецијализоване занатлије – стрелари, односно копљари, како називи и говоре. Тези да се ове занатлије заправо у основи, сем састављања продукта, баве и производњом од дрвета, ишли би у прилог, између осталих, и помени из дубровачке грађе једног дрводеље из 1369, који израђује дршке за стреле, па и велике самостреле, за потребе општине, а затим и Богетића, који се јавља као странац у Дубровнику, 1398. године, као *мајстор за стреле и друге дрводељске радове*. Коначно, почетком 16. века турски извори помињу и село Буковик, које даје стреле за које је буква, због тврдоће, погодно дрво.²¹⁵

Што се тиче тулара, домен њиховог рада такође није у потпуности расветљен, а о пореклу речи постоје различита мишљења. У историографији и етимологији превладало је мишљење да је у питању назив за тоболац за стреле, посебно што се у вези са њим у писаним изворима словенских народа, па и у домаћим, најчешће и јавља. Такође, изражено је и мишљење да су они своје производе правили од коже, па се и сврставају у кожаре, што се не може у потпуности утврдити бар за каснији период, када се производи облажу металима, тканинама и украсима, а посебно што је конструкција тула ради чврстоће и отпорности изгледа прављена и од дрвених елемената. Сама реч упућује на торбу у виду ваљка, тубе, а осим као *тул* (тoуль) јавља се и као *тулајац*. Посведочена је веома рано током 11. века, а крајем 14. века среће се и у латинизираној варијанти у Дубровнику као *tolo* или *tulus*. Такође, није немогуће да су исти мајстори правили и неке друге производе, можда намењене ношењу оружја уопште, као и различите објекте намењене похрањивању

²¹⁵ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 96. Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje*, 50, 65, 80. Село Стрелари помиње се у турским изворима 1516, 1530. и 1583. године. M. Vasić, *Sumarni defter*, 346; Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села*, 14 н. 21.

ствари. Још током треће четвртине 12. века сачувана је белешка са пописом финансијског стања једног новгородског становника, у којој се назив тул јавља изгледа у свом првобитном значењу објекта за чување уопште, у овом случају новца. Стога би се иза овог назива могао крити и појам *armata*, у ширем смислу као торба, прибор за оружје, који сем тоболца за стреле и за лук чини и више других елемената (касније тзв. *припојасница*). На то упућује и податак да се назив тоболац јавља у писаној грађи већ почетком 15. века, а како се још 1516. године бележи као топоним, до његовог успостављања као артикла под тим именом морало је да дође знатно раније. Такво тумачење могло би да објасни значај ових занатлија, који се јављају и у једном руском летопису средином 13. века, уз седларе, лукаре и коваче. Ипак, да ли се и када одвајају тоболчари као посебне занатлије нема података, као ни о тачном односу између тула и тоболца.²¹⁶

Да су лукарџи (*magister arcus*) производили лукове, упућује њихово име, а свакако лукове су и састављали пошто је ово оружје захтевало извесну вештину и знање. За њихову израду коришћени су дрво, рог, а затим и метал, па се може закључити да се ове занатлије најпре могу сврстати у обрађиваче дрвета, а затим и осталих материјала. Метални делови вероватно остају у рукама обрађивача метала, као и каснија производња металних лукова и самострела.

Осим лукара вероватно да се издвајају произвођачи самострела (*balist(r)a*), који је такође словенским народима био познат. У то време израз *balista* није се односио само на ручни самострел већ и на условно тзв. тврђавски, односно и на справу за избацавање камена или стрела, те уопште на хладно далекометно оружје, којим се снабдевају тврђаве и бродови. Изгледа да је производња лукова и за ручне и за велике самостреле остала у надлештву *лукара*, чак и у Дубровнику, када се састављају из дрвета, а израда делова из тзв. *fusti*, односно комада дрвета, у случају великих, и у рукама стрелара. На склапању великих

²¹⁶ Иначе, реч тулица може и да се односи на врх копља или стреле, односно на део који служи да се врх натакне на тело стреле. Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 323; F. Miklosich, *Lexicon*, 1015; *Ипатъевская летопись*, ПСРЛ, Т. 2, Стлб. 843; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т 3, 1036–1037; СС, 708; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 65; *Фасмер* 4, 117–118; В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус, *Новгородские грамоты*, т. 11, 40 бр. 818; Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села*, 14. Да би тоболац могао да буде и торба, кеса, уп. М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 253–254, 279.

самострела, сложених и из лука, радили су према актима тог града познаваоци вештине производње ратних справа, балистри и бомбарди. На позив кнеза Лазара 1387, ради израде ових за војску, и један Дубровчанин долази у Србију. Како се пак као његово главно занимање наводи кројачки занат, има мишљења да је у посао овога спадала производња тетива и пратеће опреме. Пошто се у датом акту наводе балисте и бомбарде, вероватно да је била реч о великом самострелу. Свакако, производња ратних справа и ватрене артиљерије укључивала је не само познавање одређене вештине већ и умеће склапање машина, па је захтевала специјализацију. Да је диференцијација између израђивача ручних и великих самострела успостављена, говоре и подаци да се у Сребреници помињу један самострелар и један балистар, као и да се у латинским актима велики самострељи понекад и означавају тим епитетом (*magna ballista*, *ballista grosse*). Мада и писани и ликовни извори указују на то да је и на тлу средњовековне Србије морало да буде произвођача и једних и других, колико су они и под којим називом били заступљени међу домаћим занатлијама – нема података.

Када се говори о произвођачима великих ратних машина, у њих треба убројати и занатлије које су израђивале опсадне справа. Осим што латински извори спомињу неколико врста, спрингарду (врста опсадног великог самострела, која избацује и стреле и кугле), трабуко (попут праћке) и манган (мањи трабуко), дубровачке вести које бележе и Николу Тевтонца као мајстора спрингарди, указују на то да и у овом случају у производњи учествује више занатлија различите специјалности. Осим ових, израђивани су и различити облици опсадних справа, попут покретних кула, или дугих лествица, а изгледа да су у њиховој изради учествовали такође ковачи, дрводеље, кожари, кројачи, каменари, а могуће и неке занатлије других опредељења.²¹⁷

Како је и скренута пажња, те занатлије учествовале су вероватно и у њиховој изградњи на тлу српске територије, а њихову израду и употребу Словени су рано преузели. Традиција опседања утврђења уз помоћ

²¹⁷ М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја*, 83–84; Ђ. Petrović, *Dubrovačko oružje*, 82, 86 и даље; М. Шуица, *Приповести*, 114; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 61, 177, 191. За спрингарду као неватрено оружје: Ђ. Petrović, *O vатреном оруђју*, 59–96. Можда је и назив спрингарда, као и прашта, мењао смисао с временом. Вид. даље. Из априла 1420, сачуван је опис позајмице бомбарде од стране Дубровника Сандаљу Хранићу. Она је дата са „постољем, каменим куглама, барутом и другим потребама“. Ђ. Петровић, *Главна оружје епохе и оружари*, 517.

опсадних справа настављена је и у каснијем периоду. Тако је краљ Бодин употребио разноврсне опсадне справе приликом опсаде Дубровника, а према тврдњама Мавра Орбина и захумски кнез Мирослав, брат Стефана Немање, опсео је Дубровник посебним справама. Такве справе помињу се и у хроници Дубровчанина Растића, али без подробнијег описа. Ипак за разлику од посебних латинских назива, како за одбрамбене, тако и за опсадне справе, као црквенословенски бележи се само *прашта*, позната и у другим словенским споменицима, а у руским посебно и *прак*, *порок*. Као домаћи називи јављају се прашта и праштица, а под њом би се вероватно подразумевала велика и мања праћка, односно варијанта мангана или трабука. Као и у случају самострела, постојала је и ручна праћка. У вези са праштом, јавља се и назив праштник, забележен још у црквенословенском у 11. веку, а сматра се да је у питању стрелац који је користи. Док се у вези с праштом не бележи ниједно име изузев поменутог, у вези са *порок* долази и *мајстори порочни*, што указује и на успостављање специјализације у виду мајстора ратних машина, познатих у латинским изворима и као *magistri ingeniarii*. Судаћи према овим примерима, реч је коришћена као синоним и за одбрамбене и за опсадне машине, односно њихове произвођаче. Домаћи назив за њих за сада није познат, а у каснијем периоду термин прашта почиње да се односи на топове.²¹⁸

Осим групације која обухвата, условно речено, борбу на удаљеност, постоји и група занатлија која се диференцира у вези с нападним хладним оружјем намењеним блиској борби. Овде најпре треба убројати и једно занимање из ранијег периода, које доживљава очигледну трансформацију, па се губи у првобитној форми. На постојање занатлија израђивача палица/батина/тољага/чекића од дрвета, упућује још само старији слој топонимије, односно називи попут имена Кијево и Кијерези, чији заостатак упућује на рану специјализацију у оквиру мајсторских села. Податак да се 1420, помиње *кии сребрънь* говори да је њихова производња настављена, али и да је прешла у руке занатлија које обрађују метал, као што се то десило са производњом металних

²¹⁸ F. Miklosich, *Lexicon*, 659; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря* 3, 1212–1213, 1214; *Фасмер* 3, 331, 356; *СС*, 498; Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 700. У зависности од улоге, они се у латинским изворима деле на оне који су опсадници – *ingenator*, *machinator* и на оне који имају дефанзивну улогу *attiliator*, *artillator*. А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија*, 65. О изворима за домаћу употребу машинерије вид. поменуто дело Г. Шкриванића, посебно 117–119. За прашту топ вид. и даље.

компоненти осталог оружја. У вези с производњом металних делова и оружја од метала за блиску борбу, изузев општег помена ковача, јављају се најпре мачари, а затим се у 15. веку поименице издвајају и сабљари. Њима би се могли вероватно придружити и израђивачи буздована (*бата*) које као посебне занатлије помињу дубровачка акта почетком 15. века, а чију производњу помиње и српска редакција *Романа о Троји*, па се може претпоставити да се јављају и на тој територији.²¹⁹

Од произвођача заштитне опреме бележе се штитари, оклопари (брњани) и шлемари. Штитарски занат се вероватно, попут стреларског, диференцира из дрводељског, а специјализира се и у смислу коначног производа, коришћења коже, која се набавља од кожара. Касније ковачи најпре преузимају рад на деловима штита, а затим производе и металне штитове. Што се тиче шлемова, према доступним подацима, вероватно да су у првој фази произвођени сарадњом између ковача и кожара, док касније прелазе у потпуности у руке ковача. У случају брњара, није позната првобитна диференцијација. Рана заштитна одећа производила се углавном од коже, а касније и у комбинацији с металом, па и од метала и текстила. Како је сама реч германског порекла и означава и оклоп плетен од жице, остаје и питање да ли су се жицом снабдевали, па је затим даље обрађивали или је пак и сами ковали. Када оклоп постаје пун, може се засигурно и говорити о занимању ковача-оклопара, а у сферу ковачког рада спадају и сви метални делови оклопа. У ову групу произвођача металних делова за одбрамбено оружје, посебно оклопе, можда треба убројати и назив *копчаџиџ*, који се јавља или као ознака за занимање или као антропоним, а у попису људи придодатих уз коло гвоздено у Алтину, одмах иза помена ковача.²²⁰ Судаћи према дубровачким вестима, у рукама градских оклопара, односно ковача оклопа, могла је посредно да се нађе и производња металног оружја, његових делова, али и састављања елемената. У оквиру одбрамбеног оружја, као посебне занатлије јављају се и мајстори за ковану коњску опрему, такође врста ковача.

Успон металургије отвара и пут за даљи развој и усавршавање ватреног артиљеријског оружја, које је и попут осталих ратних машина у зачетку прављено од дрвета, али је то брзо напуштено. С увођењем

²¹⁹ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 97; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 579; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 196 н. 174; А. Лома, *Топонимија*, 104–105. Вид. и претходно.

²²⁰ ДХ III, 131 ф. 70; *Фасмер* 2, 439–440; *ЭССЯ* 3 (1976) 55; В. Э. Раднаев, *Монгольское языкознание*, 297–298.

топова, и каменари задобијају улогу резача кугли, а касније са развојем ливења оне такође доспевају у руке обрађивача метала. Не расправљајући датум успостављања производње ватреног оружја на тлу средњо-вековне Србије, да је произвођено указују писани извори, а већ средином 15. века за војне потребе увозе се сумпор, прах и шалитра. Мешање барута обављано је на лицу места.

У домаћим изворима од значаја за територију, као представници занатлија помињу се називи: *бомбардијер* (мајстор за топове) латинског порекла и *пушкар*, несигурне етимологије (пушка – првобитно врста мањег топа). Заправо, око бомбарди, као и пушака, пословали су ковачи који су их производили најпре из делова, а касније и ливењем. Као и у случају самострела, извесне послове обављали су и кројачи, попут поменутог занатлије Милаша Радославића, који долази 1387. у Србију. Како се почетком 15. века поуздано назив прашта односио на ватрено оружје топ и користио као синоним за бомбарду, вероватно да се и страни назив бомбардијер односио на мајстора израђивача бомбарди, али и на произвођача ватрене праште. Насупрот њему, помен пушке, одакле и пушкар, забележен је 1445. први пут у Дубровнику, при чему се пушка изједначује са мањим топом (*sciopetos sive puschaz*). Са истим значењем назив пушка познат је у другим словенским језицима још крајем 14. века. Како су се топови и пушке, након прве дрвене фазе, најпре ковали, а касније и лили, могуће је да се назив пушкар односи најпре уопште на произвођача и великих и малих (ручних) топова, односно ватреног оружја уопште, а да тек касније са смањивањем величине пушке и долази до диференцијације између њихових произвођача. Тако се Јерг из Нирнберга, назива пушкарком (*büchsenmeister*), али заправо лије топове свих величина (1456).

Свакако, бар што се тиче ватреног оружја, највећи део потребних елемената, како је напоменуто радили су представници ковачке струке, иако су у њиховом састављању, суделовали и обрађивачи других материјала. Сматра се да су занатлије које су правиле ове машине у почетку и опслуживале, како због правилног руковања тако и због неопходности њихових поправки на лицу места. Такође на почетку фазе ливења, удео су вероватно имали и звонари, познаваоци ливења великих предмета.²²¹

²²¹ *Фасмер* 3, 415; G. Prinzing, *Zu Jörg von Nürnberg*, 59–76. Вид. и претходно. О историји и проблематици ватреног оружја и барута: J. R. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder*.

Улога и статус оружара

Како је већ напоменуто, занат оружара био је од највећег значаја у друштву ратника, а њихова неопходност везује се и за лов.²²² Ипак, и њихов статус, као и у осталих занатлија, варирао је у зависности од производа, места и времена производње.

Писани извори и топонимија потврђују постојање старијег слоја оружара било у оквиру световног или сакралног поседа, као и у оквиру специјализованих насеља. Међутим, док се велики број заната који захтева масовну производњу јавља у мајсторским селима, поједини, који су захтевали не само високу стручност, већ и чији је производ на изванредан начин издвојен, јављају се у оквирима већих насеља или релевантног центра јавне власти, у градовима и при дворовима. Међу такве примере може се убројати и мачар Богдана из Дечанске повеље, који се бележи у Чабику, као и други. Након успона ватреног оружја, у вези с двором, или градом, односно у центрима јавне власти, бележе се и њихови произвођачи. Док старији слој поуздано чине домаће занатлије, појава нове технологије захтевала је и преношење знања које стиже бар у почетку преко страних представника, а у појединим случајевима стижу и нови типови или се преузимају туђице, које и саме мењају значење.²²³

Свакако, друштво ратника и техника ратовања утицали су и на милитаризацију заната, па и на истицање појединих занатлија. Како је већ истакнуто, мачар се јавља у улози сведока, а да су оружари могли да имају и значајне функције у оквиру градских насеља говори и податак да је у Сребреници 1453. судио Видосав сабљар. Војни градитељи и делатници оружарских професија богато су награђивани, како титулом главног мајстора, тако и у новцу и поседима. Стручњаци, који су

²²² Израђивачи стрељачке опреме уживали су посебне погодности у Паризу, пошто служе управо друштву ратника и ловаца. *Регистры ремесел*, 214. О улози занатлија у рату: А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија*, 59–69.

²²³ ДХ II, 23 ф. 27; ДХ III, 91 ф. 30. Тако се у време османског освајања 1455. у Новом Брду бележе и двојица топчија, пет зенберекчија и по један пушкар, сабљар и стрелар, а у Сребреници балистар, мачар, лукар, самострелар, сабљар. М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 579. Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 61, 177, 191. За зенберек као врсту самострела: Ђ. Petrović, *Samostreli*, 128–129; L. Rocchi, *Ricerche sulla lingua osmanli del XVI secolo*, 274, са ст. речницима.

познавали ратне справе и фортификацију, били су тражени, па се селе, а ступају и у службу владара и градова. Такође, владари и феудални господари их као значајна лица упућују и за испомоћ у оквиру савеза. Тако и Урлих Цељски средином 15. века шаље херцегу Стефану Вукчићу Косачи инжењере и мајсторе, али и бомбарде, трабухе и друге ратне справе, а међу њима и *оне које бацају ватру*. Иако ретки и фрагментарни извори не допуштају ширу анализу питања бројности и делатности таквих инжењера на тлу средњовековне Србије, градитељска активност и сложеност фортификација свакако да упућују на рад стручњака. Колико су ови појединци и образовани и свестрани мајстори, можда најбоље указује књига помињаног Јерга из Нирнберга или рад мајстора само-стрела на изради оргуља и часовника у Дубровнику крајем 14. века.²²⁴

У вези с оружјем сачувано је и више одредаба како у домаћој тако и у грађи стране провенијенцији, које речито говоре о важности, па и вредности поменутог. Једна група одредаба чак и утврђује број и врсту оружја које је сваки грађанин морао да има, смео да носи или продаје. Тако су становници Котора били обавезни да имају лук са 25 стрела, на територији Дубровника било је забрањено ношење борбеног оружја у самом граду, а лукари су, за разлику од оружарске групе занатлија и произвођача металног оружја, могли слободно да тргују својим производима. Из времена Стефана Душана, изузев познате одредбе о предаји оружја и *доброг*, односно бојног коња владару након смрти властелина, сачувана је и одлука, којом се Дубровчанима забрањује трговина, односно пренос оружја преко српске територије ради продаје другим државама. Ипак у појединим случајевима *мајстори од оружја*, свесни свог значаја, тражили су и да своје производе могу сваком продати, јер у *противном ни дана не би хтели остати*. Судаћи по томе да се у Европи тог времена тежило и унификацији оружја, као и производа уопште, као и да је познато да су и у Србији израђивани артикли имали одређене размере или тежину, вероватно да су слични

²²⁴ Ђ. Петровић, *Главно оружје епохе и оружари*, 518, 530. У средњовековној Србији изгледа да су такви зналци добијали титулу протомајстора од самог владара, а према помену протомајстора Георгија, ове занатлије су учествовале и у изради сакралних здања. Према доступним подацима, поједини од њих у западној Европи уврштени су и у ред витезова. А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија*, 66 са ст. лит. О протомајстору Георгију и градитељству, вид. даље. У раној Византији постојало је више центара у којима се налазе владарски комплекси за производњу оружја, а занатлије запослене у њима могле су да напредују у војним чиновима. М. Драшковић, *Из привредне историје византијског Сарда у V веку*, 85–87.

закони постојали и у производњи намењеној рату, односно одбрани. Такође, сигурно је и да се каснија производња ватреног оружја, као и у другим државама, одвијала под контролом јавне власти.²²⁵ Мада нема много података о томе како су оружари свој рад и наплаћивали, изгледа да је у случају веће поруцбине било могуће исплату обавити према завршеном комаду. Тако је свом оклопару, најамнику из Котора, херцег Стефан био дужан појединачну исплату, након испоруке сваког појединог оклопа, по цени од осам дуката, а уговор је склопљен на три године.²²⁶

Како је заиста место оружара и колико су они у друштву ратника сматрани важним, речито описују извори стране провенијенције, који указују на заробљавање не само занатлија, већ посебно оних вичних оружарству и градитељству, па тако у заробљеништво стиже инжењерија деспота Стефана, или више пута поменути Јерг из Нирнберга.²²⁷

На крају, када се говори о оружарству, треба поменути и бројну групу топонима, која не само да сведочи о обради гвожђа и челика већ и о високој диференцијацији у самом ковачком занату, али и о специјализацији унутар оружарске групе заната. На територији средњовековне Србије се, између осталих, јављају и: Стреоци у околини Дечана, у Дреници и у околини Пирота, Стрелари, Стрелци и Копљари у околини Гњилана и Крагујевца, Тоболац, Тулари, Штитари, Штитарица, Брње, Забрње, Брњак, Штитарије (данас Штитар на јужној обали Скадарског језера), где су рађени штитови за Скадар. У Босни се овакви топоними најчешће налазе близу рудника гвожђа, а чести су: Копљари, Штитари, Копљевићи, Штитово. Занимљиво је то што се некадашње Штитово код Фојнице изгледа касније поделило на два насеља, Остружницу и Плочаре, чији називи указују на производњу делова опреме за коње, оструге, односно мамузе и потковице.²²⁸

²²⁵ ДЗ, чл. 48; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 146 бр. 127; Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje*, 33, 41, 44, 60, 79–80, 130; Т. Вуковић, *Дубровачко писмо војводи Сандаљу*, 23–24. Вид. и претходно.

²²⁶ Ђ. Петровић, *Главно оружје епохе и оружари*, 530.

²²⁷ К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 400–404. За Јерга, вид. претходно.

²²⁸ V. Mikolji, *Povijest željeza*, 45, А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 195; С. Божанић, *Повеља краља Милутина*, 16. У случају помена Копљевића треба истаћи и да се под овим презименом јавља и једна од властеоских породица у Подрињу. С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, 116–117.

ОБРАДА МИНЕРАЛА И СТЕНА*

Камен, песак и глина представљају продукте настале природним дробљењем стена, састављених из једног или више минерала, чија присутност диктира изглед и својства поменутих материјала. У вези са његовом експлоатацијом, а најпре преко неинвазивног рударства, успостављају се две посебне занатске гране – обрада камена и обрада глине. Песак је пак коришћен као једна од сировина важних за стварање секундарних материјала, па своје место налази у обради глине, али и у градитељству, а посебно место добија у производњи стакла, где се јавља као један од важнијих састојака.²²⁹

Обрада и примена камена

Камен (lapis, petrus/pietra, saxum/sasso, мрамор, стена, скала, плоча), као природни материјал, доступан у комадима на површини земље, нашао је место у свакодневном животу човека, а значајну улогу одиграо је као оруђе или оружје, те као чинилац паљења неопходне ватре у раним зачецима цивилизације. У виду стене, односно пећине, био је и склониште. Тако рано позиционирање камена као материјала од посебног значаја за људски род огледа се у континуитету схватања, и камен оставља и неизбрисив траг на културу и памћење, што се огледа и у култу камена, који сем магијског, задобија и филозофско значење.

Овакву улогу камен налази и међу словенским народима, па се и назив **кату* односи и на део стене и на стену, још у старословенском се јавља и термин *камен(ец)*, као назив за пећ, те пећину. Култ камена првобитно се везује за Перуна, а место камена током средњег века лепо осликава идеја каменог престола, *кнежијег камена* карантанских кнезова, па и каменог намештаја. Посебну и широку улогу камен задобија у оквиру новог система сахрањивања, па се јавља како у функцији

* Како је у току дискусија око поделе и дефиниције минерала и стена, поглавље је насловљено према подели по којој стене представљају извесне скупове минерала.

²²⁹ М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 14–16. О производњи глине, детаљније: R. Zlatunić, *Nastanak gline, tehnologija i mineralogija keramike*, 61–114. Вид. и даље.

саркофага владара, тако и у облику аморфних надгробника. На важности задобија и у виду камена темељца, а да га постави право има владар, ктитор, господар. О реликту култа жртве и камена темељца сведочи народна традиција, која такође поједино камење везује и за култ лица, па из српске средњовековне историје, попут Св. Саве или Марка Краљевића.²³⁰

Колико је и на који начин камен као материјал био заступљен међу старим Словенима говоре бројни материјални остаци: свете статуе, пећи за грејање, али и за обраду керамике и метала, камени темељи, крени, жрвњеви, брусеви, ситни предмети. Примање хришћанства, привредни успон и стратешки разлози доводе до повећане примене овог материјала и на територији српских средњовековних земаља. У грађевинској делатности, камен у складу са статусом поручиоца замењује дрво као превазиђен и неотпорнији материјал, те се јавља као основни или претежни материјал у здањима попут цркава, манастира, одбрамбених зидова, палата, кула, пратећих објеката, кућа, муниције... Камен је коришћен и при изградњи мостова (*камени брод?*) међу којима је добро очуван и мост у Вучитрну тзв. *Војиновића мост*, у функцији међника, као мера... Постаје и део непокретног инвентара, па се од њега праве и олуци, водоводи, лавабои... Такође јавља се и у оквиру примењене уметности, као камена пластика, а од овог материјала могло је да буде израђено и посуђе, сасуде и други свети предмети. Услед тако широких могућности коришћења, именица камен јавља се и као синоним за поједине врсте овог материјала, понајпре за: кремен (оруђе, оружје, ватра), жернов и вапненац/вапнени/кречни камен, што говори о важности примене тих типова и током средњег века. Схватање камена и као отпорног материјала, односно његове сировине и својства, условили су и да се придев камени јавља у пренесеном значењу.²³¹

²³⁰ ЭСЛЯ 9 (1983) 135, 137–140; СС, 281; Д. Срејовић, *Дијалог човека са каменом*, 92–121; Љ. Андрејић, С. Костић, *Прилог библиографији*, 231–331; А. Лома, *Киљан 'пободен камен'*, 89–99; F. Bezljaj, M. Snoj, M. Furlan, *Etimološki slovar*, 241; *Словенска митологија*, passim; P. Štih, *Ustoličevanje koroških vojvod*, 306–343; С. Божанић, *Ороними*, 6 н. 41; С. Жикић, *Српски средњовековни намештај*, 103–108, 128; Д. Радичевић, А. Цицовић, *Нова истраживања*, 237–248.

²³¹ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 318, према рег.; К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 402; М. Радан-Јовин, *Студеница*, 8, 75, 179; N. Grujić: *Zidni utivaonici*, 63–82. О градитељству каменом: С. Поповић, *Крст у кругу*, passim; ЛССВ, 419 (С. Мишић, *Мостови*); В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, passim, са ст. лит. Примере рањавања каменом муницијом бележе и извори. С. Ђирковић, *Неваде*, 15–16.

Повећана примена камена као материјала морала је да доведе до успона инвазивних метода вађења. Таква експлоатација морала је да буде организована најпре за потребе јавне власти, попут градозиданија, које претпоставља и употребу камена. Ипак, о самом процесу експлоатације камена или појединих налазишта сведоче углавном језички подаци и материјални налази. Тако о успостављању рударства, као и о процесу ломљења и вађења камена, говоре и подаци о развоју речи, попут новије – каменолом (**kamen+*lom*). О налазиштима камена писаних података има тек из турског периода, мада на њу указује старија топонимија, попут назива Сечина. Да се камен организовано експлоатисао сведоче остаци великих каменних предмета и грађевина, али и налази попут алата и старијих каменолома, па чак и врсте камена у сачуваним здањима, чије је порекло познато. Додатно о вађењу и коришћењу камена, податке посредно пружају и писани извори, у којима се камен јавља као објекат.²³²

Према познатим подацима, камен се најпре скупљао или вадио. Затим се вероватно ситнио, у складу са потребом, ради транспортовања. Судаћи према археолошким подацима, у рудницима камена одвијала се како делимична, тако и финална обрада. Даље је, у зависности од врсте, својства и намене, коришћен у необрађеној форми као ломљени камен у грађевинарству, али и као притесан или потпуно отесан, као и клесан и уметнички обрађен. Изузев мермера, као важна и обилато коришћена врста, а најпре у сакралним објектима, истиче се и бигар (седра). Иста сорта, сем у унутрашњости, користила се и у приморју за сводове кућа, цркава и цистерни, као и за лукове прозора. Већ број активних средњовековних рудника камена, попут оних студеничког мермера, али и других врста, у околини Крушевца (Беле воде, Брајковац) или Новог Брда, указују на пораст примене тог материјала, а формирање насеља обрађивача камена у непосредној близини рудника камена, попут клесарског у Белим Водама, утиче и на развој самог каменарског заната.²³³

Иако се углавном тежило да се користи локални камен, па је тако за Ново Брдо као украсни коришћен и тамноцрвенкаст камен, мермерна

²³² D. Roller, *Dubrovački zanati*, 126; ЭСЛЯ 9 (1983) 132; В. Симић, *Резање мермера*, 275–6, 276 и даље; ЛССВ, 125–126 (М. Шуица, *Градозиданије*); В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 146–162.

²³³ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 126; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 95–96, 119, 130. За сада је потврђено да су постојала бар три каменолома (Сечина, Бели крш, Котлине), а вероватно да их је било и више. В. Симић, *Резање мермера*, 275–277, 280.

бреча из оближњег каменолома у Киселом потоку, у појединим случајевима, када је било одлучено да се примени одређени камен, као у случају Сопоћана, или га у близини није било, као у питању Смедерева, овај материјал доношен је и с удаљених места. Тежак посао, превоз и пренос камена на извесну удаљеност, организован за јавне потребе, и у комбинацији са градозиданијем, оставио је неизбрисив траг и у традицији. Зидање Смедерева тако се везује за проклету Јерину, а мотив се јавља и у локалу, често у вези са утврдом на тешко доступном месту (Јеринин град).²³⁴ У извесним случајевима, камен, а посебно онај цењене врсте, поново се користио, као и други материјали попут опеке. О томе можда најбоље говоре археолошки и подаци са теренских истраживања, који указују на честа премештања камена, при чему се некад мења и његова функција.²³⁵

Мада су и залихе камена, као и сва друга природна богатства, припадала господару, а налазишта камена, као и трговина њиме, били вероватно под надзором, о набавци или трговини тим артиклом скоро да нема података. Колико је заправо она била развијена, посебно за потребе господара, односно лица које то себи може да приушти, указују бројни подаци из писаних извора. Заправо, трговачки обрт каменом у приморју може само да назначи обим обрта каменом, како у средњовековној Босни, тако и у оновременој Србији, које запремају далеко већу територију.²³⁶

²³⁴ В. Симић *Резање мермера*, 281–282; *ЛССВ*, 125–126 (М. Шуица, *Градозиданије*); *Ново Брдо*, 102 (В. С. Јовановић); V. Nikolić, *O sudbini grčkog ženskog imena Irina*, 264–269; I. Kovačević, *Mit i umetnost*, 82, 115–122.

²³⁵ J. P. Sodini, *Marble and Stoneworking*, 137–140; C. Bouras, *Master Craftsmen*, 552–553. У случају Смедерева, коришћен је и материјал из римског доба, а он је доношен са локалитета у близини, попут Виминацијума. E. Nikolić, *Contribution*, 24–25. Добро је позната чињеница да се разношење камена практикује и даље, па су бројни локалитети некада скоро у потпуности разграђени.

²³⁶ J. P. Sodini, *Marble and Stoneworking*, 131–133, 138. Тако се развија и трговина каменом са Корчуле или Брача. V. Foretić, *Otok Korčula*, 288, 294, 312; J. Lučić, *Prilog povijesti*, 5.

*Развој, успон и диференцијација
обрађивача и градитеља каменом*

И поред знатне примене камена, чак и у унутрашњости Србије, о обрађивачима камена, а посебно о диференцијацији тог заната, у домаћим изворима нема много података. Мада извори описују поједина здања или веће градитељске подухвате, скоро да не баштине податке о његовим обрађивачима, па је прилично тешко разграничити делатности унутар назива те групе занатлија. Ипак, с временом се може опазити како улазе у сферу интересовања аутора, па и животописаца. Тако док Теодосије даје увид у само неколико података о мајсторима, радовима или пак изгледу Жичког манастира, каснији извор Цамблак доноси далеко детаљнији опис Дечана, сходно схватањима свог времена, као и издвојен *мотив прикупљања мајстора*.²³⁷

Посебан проблем проучавању занатства у вези с каменом, представља и доста варијабилна терминологија, не само на тлу средњовековних српских земаља, већ и уопште у оновременим државама. Основно звање није било и једина одредница при избору посла, па се и иза назива каменар крије лепеза занимања, као и у случају имена ковач. Тако се *petrarius* јавља у улози каменара, зидара, па и вапнара, *murator* као име за зидара, али и каменара или клесара, а затим се за клесара јављају опет различити називи, попут *lapicidae*, *talapetra*, *petrarius*. Назив *cementarius*, односи се на зидара, зидара каменом (*cementorum artifices*, *fabri murarii*, *murator*), а можда и на секача камена, односно *каменосечца*, клесара. Такође, у средњовековном латинитету, те у енглеском, издвајају се и поједини називи, попут: *cubitores* (*positoires*, *leyers*) за оне који при зидању полажу камење, *scapplers*, *dreesers* (*batrarii*) за оне који грубо обрађују или секу камен најчешће у руднику, *cutters*, *cissores* (*taylatmes*) за секаче камена, који се исто сече са свих страна – тесаног – и клесари. Слични примери могу се срести и у Приморју, Италији, или Византији, на разним нивоима. На свим поменутих територијама стога је и општераширена појава да се каменари јављају као грађевинци, али и као радници на обради камена, и обрнуто.

Услед тако недефинисаних назива, неопходност да се занатство у вези с каменом бар на неки начин систематизује довела је до успостављања неколико подела у оквиру историографије, па се занатлије деле према начину обраде или вештини, према врсти камена, а затим и према

²³⁷ Теодосије, *Житија*, 173, 205; Г. Цамблак, *Књижевни рад*, 65–66.

функцији на обрађиваче и градитеље. Додатно у вези с градитељством, а у односу на поделу рада, јављају се они који зидају, они који здања облажу каменом и они који сликају. Како би сви делатници и фактори били обухваћени, као општеприхваћена класификација успостављена је она у односу на радњу по којој се ове занатлије деле на: оне који камен секу, оне који камен обрађују чекићем (а не секиром или секачима) и на оне који га користе за зидање. У датом случају, а у складу са домаћим називима, ради тока истраживања и прегледности, најлакше је и било применити поменуту општу класификацију, уз извесну модификацију.²³⁸

Тако су занатлије и подељене на оне који камен обрађују и прерађују (*каменар*, *каменосечац?*), и оне који га инсталирају у градитељству (*зидци*). Да је унутар обраде и постојала поменута разлика у односу на технику и оруђе рада, сведоче и старији глаголи *извајати* и *исџци*, односно *сећи*, од којих се последњи бележи и у натписима, а потврђен је и у топонимији. Опис Дечана такође упућује на технике, а сем вајања (стубови) помиње и *стригање* (спољни зидови, глачање?). Тако би се и ове занатлије могле условно поделити на оне које га секу и тешу и на оне који га вајају, односно чекићем клешу, што говори и о месту ковача као универзалног *homo fabera*. У такву групу обрађивача спадали би заправо сви они који од камена производе различите објекте или артикле, од камених калупа и посуда, до израде кипова, статуа, украса, надгробника, међника, или брусева (тоцила – важних кућних оруђа, првобитно у мањој величини). Као посебна група издвајају се и оне чији сам назив има вишеструко, па и несигурно значење попут *мраморника*, или *млинарија*.²³⁹

Како је и поменуто, као и у случају назива *ковач*, и домаћи назив за обрађивача камена – *каменар* (*каменарь*, лат. *lapicidae*, *petrarius*), био је веома опширан, па се такође јавља и као део ознаке приликом уже дефиниције и у вези с појединим врстама камена, попут *каменар мермера*. Исти домаћи назив као основни улази и у латинитет, па се јавља у варијанти *саменар-иус*. Пошто и сама реч *каменар*, као и камен, припада старијем слоју словенског језика, она заправо указује не само на успостављање занимања обрађивача камена у давно време, већ и на то

²³⁸ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 32; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 33; D. Knoор, G. P. Jones, *Mediaeval Mason*, 80–83; G. Laurenzi, *Amalthea onomastica*, Tom 1, 129; P. H. Reane, *A Dictionary of English Surnames*, 1009; C. Gravett, *The Castles of Edward I*, 15.

²³⁹ J. Шафарик, *Житије Стефана Уроша*, 69–70; Г. Цамблук, *Књижевни рад*, 65–66; СС, 250, 275; Т. И. Вендина, *Средневековый человек*, 119; А. Фостиков, *Мраморници*, 131–139. Видети и н. 88–89, 231 и даље.

да се под овим називом могу објединити, како још Д. Ролер истиче, сва занимања у вези с вађењем, обрадом и коришћењем тог материјала. Да је заиста и било тако указује и податак да се назив каменар користио како за израђивача надгробника, тако и за клесара, а вероватно је могао да представља и синоним за градитеља, зидара.²⁴⁰

Мада називи *каменоресци*, *каменосјечци* и нешто каснији *каменострижник* (16. в.), указују на успостављање извесне диференцијације, тачна област њиховог рада није поуздано установљена. Ипак сви се заснивају на именима за технике рада: резање, сечење, стригање (стругање, глачање). Има мишљења и да су у питању клесари, односно тесари камена (*каменотес*). Мада није решено да ли су исти називи и синоними, односно да ли се назив односио и на оне који камен уопштено секу, па и грубо тешу, или и на оне који га клешу, односно уметнички обрађују – остаје нејасно. Назив *тесар камена* могао би да означи оне занатлије које су камен секле, односно тесале за разне потребе, посебно за потребе грађевинске делатности, која је захтевала да камен буде бар делом притесан, ако не и отесан у тачно потребном облику. Такође, назив каменорезац, можда преко везе са називом образорезац, могао би се довести у везу са израдом камене пластике и скулптуре.

У опису градње Дечана, од Григорија Цамблака, име каменосечци се јавља у оквиру *мотива о прикупљању мајстора*, а судећи по помену *приморских начелника* (Вита Которанин) и у вези са подизањем цркве тог манастира, што је довело и до мишљења да их је могуће поистоветити са мраморницима, вероватно на основу коришћеног материјала. Да ли се ови први окупљају због функције примарног сечења камена или мермера остаје нејасно, односно ради изградње, могуће је да се назив односио и на градитеље, али и на мајсторе за обраду и сечење камена уопште. У том контексту треба истаћи и да је занимљиво да се назив каменосечац доводи и у везу са плинтом жеженом, односно опеком у руском извору из 1399. Такође, каменосечци и мраморници јављају се заједно и у позном руском извору из 16. века, али као засебни занати. Има мишљења и да су се каменосечци бавили сечењем жрвњева. Свакако изгледа да је функција каменосечца широка, те да се у исту групу могу сврстати сви они који секу камен било које врсте, па и мермер.²⁴¹

²⁴⁰ У улози обрађивача камена јављају се, како је поменуто, и ковачи. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 121; И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Вита Трифунов Которанин*, 107, 111, 113; *Словарь русского языка XI–XVII* 7, 41–44. Вид. и н. 239 и даље.

²⁴¹ Ј. Шафарик, *Житије Стефана Уроша*, 69–70; Г. Цамблак, *Књижевни рад*, 65–66; Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 663–664 н. 195; *ЛССВ*, 215 (С. Ђирковић, *Занати*);

Као посебно име за мајсторе камена, претежно у наративним изворима стране провенијенције јавља се назив *мраморник*, грчког порекла. Тај термин у домаћој грађи забележен је само у *Житију Светог Саве* од Теодосија, и то поводом изградње манастира Жиче, два пута.²⁴² Мада шури, ови подаци отворили су неколико питања у литератури. Најпре се расправљало о значењу назива и нивоу вештине тих делатника,²⁴³ а затим и о времену њиховог доласка, те месту одакле су стигли, пошто се као места доласка јављају „грчка земља“, односно „Константинов град“, који се у то доба заправо налазио у власти Латина.²⁴⁴ Истовремено, бројни аутори често су наизменично користили та два помена мраморника углавном не обрађујући пажњу на ситне разлике, нити издања рукописа, а махом су разматрали и само поједине делове тих редова. Тако се често стиче утисак и да је реч о истој групи обрађивача мермера.²⁴⁵

Великия Минеи Четии 6, 1622; *Словарь русского языка XI–XVII* 7, 44; *Словарь русского языка XI–XVII* 9, 289; *Словарь русского языка XVIII века* 9, 220–221. Вид. и н. 239, а за поједине називе и даље.

²⁴² Теодосије, *Житија*, 173, 205, коментар 337. О времену зидања и фазама грађења, те узорима има такође различитих мишљења: С. Ђирковић, *Жича као архијерејско седиште*, 11–15; Б. Тодић, *Иконографска истраживања*, 25–26; М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, 23 н. 8 и даље, са ст. лит.; И. Стевовић, *Једна хипотеза*, 45–58, са ст. лит.

²⁴³ М. Шупут, *Мраморници*, 157–160; М. Чанак-Медић, *Дело мраморника*, 113–131; С. Поповић, *Крст у кругу*, 383. Вид. и: М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, са ст. лит.

²⁴⁴ Као могуће место одакле су они заправо дошли разматрани су Солун и Никеја. Има и мишљења да су ти мајстори можда били пореклом и из Константинопоља, из ког су након пада града и избегли. Б. Тодић, *Иконографска истраживања*, 25 н. 12; Р. Радић, *Цариград*, 28–31, уп. М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, 167, 364–365. Треба напоменути и да Доментијан спомиње Константинопољ, као место где је Сава боравио пре смрти, радећи у манастиру Светог апостола Андрије, са *царским мајсторима*. Доментијан, *Живот Светог Саве*, 220, уп. пратеће коментаре: 374–375. Што се тиче термина „грчка земља“, можда у будућим истраживањима треба разматрати тај назив из угла времена самог Теодосија и настанка *Житија*. О рукописима и датовању *Житија* Теодосија: И. Шпадијер, *Хронолошки оквири*, 3–16, са прегледом мишљења и ст. лит; Б. Тодић, *О времену и разлозима*, 3–20, са ст. лит.

²⁴⁵ Осим цитирања само појединих делова, некада је назив мраморник и превођен у цитатима, сходно схватању аутора, па се дешавало да се наводи и

Стога треба поново истаћи да се у *Житију*, па и у више верзија преписа Теодосија, мраморници помињу не само два пута, већ и у различитом контексту и у извесном хронолошком размаку. Први пут су у питању *делатници, зидци и мраморници, искусни*, које је Сава из грчке земље довео да цркву украсе. Други пут, у питању су *мраморници*, односно *мраморници и животописци* (негде *иконици*) из Константиновог града, које је Сава са собом довео, ради *довршавања* цркве.²⁴⁶

Ко су били ти мраморници и која је заправо њихова улога и функција на територији средњовековне Србије, ипак није до краја решено. Поставља се и питање да ли је тај назив Теодосије користио само да означи припадника *мајстора мермера*, или је његово увођење у житије имало и додатно значење.

Реч *мрамор*, јавља се у домаћим изворима као назив за мермер, синоним за камен, међник, а у народној традицији везује се за надгробник, споменик, одакле и термин *мрамори, мраморје...* за гробље у микротопонимији.²⁴⁷ Посебно је био цењен бели студенички мермер, који се експлоатисао од 12. века. Коришћен је у Богородичиној цркви Студенице, у Градцу и у Сопоћанима, као и за израду појединих елемената и у другим црквама, попут Жиче или цркава у Плани, али и за спомен обележје на месту смрти деспота Стефана Лазаревића 1427, код Аранђеловца. Осим лепоте, мермер се издваја и због лакоће обраде – лако се реже, обрађује, полира, а на значењу задобија и као материјал у складу са статусом поручиоца.²⁴⁸ Вредност мермера почетком 15. века,

да су дошли *зидари и каменоресци из грчке земље, а сликари из Цариграда*, уп. А. Пурковић, *Српска култура*, 73. Тек у новије време оба податка се паралелно одвојено наводе, али и даље без детаљнијих коментара: Б. Тодић, *Иконографска истраживања*, 25; М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, 25, 28, и даље. О том виду појединачног разматрања и И. Стевовић, *Једна хипотеза*, 45–58, посебно 48 н. 29.

²⁴⁶ Теодосије, *Живот светог Саве*, 98 (*зидци и мраморници*), 141 (*мраморници*); Теодосије, *Житија*, 173 (*зидци и мраморници*), 205 (*мраморници и животописци*); М. Шупут, *Мраморници*, 157–160, у варијанти: *иконици и мраморници* из Цариграда у: А. Вукомановић, *Грађа*, 259; *Словарь*, 289. Чињеница да постоји преко тридесет преписа дела Теодосија захтева да када се стекну могућности, они буду детаљније упоређени и поводом овог питања. Вид. претходно н. 244.

²⁴⁷ *Словарь русского языка XI–XVII* 9, 288–289; F. Miklosich, *Lexicon*, 383; А. Лома, *Топонимија*, 155–156; А. Фостиков, *Мраморници*, 133.

²⁴⁸ Он примену налази у изради надгробника у области између Лима, Дрине, Саве, Мораве и Шар-планине, и у новије време. У Полимљу има и надгробника

истиче Цамблак, управо је време када се здање ценило осим према висини и по лепоти материјала.²⁴⁹

И име *мраморник* може се различито тумачити, у зависности од једног од могућих значења, па и назива мрамор, око кога не постоји опште слагање у старијој литератури. Сходно првобитном најужем схватању да је мраморник занатлија који ради са мермером (каменар мермера, *faber marmorearius*), на облагању цркве споља и изнутра, овај занат сведен је искључиво на тесање мермера. Додатно, како Цамблак приликом описа прикупљања вештих мајстора користи назив *каменосечци*, постављено је питање да ли њих можда треба поистоветити са мраморницима. Занемаривање других компетенција мраморника и поменути различит приступ подацима, као и питање материјалних остатака, изазвали су чак и полемику да ли је податак Теодосија о доласку и раду *сликара и мраморника из „Константинопоља“* уопште релевантан. У оквиру те тезе, као аргумент коришћен је увид да о том догађају ранији извор Доментијан не зна ништа, те да о њиховом ангажовању нема материјалних доказа. Мада су даља истраживања указала на делимичне остатке мермера, за сада се на основу налаза не може дефинисати удео рада ових мраморника на изради Жиче.²⁵⁰

Писани извори, посебно страни, ипак пружају увид у развој професије мраморника. Сматра се да је сам назив најпре из грчког преузет у латински, да би затим поново у датом облику био инкорпориран у средњовековни грчки, одакле је вероватно и стигао у домаћу редакцију словенског језика. Већ одвајање мермера, као драгоценог камена, условило је на известан начин и одвајање мраморника од обрађивача других врста камена. Још у старом Риму помињу се мраморници у различитим улогама, а сем са радним задатком обраде мермера, јављају се и као трговци тим каменом, посредници између каменолома и главног извођача радова, издвајају се у законодавству као посебна скупина занатлија, добро плаћена, судећи према познатом Диоклецијановом едикту о ценама. У то време могу се сврстати међу најмобилније занатлије, припаднике градитељске струке, организоване гилде. Међутим, њихови помени у средњем веку далеко су ређи, посебно у писаним изворима, што је такође првобитно довело до различитих

од розикастог мермера. В. Симић, *Резање мермера*, 280–283, 285; Ј. Erdeljan, *Studenica*, 93–100. Вид. и н. 230.

²⁴⁹ Ј. Шафарик, *Житије Стефана Уроша*, 69–70; Г. Цамблак, *Књижевни рад*, 65–66.

²⁵⁰ Вид. н. 244–247.

мишљења и теза. Према данашњем схватању у опис посла мраморника, најпре у Византији, али и на Западу, спадало је не само облагање цркава, односно тесање плоча, већ и израда мозаичких подова, скулптура на Западу, па и у делу Приморја, односно камене пластике у Византији, па и Србији, где би сем различитих посуда спадали и олтари и црквени намештај, односно пластика од мермера. У Византији, али и у Западној Европи, забележене су тако паралелно радионице тесара, секача, али и скулптора мермера. Такође, почетком 13. века, може се запазити да се јављају у улози архитекте.²⁵¹

Зашто се пак податак о мраморницима јавља баш код Теодосија, и у ком тачно контексту, питање је које такође није решено. Није немогуће да тај термин аутор усваја и из неког одређеног разлога. За сада ипак треба истаћи да није било потребе да он два пута помиње долазак мраморника, са извесном временском разликом и у различитом контексту, ако у питању и нису две различите групе мајстора. Ако се прихвати успостављена хронологија у делу Теодосија, да се податак о *излечењу раслабљеног* дешава пре 1214, у време изградње Архиепископије и *украшавања цркве* по замисли Саве, прва скупина могла је да дође и на позив Саве, приликом уобичајеног прикупљања и позивања мајстора поводом започињања радова, још око 1206/1207. Како се јављају заједно са зидарима вероватно да су учествовали и у крупнијим градитељским подухватима. Другу скупину, *мраморнике и живописце*, довео је, према речима тог писца, Сава *са собом*, свакако по повратку 1219, ради *довршавања* тада још *неосликане* Цркве Св. Спаса, коју је том приликом додатно *осветио, украсио и утврдио, светом трпезом и моштима*. Пошто се они јављају у вези са самим довршавањем послова, сигурно је да су били у питању вични мајстори.²⁵² У оба случаја истакнута

²⁵¹ О обради мермера и мраморницима и: J. Blair, *Purbeck Marble*, 41–56; M. I. Fischer, *Historical and philological observations*, 20–40; G. P. Jones, *Mediaeval Mason*, passim; C. Bouras, *Master Craftsmen*, 548; M. Greenhalgh, *Marble*, passim; V. Russell, *The Economics*, 204–207. Вид. и претходно.

²⁵² Подаци из приче о излечењу, не поклапају се у делима Доментијана и Теодосија, баш поводом питања изградње Жиче, па је у литератури дискутабилно да ли је тада и Црква Св. Спаса већ била изграђена. Теодосије, *Житија*, 173, 205, уп. Доментијан, *Живот Светога Саве*, 123, 124. У овом случају спомен *зидања Архиепископије* код Теодосија, могао би да буде схваћен у смислу зидања, не само цркве, већ и осталих објеката. Што се тиче помена часне трпезе, тешко је поверовати да је једна црква изграђена, а да бар није била постављена макар привремена трпеза. Како је Сава ту и боравио

је и улога Саве као градитеља. Тако он најпре руководи радовима и подучава мајсторе, а затим брине и да се црква доврши.²⁵³

Развој и инкорпорацију назива мраморника, у смислу обрађивача мермера, али и оних који опремају *спомен здања*, а можда и назива *мраморје*, не само у смислу камених надгробника, већ и у смислу споменика, осветљавају делом и два страна извора из различитих периода: један о церемонији крунисања у Византији из 7. века, сачуван на грчком, и други, ћирилични, о крунисању Манојла II Палеолога, сачуван у руском изворнику, насталом вероватно у 15. веку. Док први доноси податке о приласку *мнеморалиона* (μνημοράλιος *mnetoralios*) – занатлија задужених за израду меморијалног споменика, односно гробнице владара, са пет узорака мермера, доста каснији ћирилични текст уместо поменутих наводи *мраморнике* и *гробоздатеље*, истичући да су донесени узорци мермера, али и камена других врста.²⁵⁴ Ови подаци недвосмислено указују на првобитну везу мнеморалиона и мермера, али и да је касније у самој Византији изгледа изведена додатна подела међу градитељима *меморија*, на оне који зидају спомен здање, па и гробницу другим врстама камена, и оне који раде са мермером, на њеном облагању или опремању и изради појединих пратећих предмета или украса.

Док је старија реч мраморници преузета, новије занимање налази паралелу у кованици насталој вероватно у складу са преводом. Стога није

са првом скупином мајстора, те је у цркви и излечио ослабљенога пред иконом, она је већ тада морала да буде у функцији. А. Фостиков, *Мраморници*, 139.

²⁵³ Теодосије, *Житија*, 173. Остаје непознаница зашто би Сава морао да усмерава рад *вештих зидаца и мраморника*. Да ли је у питању био неки стил делом непознат истим, или је Теодосије само желео да истакне Савин рад на јачању црквеног градитељства за сада није решено. За тезу о првобитном моделу Жиче: И. Стевовић, *Једна хипотеза*, 45–58.

²⁵⁴ Leontios' von Neapolis, *Leben des heiligen Johannes*, 36 Cap. XIX.; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря* 1, 594; 2, 184; G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople*, 110–111, 434–435, са ст. лит. за опис Игњатија. За брак Манојла и Јелене: В. Г. Алексић, *Наследници Мрњавчевића*, 176, 249–250, са ст. лит.; S. W. Reinert, *Political dimensions*, 291–303. Последњи рад овом приликом био је доступан само у ексцерптима. Опис Игњатија је својевремено приређен још у Чтенијима 1883, а наводи га и П. Срећковић. *О коронацији греческаго императора Мануила*, 23 н. 14; П. С. Срећковић, *Преглед историјских извора*, 3–75, гл. 10. У енглеском преводу Леонтија, термин μνημοράλιος, преведен је као назив за гилду гробозидатеља, али је погрешно указано да је то и једини извор који говори о том делу церемоније крунисања. *The Life of St. John the Almsgiver*, 228–229, ch. 19.

немогуће и да се назив мраморника на територијама под српском влашћу, и коришћење истог назива у наративним изворима, а посебно оним везанима за зидање задужбина, сем на помен клесара мермера, заправо односио и на градитеље спомен-здања, гробнице-саркофага и декорације и обележја од мермера, али и другог камена. Таква улога мраморника, могла је лако да буде инкорпорирана у традицију надгробног *мраморја*. Да ли се и у Србији јављају у неком облику *гробозидатељи*, познати и у другим словенским језицима, као и каква би била тачно њихова функција – нема података. Ипак, судећи по томе да зидање гробница захтева учешће зидара, као и да је ово занимање забележено у оквиру описа церемоније крунисања Манојла II и Јелене Драгаш, те да тада већ постоји словенска кованица, није немогуће да се назив гробозидатељ јавља и на територији српских средњовековних земаља, макар као радна улога у позном средњем веку.²⁵⁵

О занату мраморника, како у оквиру обраде мермера, тако и сахрањивања, податке пружа и домаћа ликовна представа из Дечана, *Полагање Христовог тела у гроб*, где се види рад на изради саркофага од ружичастог мермера. Док главни мајстор клесарским чекићем ради на сандуку, двојица мање вештих каменара мермера доносе нови комад из мајдана, за потребе поклопца. Он услед само делимичне обраде приликом вађења изгледа попут аморфног надгробника.²⁵⁶

Мада се мраморници спомињу само у вези са зидањем Жиче, те доласком страних мајстора, сигурно да је било и домаћих обрађивача мермера, а посебно у крајевима где је било те врсте камена, попут околине Студенице. Неки од њих, вероватно су, школујући се код страних мајстора који су радили на тлу средњовековне Србије, па и током изградње Студенице, достигли и ниво вештине страних мраморника, а поједине групе домаћих обрађивача мермера свакако да су, сходно обиму послова, биле укључене и у свакодневне послове у оквиру вађења, набавке, опремања здања или израде предмета од мермера.²⁵⁷ Да ли се касније назив мраморник односи и на обрађивача камена, односно клесара камена уопште – нема потврде.

На основу свега наведеног за сада се ипак може закључити само да је реч мраморник преузета и у ширем и у ужем значењу, као име за каменара, тесара, али и скулптора мермера, а да је занимање мнемора-

²⁵⁵ За озидане гробнице и: S.Ercegović-Pavlović, *Kasnoantička tradicija*, 171–180.

²⁵⁶ С. Кесић Ристић, *Дечанска сцена*, 131–136.

²⁵⁷ В. Симић, *Резање мермера*, 273–290; Ј. Erdeljan, *Studenica*, 93–94.

лиона можда и замењено кованицом *гробозидатељ* у складу са преводом, која се јавља и у поменутом руском извору. Није немогуће ни да је коришћење назива мраморник код Теодосија могло да се односи не само на обрађиваче мермера, већ и на градитеље спомен-здања, гробница, саркофага и декорације и обележја од мермера, попут *мраморне раке* владара. У том смислу име *мраморника* могло је да буде инкорпорирано и у народну традицију надгробног *мраморја*.²⁵⁸

Додатно, назив мрамор јавља се у актима, како је напоменуто, и као синоним за међник, па представља и обрађени камен. Према подацима из других извора, изгледа да су међници били обележавани додатно жигом, булом или крстом, не само урезаним већ и извајаним, па свакако да је њихова израда захтевала и познавање појединих техника обраде камена. О раду клесара мермера сведочи и помен сечења *мертика винског* од *мрамора*, док о раду познаваоца клесарског посла говоре и бројни налази натписа на камену.²⁵⁹

У вези с обрадом и применом камена, још неколико података доносе чланови о *млинаријама* и обавезама *жрноссека* у БХ. Према њима *млинарије* су, у случају да имају и свој млин, биле дужне и *да секу жрвње* (овде воденичарско камење) и *направљају млине црквоне*. За израду жрвњева било је потребно посебно умеће и алат, као и за конструкцију и изградњу млина, посебно каменог, па макар и његовог темеља, али и за израду металних делова, те склапање конструкције. Судајући по овим примерима, млинари су припадали занатлијама из сфере каменарства, које обрађују и инсталирају камен – жрвањ. Ипак, док се у приморским областима као градитељи млинова јављају зидари, у унутрашњости млинови, те уопште направе такве врсте грађене су махом од дрвета. Исти назив упућује стога и на градитеље, конструкторе

²⁵⁸ У том случају можда убудуће треба размотрити и одакле би Теодосије могао да преузме овај назив у том контексту.

²⁵⁹ ДХ II, 73 ф. 66; С. Бојанин, *Крст у сеоском атару*, 316–317. Остаје неизвесно на шта се мисли у повељи цара Душана, под *вештим људима*. Ж. Вујошевић, *Архијевичка хрисовуља*, 246. Питање утесивања међа оставило је трага углавном или у вези са судским споровима, а јавља се обично са појмом *тесати*. У том контексту јављају се тако и појмови везани за идеју закона: добри људи, стариници-жупљани, судије, и други. М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 8–28; С. Божанић, *Спорови око земљишта*, 117–127, са ст. лит. Стога за сада мора остати отворено да ли би у овом случају тај термин могао да обухвати и занатлије каменоклесаре, односно каменотесаре или неке друге веште мајсторе.

млинова уопште, без обзира на претежно коришћени материјал, мада се са истим именом услед диференцијације јављају и млиначи, као услужни радници, односно радници у млину, што често утиче и на разматрање овог занимања. Поменути закон о млиначима свакако указује на првобитно опредељење млиначарског заната. До различитих могућности тумачења долази услед преузимања именица млин и млиначар доста касно (*molinum, mola; molendarius, molitur*), и у одређеном значењу, те мешања млиначарског са занатом израде жрвњева, који се првобитно односио на израду ручних млинова. Са усвајањем технологија конструкције млинова може се говорити о успостављању млиначарства, чије првобитне представнике и треба тражити међу обрађивачима камена, израђивачима жрвњева, те вичним тесарима и градитељима. О посебној вези млиначарства и обраде камена, те вези *млиначарства* и воденичарског камена говори и традиција у којој се млиначар јавља као победник ђавола, кога спутава управо снагом млинског камена.²⁶⁰

Постојање старијег заната, посвећеног изради жрвњева, потврђује и назив *жрносек*, у наведеном акту, а исти назив постојао је очигледно још у време краља Владислава: „*А 'жрносек', како је било за време Владислава, тако да буде и свагда*“. Пошто се у оквиру БХ већ јавља и поменути закон о млиначима, убацивање ове додатне одредбе изазива дилему – да ли се помен жрносек односи на топоним – место вађења жрвњева, или пак на назив обавезе одређене групе занатлија. Ако се прихвати да је у питању топоним, он је најпре име понео према налазишту погодног камена, коришћеног у претходном периоду, можда и за израду ручних жрвњева. Такође, могуће да се ту налазило и специјализовано мајсторско насеље, које је првобитно и снабдевало властелинство овом врстом предмета.²⁶¹

²⁶⁰ БХ, 15, 122, 123; А. Лома, *Топонимија*, 148; А. Duplančić, *Razgraničenje*, 246 н. 46; *EMI*, 382 (J. Munby, *Wood*). Да се свака воденица опремала *гвожђем* и *једним каменом* податке доноси Грачаничка повеља. *Зборник* 1, 501 бр. 137. У селима код Косовске Митровице, према каснијим пописима, *каменари* – *клесари*, који су одржавали тврђаву Звечан, били су дужни и да дају и по два или три пара жрвњева. Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega*, 6. Попис потрепштина за дрвени млин: J. Langdon, *Mills*, Appendix 4.

²⁶¹ Судећи по томе да је сечење жрвњева већ дефинисано као радни задатак млиначарства, ипак је вероватније да је у питању топоним. БХ, 15, 122, 123; Г. Томовић, *Властелинство манастира светог Стефана*, 241–242 н. 125, са ст. лит., уп. А. Лома, *Топонимија*, 85.

Без обзира на решење улоге жрносека у датом акту, треба истаћи да већ спомен овог термина, као и његова распрострањеност као географског назива, упућују на технику обраде појединог важног предмета. Налазишта камена погодног за израду жрвњева обично су у континуитету експлоатисана, а топоними Жрвањ и Жрносек, нису ретки, а жрвањ (**ЖРЪВЊЪ**) се, што је доста занимљиво, спомиње и у улози међника села Манастирац, у поседу протомајстора Георгија. Како се ово име бележи и као антропоним у неким од словенских језика, у којима се и тумачи као назив за израђивача жрвњева, те се јавља и у области од значаја у виду топонима, вероватно да су и произвођачи на домаћим територијама именовани као *жрносечци*, према узору на каменосечце. Производња жрвњева, најпре ручних, била је изузетно важна, а они су служили за обраду житарица, производњу уља, млевење зачина, односно ситњење и цеђење потребних намирница у сваком домаћинству. Израђивачи воденичарских жрвњева налазе се у засебној организацији у Фиренци, што указује на то да су задобили на значају. Помена назива израђивача великих жрвњева у релевантним изворима за тему нема. Уместо тога јављају се млинари са обавезом да секу жрвњева.²⁶²

Осим за расветљавање делатности обрађивача камена, наведене одредбе инкорпориране у БХ са почетка 14. века, лепо осликавају диференцијацију заната. Још пре времена краља Владислава, жрносечци су били важне занатлије, па назив бележи и топонимија. Преузимање знања технологије млевења и успон справа – млинова, односно воденица, условљава развој нове гране занатлија млиналија. Даљи развој и успон млинова доводи и до раслојавања млиналија, па се исти условно, скоро до најновијег времена, деле на градитеље – конструкторе млинова, израђиваче млинског камења и млинаре као услужно занимање.²⁶³

Како је претходно и указано, у вези с обрадом камена истиче се и назив ковач. Као неко ко уме са чекићем, ковач је имао све предуслове да ради и на обради камена. А како је једно село често имало доступног ковача, који је имао неопходно знање и алат, али не и каменара, који се јавља заиста ретко у познатим пописима, није необично да он преузима и обраду камена, надгробника или жрвњева. Такође, поједини делови

²⁶² Р. Михалчић, *Закони*, 34; БХ, 15, 122, 123; ДХ III, 128 ф. 67; R. C. Cave, H. N. Coulson, *A source book*, 259; Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 422, 427; А. Фостиков, *Ковачки занат*, 106–107; А. Лома, *Топонимија*, 85. О млиновима: С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 113–128.

²⁶³ Вид. н. 260, 262.

неопходни за окретање млинског камена били су метални, што је захтевало и додатну, макар примарну активност обрађивача метала, чији производ је у крајњем случају могло да инсталира и мање стручно али доступно лице. Мада тезу Бешлагића није могуће ни потврдити ни порећи, без додатних доказа, могуће је да се ковач јавља у улози израђивача надгробника, те у радној улози каменара, управо као доступно лице. Додатно, појава ковача у датој улози указује и на повезаност каменарског и ковачког заната у ранијем периоду. У прилог таквом мишљењу ишао би и податак о појави потврђеној још у 18. веку, да се под патронимиком Ковачевићи јављају и каменорезачке породице. Тај податак додатно сведочи не само о повезаности та два заната на много начина већ и на опредељење појединих ковача или њихових наследника да се баве и обрадом камена.²⁶⁴

Осим обраде камена ради његове даље употребе, поједине врсте попут кречњака налазе и посебну примену. Тако се прерадом печењем од њега добија и вапно (креч) који важну улогу има у градитељству, те обради коже. Мада домаћи писани извори о том занату не пружају податке, археолошки материјал непобитно указује на постојање различитих везива, која су коришћена као и камен – у односу на статус здања или поручиоца – па се тако као посебан истиче кречни малтер у односу на свакодневну варијанту блатни малтер, те испуну различите врсте. Такође, посебне врсте малтера коришћене су и за облагање како унутрашњости, тако и спољашњости појединих објеката. Малтерисање и бојење фасада, па и осликавање спољних зидова, запажено је и у случају домаћих манастира моравског стила. Кречење и бељење градског зида кречом, као и кречење и бојење појединих општинских кућа, па и моста (на Плочама), бележе и дубровачка акта, као део послова око чекања уважених сватова.

Иако из савременог угла изгледа да кречар не представља занатско занимање већ радну улогу, податак да се кречари убрајају у инжењерију, указује на супротно, а *креч студени*, као материјал, налази своје место и у народној традицији о зидању Раванице. Да је кречарски занат, то јест процес прераде вапна од сировог до добро *печеног*, *спужвастог*, био развијен, те да се свакако налазио у рукама домаћих делатника, сведочи, сем материјалних остатака, и податак да његово коришћење за штављење коже било важно. Изузетно развијено кожарство на територији средњо-вековне Србије стога је утицало и на успон вапнарства. Додатно

²⁶⁴ В. Симић, *Резање мермера*, 277. Вид. и н. 88.

чињеница да је контрола ватре ради потреба металургије била на високом нивоу на територији од интереса, свакако указује на техничке могућности обраде кречњака. Како је пак ватра неопходна, вероватно да се донекле пазило и где су организована паљења и грађене пећи или јаме. У случају *градозиданија*, можда су ради избегавања транспорта прављена и на лицу места, а судећи према Дубровнику, већи градови су ради сталних потреба утицали на успостављање радионице и надзирали рад вапнара. Након процеса печења, вапно је за остале потребе гашено, односно растварано у посебно припремљеним јамама, вероватно на лицу места. За грађевинске намене даље је комбиновано са осталим састојцима неопходним за прављење кречног малтера.²⁶⁵

Градитељска струка – развој и одлике

С временом, а у зависности од епохе, доступности ресурса, нивоа технологије, као и статуса самог наручиоца, у градитељству су се користили различити материјали и њихове врсте. Мада се као основни материјал дуго јавља дрво, успон обраде и прераде камена доводи и до његове веће примене у градитељству. Ипак, и тада дрво наставља да чини одређени проценат грађевина, посебно у оквиру конструкције. Такође као неопходни материјали спомињу се и: песак, блато, смола (топљење, сипање), вапно-креч, као и производи попут опеке, разни метални елементи..., а међу важним задацима истиче се и изградња зидова и оплата. Стога се, као и у случају одевне делатности или оружарства, и градитељство, уско повезано са последњим, заснива на учешћу бројних различито усмерених занатлија (зидара, каменара, ковача, тесара, столара, те низа помоћника попут оних који камен ситне или малтер праве...) који обрађују, израђују или уграђују материјале. Као

²⁶⁵ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене*, 116–117; Д. Лапчевић, *Селски занати*, 23; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 126; Б. Недељковић, *Дубровник у сватовима*, 484; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 48. О вапнарским пећима и вапнарству у Италији: М. А. Davico, *Archeologia della produzione*, passim; А. S. Scarponi, *Fornaci da calce*, 1–18. Колико нам је познато, кречни малтер није посебно анализиран на територији од значаја. Поједине новије студије указују на то да су сем воде и неког облика песка и/или глине могли бити додавани и други састојци. L. Rampazzi, М. P. Colombini, С. Conti, С. Corti, А. Lluveras-Tenorio, А. Sansonetti, М. Zanabon, *Technology of Medieval Mortars*, 1–16.

такво, оно такође почива на развијеној инфраструктури, што доводи до тога да се успоставља и као посебно установљена *индустрија*. Додатно, подаци да градитељско занимање почива на изградњи непокретних објеката, те да је потребно и ангажовање већег броја људи, успостављају делатност градитеља другачијом и територијално мобилнијом у односу на друге занатске гране.

Тако је материјал за потребе градње требало не само обезбедити него и допремити на дато место, потребне мајсторе, помоћне раднике и физичку радну снагу окупити и организовати, а у случају дужих и обимнијих подухвата за њих успоставити и привремено или стално насеље. Само за потребе изградње замка, односно утврђења у Бјумарису (Beaumaris) (1295–1296), бар прве две године било је ангажовано најмање три хиљаде људи, од чега су само трећина, ако не и четвртина биле занатлије,²⁶⁶ а за утврђивања Бера, Душан је преко обавезе *градозиданија* обезбедио 10.000 људи, међу којима је засигурно био и одређен проценат мајсторија.²⁶⁷ Такође, он је даривао манастир Светих Арханђела са пет кућа зидара, које је и трајно преселио.²⁶⁸

Према доступним подацима од скоро средине 13. века па до коначног пада под Турке, српска територија била је и велико градилиште. Већа примена камена, у складу са доступношћу ресурса, опажа се најпре у приморским областима, а додатно је обележена и романским наслеђем током асимилације. Као умешни издвајају се тако, између осталих, и которски градитељи, попут познатог протомајстора Вите Которанина, или барски клесари, као мајстори од којих поједини раде и у оквиру

²⁶⁶ *Апокрифи старозаветни*, 118, 127; *Master James of St George*, 43. О дрвету и примени: А. Фостиков, *Биљна сировина*, 7–14.

²⁶⁷ *ЛССВ*, 125–126 (М. Шуица, *Градозиданије*). Принудни рад ради утврђивања зидина и тврђаве у Византији бележи се само у вези са српском влашћу над Бером, о чему говори и Ј. Кантакузин. Ова врста рада коришћена је искључиво ради брзог утврђивања града или положаја или поправке зидина, а поправљање тврђава називано је – *кастроктисиа*, што је заправо била новчана дажбина. С. Bouras, *Master Craftsmen*, 545. Градозиданије, односно грађење и поправљање, познато је и у другим државама, а у случају англосаксонске Енглеске има мишљења да се првобитно односило на становништво, а да се тек касније, са успоном феудализма, везује и за земљу, односно област. Детаљније: Н. Jireček, *Slovanské právo v Čechách a na Moravě* 1, 95 (*hradozdeni*); Т. Е. Scrutton, *The influence of the Roman law*, 26–27; R. Abels, „*Trinoda Necessitas*“ (*arcium, arcis munitio, burghbot*).

²⁶⁸ *СХ*, 140.

световног простора. Да вртоглави развој примене камена у градитељству врхунац достиже коришћењем камена и за пословна и стамбена здања и за друге објекте, као и у осталим државама и градовима средњег века, указују остаци попут оних новооткривених на Руднику.²⁶⁹ Стамбени комплекси у оквиру утврда, према очуваним остацима зидова, грађени су од ломљеног притесаног камена са кречним малтером као најчешћим везивом. Клесан камен ретко се користио и то искључиво за обраду прозора или портала. Додатно, успон војног градитељства, условљен турским продорима и развојем ватреног оружја, утиче на подизање и преобликовање утврђења. Од времена кнеза Лазара, па до доба деспота Ђурађа Бранковића, односно за мање од једног века, граде се тако утврђења у Новом Брду, Сталаћу, Крушевцу, Раваници, Београду, Ресави и Смедереву, али и изграђују палате, цркве, пратећи објекти, како унутар градова, тако и манастира, чији број неминовно расте.²⁷⁰

Развој архитектуре камена захтева и, како је поменуто, обимну стручну радну снагу, ангажовану и ван обавезе *градозиданија*, те се сем домаћих помиње и велики број страних занатлија, које на позив долазе на српске средњовековне територије. Да је прилив мајстора градитеља у Србију био знатан сведочи и одлука Малог већа од 1314. о забрани одласка дубровачких мајстора у Србију, јер су потребни самом граду. Наравно, долазак бројних градитеља је настављен, а често су иста лица радила за потребе владара, власти или цркве. Тако су, с једне стране, долазак домаћих и страних приморских мајстора у унутрашњост, а с друге, ангажовање византијских градитеља, уродили додатним развојем појединих заната у унутрашњости, а вероватно и озбиљнијом активношћу у каменоломима још у време градње Студенице. Каснији развој градитељства, те уопште обраде и примене камена и опеке, додатно је подстакнут свакако и утицајем Саса, било индиректним, кроз металургију

²⁶⁹ R. Kovijanić, *Vita Kotoranin*; E. Hilje, *Šibenski graditelj*, 137; N. Grujić: *Zidni utivaonici*, 64; Д. Радичевић, А. Цицковић, *Нова истраживања*, 237–248. Вид. и претходно.

²⁷⁰ Градња Београда трајала је скоро 23 године, а убрзана градња Смедерева захтевала је још веће ангажовање. К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 85; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 37–38, 43; М. Поповић, *Београдска тврђава*, 29–37; М. Поповић, *Замак*, 198–199; А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 237 н. 38; Д. Радичевић, А. Цицковић, *Нова истраживања*, 237–248. О материјалима и објектима: В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, *passim*, са изворима и ст. лит. Увид у обим сакралног градитељства пружа делимично списак цркава дат у раду: М. А. Пурковић, *Попис цркава*.

и развој примене снаге ватре, или директним, о чему сведочи и постојање германизама и у сфери камена, укључујући и његова својства. О томе говори и пример топонима Шпат код Сребренице. Већ у 15. веку, на територији од значаја грађено је константно, па ангажовање помињаних дубровачких мајстора, али и других, бележе бројни уговори из приморских архива. У то време у Деспотовини се 1413. помињу и тројица каменара, који су градили једну цркву у Сребреници, а који су радили по уговору и на другим местима у Србији.²⁷¹

Док је грађење камених цркава, а посебно задужбина, или специфичних објеката попут цистерни или бунара с филтерима у утврђеном простору, настало и учешћем страних мајстора, али и интернационалних група, бројна здања, настала су радом домаћих мајстора. Досадашња истраживања указују на постојећи рад локалних мајстора на одређеним објектима, па чак и у оквиру различитих градитељских целина, а рад појединих локалних мајстора, забележен је и на важнијим објектима. Тако су и у крушевачкој области деловали градитељи локалних радионица, а једна од клесарских школа, која је деловала и ван своје области, била је смештена у селу Бела Вода, познатом по камену, беловодском пешчери, где се и данас негује клесање средњовековних моравских мотива. Мајстори исте школе учествовали су у изградњи Велућа, а затим и Раванице, мајстор који је радио прозор на јужној страни ђаконикона Лазарице радио је и на југозападном делу фасаде Велућа, а блиске групе мајстора или чак и иста група клесара радила је и розете на Хиландару и Лазарици. У зидању манастира Раванице, учествовали су, изгледа, и новобрдски мајстори.²⁷²

Подаци да исте групе мајстора раде широм српских земаља на главним градитељским подухватима, да изградња задужбина зависи од моћи ктитора, и да су објекти попут радионица рађени од лошијих материјала и у локалном стилу, указују и на постојање више градитељских школа неједнаког знања и вештине. Успон градитељства каменом условљава и процват каменарских и зидарских заната, те

²⁷¹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 292; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 36; *ЛССВ*, 125–126 (М. Шуица, *Градозиданије*). Вид. и претходно. Назив Шпат, Шпад (Spat) – цепљив камен. М. Ј. Динић, *За историју рударства I*, 458. Такође и назив за ситан угљ за топионице. Д. Мркобрад, *Српско рударство*, 393.

²⁷² Б. Вуловић, *Лазарица*, 32, 40; М. Ђоровић, *Значај Новог Брда*, 132; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 95–96, 119, 130. О филтер бунарима и: В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 180.

њихово даље гранање, а под утицајем домаћих мајстора и традиција формирају се и посебни архитектонски стилови. Тако о развоју и домету градитељства сведочи и наизменична употреба камена, опеке и малтера на грађевинама моравског стила, а исти се додатно дели на три варијанте: крушевачку, расинску и новобрдску. Да је овај занат достигао висок ниво, као и да се налазио у рукама домаћих људи, говори и самаркандска хроника.²⁷³

Осим већ поменутих различито специјализованих занатлија, као посебно занимање, везано за градитељство и примену различитих материјала, а касније посебно камена, истиче се занимање зидара. Назив зидац, зидар (*зидџец*, лат. *murator, cementarius*), припада заједничкој словенској баштини и може се довести у везу с првобитним материјалом који су зидари користили као градитељски, о чему сведочи најпре рано значење глагола зидати (*здати*) – од глине зид правити. Са успоном примене камена и других тврдих материјала зидарство се везује и за њихову употребу. Посао зидара био је често, сем зидања конструкције, и прављење смеса потребних за изградњу, па се овај занат може можда довести и у везу са првобитним опекарством, те прављењем блатног, па и кречног малтера. У вези са обрадом и прерадом стена, у значењу *работати*, јављају се и глаголи: *дѣлати* (делати), *творити* (творити, саздати, производити), али и *сѣзидати* (зидати, сазидати), а последњи се често јавља у писаним изворима у вези са подизањем и обновом задужбина, те сакралних објеката уопште. Тако се услед еволуције материјала и технике зидарство средњег века често у изворима и литератури доводи у везу управо са употребом и применом камена, односно камена и опеке у грађевинској струци – иако је заправо зидарство каменом и кречним малтером било резервисано за владаре, те оне имућније, па се заправо и даље зидало дрветом и блатом. Услед поистовећивања зидара и зидара каменом, а касније и зидара опеком, често се каменар и зидар јављају као синоними.²⁷⁴

²⁷³ К. Манџић, *Из долине Кашка-Дарје*, 402; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 102; В. Кораћ, *Монументална архитектура*, 209–229; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 143–156; В. Ристић, *Моравска архитектура*, са ст. лит. О моравској школи и: *Моравска школа и њено доба*. За сваки микро стил могу се издвојити три главне карактеристике: традиција, утицаји и вештина мајстора. И. Стевовић, *Архитектура моравске школе*, 231–253.

²⁷⁴ Р. Skok, *Etimologijski rječnik*, 653–654; О. Н. Трубочев, *Ремесленная терминология*, 591; Т. И. Вендина, *Средневековый человек*, 117; *СС*, 204–205, 649, 690.

Како градитељство претпоставља умеће зидања, успон грађевинске струке утиче на диференцирање послова у зидарству. Тако се према доступним подацима у оквиру зидарства могу издвојити зидари у ужем смислу речи, који раде на изградњи и конструкцији, али и зидари сводова, зденаца, цистерни и лукова који су очигледно били веома вешти и располагали специфичним знањем (лат. *voltarii: magister murarius cisternarum, spongiarum et voltarum*). Иако о таквој подели нема података у домаћим изворима, страни извори, и материјални остаци, а посебно остаци резиденцијалних здања, пружају податке о раду не само више различито специјализованих занатлија већ и група различитог нивоа вештине и знања. Таква диференцијација пак не постоји на мањим, свакодневним грађевинама нижег квалитета, које су углавном и рад мање групе мајстора, чији чланови раде више послова.²⁷⁵ Да је диференцијације и у оквиру зидарства ипак у ужем смислу било, податке пружа и поменута хроника Тимур Ленка која управо истиче да су средином 15. века Срби не само вешти *неимари*, као и *мајстори* из Венеције, већ и да су посебно вешти у изради *камених мостова, кула и богомоља*.²⁷⁶

О диференцијацији унутар скупине зидара, на основу радних улога, било је већ претходно помена. Она је представљена и у оквиру стране ликовне грађе. О занимањима у оквиру каменарског, те градитељског заната, податке пружају и поједине домаће ликовне представе, а у оквиру сцена у Дечанима приказано је и мешање малтера мотиком, која уједно сведочи о постојању лица која су радила на припреми малтера. Ипак до таквог диференцирања вероватно да је долазило само услед градње великих објеката, када је природа посла захтевала и поделу

²⁷⁵ М. Динић, *Грађа за историју Београда II*, 41–43; С. Фисковић, *Наши градитељи*, 52; С. Фисковић, *Први познати дубровачки градитељи*, 52; Д. Ролер, *Дубровачки занати*, 128; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 292; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 34.

²⁷⁶ Ти мајстори учествовали су у важним грађевинским подухватима у Самарканду, попут украшавања дворова Биби Ханима, зидања осам углова темеља гробнице канова, утврђивању лука моста и његовој поправци, те зидању медреса, а један од њих је изгледа чак био и главни мајстор на украшавању познате Тимурове џамије. К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 401 чак 402; М. Грковић, *Имена заробљених ратника*, 94; ЛССВ, 214 (С. Мишић, *Мостови*). Неимар је могао да буде назив за припадника градитељске струке, архитекту, инжењера, али и главног мајстора. С. Петровић, *Scr. neimar 'chief architect'*, 327–334, са прегледом значења. К. Мандић реч неимар изгледа користи као пандан за вештог градитеља. Вид. и н. 102. О објектима Самарканда: М. Дикенс, *Timurid Architecture* (html).

послова на радне улоге или су пак за тај посао узимани неуки радници. Судајећи према страним изворима, мешачи малтера некадашњи *magistri/maestri commacini*, познати из раних средњовековних извора, изједначају се у време свакодневне употребе камена са простим, те мање вештим радницима, који не познају никакав занат, а малтер не мешају мешалицама, већ обичним мотикама.²⁷⁷

Специфичност градитељске струке, која подразумева и познавање архитектуре, односно конструкције самог објекта, односно цртачких – механичких вештина, поседовање извесног искуства, али и организацију великог броја различитих мајстора, доводи и до додатне диференцијације у смислу вештине и потребног знања. О таквом развоју податке пружају и домаћи извори, који у вези са подизањем непокретних објеката бележе још два назива, односно звања *мајстора* и *протомајстора* у уском значењу. И у овом питању значај терминологије и спољних утицаја на развој занатства, па и градитељства, долази до изражаја. Иако се термини мајстор и протомајстор често односе на место у оквиру стратификације – односно на место у хијерархији гилде, па и администрације, они се јављају и као паралела на територији средњовековне Србије успостављеним средњовековним терминима у оквиру градитељства *maestri*, (*proto*)*magister* и *ingenarii*. Тако се именица мајстор у домаћим изворима користила се не само да означи занатлију са звањем вештог уопште, односно *мајсторије*, већ и да означи припадника градитељске струке, као и зидара каменом, односно каменара, надзорника, техника. Са таквим значењем ове називе бележе и домаћи и страни извори, па није увек лако одлучити да ли је у питању мајстор као занатлија, или пак мајстор као градитељ.²⁷⁸

Којим је путем овај назив у значењу градитеља ушао у домаћу редакцију језика није познато, као ни у случају других језика. Осим утицаја из Византије, није немогуће ни да је до прихватања оваквог значења мајстора дошло путем других утицаја, попут ранијих германских, или оних константних романских преко приморја, као ни да каснији

²⁷⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*, 22 н. 4; *Master James of St George*, 43; S. Hueglin, *Medieval Mortar*, 201–203.

²⁷⁸ ДХ II, 58 ф. 62; ДХ III, 97, 128 ф. 36, 67; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 118, 125; G. F. Fort, *Derivation of the word „mason“*, 282–284; J. D. Vries, *Nederlands Etymologisch*, 440; V. E. Orel, *A handbook of germanic etymology*, 256; К. Жиречек, *Историја Срба I*, 154 н. 86; *Русско-белорусский словарь*, Т. 1, 352; S. Parcell, *Four Historical Definitions*, 24–25, 30–31. Вид. и н. 10–11 и даље.

развој у ужем значењу градитеља бива утврђен под саским утицајем.²⁷⁹ Током средњег века титуле мајстора и протомајстора бележе се у оквиру Византије, како у питању стратификације занимања, тако и у контексту градитељске делатности, а назив мајстор у оквиру градитељства могао је да се односи и на монаха, па и на монаха градитеља. Према једној од теза, звање мајстора доводи се и у везу са појмом *mechanicos*, при чему се механик најпре јавља као лице које познаје теорију градитељства – архитект у данашњем смислу речи, односно касније инжењер – *ingenii*, а назив архитект се односио на лице које води градилиште и исто надзире, да би се у каснијој варијанти *архитект* као главни мајстор заправо јавио као лице без теоретског знања, већ искључиво са знањем базираним на практичној делатности. Такође у вези са називом механик успоставља се и назив техник, као паралела ужем значењу мајстора у градитељству, а на место теоретског градитеља, који и скицира, долази образовано црквено лице, које замењује како механика, тако и архитекту у данашњем значењу, док се на месту мајстора или протомајстора јавља искусни и вешти припадник градитељске струке, чије је знање засновано на практичном искуству, познавању терена и осматрању извесних временских промена, посебно приликом оријентација сакралних здања. Принцип увођења црквеног лица, или датог инжењера или главног лица спровођен је широм тадашњег средњовековног простора па и у Србији, о чему, између осталог, говори и познати случај архиепископа Данила II, који је надзирао неколико различитих подухвата, па тако и рад (архи)епископа Саве III, или његовог претходника Дамјана на Цркви Богородице Љевишке.²⁸⁰

²⁷⁹ У новијој историографији постављено је питање и да ли су током колонизације Саси са собом понели само традицију о градитељству, или су заправо и повели сопствене градитеље. Саски утицај видљив је иначе посебно у Сибиу, граду који је представљао њихово централно насеље у Трансилванији. V. P. Goss, *A Reemerging World*, 93. За Сибиу и: P. Engel, *The Realm of St Stephen*, 113–115; L. Radvan, *At Europe's Borders*, 82–83, О саском градитељству детаљније: E. J. Schoenfeld, *Anglo-Saxon Burhs*, 49–66. Исти аутор критикује тезу која истиче градитељство каменом као одлику континенталних германских Саса, па и у раном средњем веку, указујући да идеја бурга подразумева јаке зидине (*muris furtis*), али не и искључиво камене, које се јављају у каснијем периоду средњег века. У том контексту, те уопште када се говори о доласку Саса, саски закони, посебно рударски, као и поједини називи, преузети од истих а у вези са занатством, указују да су Саси очигледно пристизали заједно с представницима својих занатлија. Вид. детаљније и даље.

²⁸⁰ М. Пурковић, *Српски епископи*, 25; С. Поповић, *Крст у кругу*, 384; Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, 18; S. Kostof, *The Architect*, 59–95; R. G. Ousterhout,

О титули мајстора, односно посебно титули протомајстора, у градитељству има различитих мишљења. Према С. М. Ненадовићу термин протомајстор обележава главног мајстора на грађевини, предводника радова, који је у Приморју називан протомагистер, а исто звање представљало је и хијерархијски степен, и добијало се на основу великог градитељског угледа. У Византији, у 11. веку, назив протомајстор зидара јавља се тако и као име за старешину радника при изградњи *велике куће*, а са истом титулом као градитељ помиње се и кир Георгије Мармарас у Солуну 1322. У Дубровнику је положај протомајстора регулисан статутом из 1272, по ком је ово звање назив за државног инжењера који контролише грађење, учествује у комисијама за оцену изведених радова и према потреби даје савете у вези с изградњом. Како Е. Хиље истиче из угла проучавања комуне Задра, у оквиру града назив протомајстор у најширем значењу јесте главни градитељ, али има најмање три тумачења. Тако се јавља као ознака за: мајстора-градитеља пројектанта, као комунална функција – надзорник, проценитељ, главно лице у градитељским споровима и као главни мајстор датог објекта. У таквом контексту протомајстор се истиче и као вешт и као свестран занатлија који надзире и води ток целокупне градње, а често познаје и технику одбране града, односно утврђивања, а у појединим случајевима и технике ливења звона или топова, па би се на њих можда делимично могао применити и латински назив (*ingenarii*) такође у вези са претходно поменутиим називом *mechanicos*. Стога се у литератури истиче и да се звање протомајстора градитеља заправо односи и на средњовековног архитекту (у данашњем смислу речи), који влада и практичном вештином обраде материјала. Међу таквима у средњовековној Европи најпре се издвајају мајстори фортификације (*magister carpentarius*, *magister sementarius*), који су како пројектовали, тако и радили на изградњи система одбране. Судећи према доступним подацима, ово звање могло је тако да се односи на протомајстора владара или других представника власти, протомајстора града, протомајстора објекта, на личност-

Master Builders of Byzantium, према пер.; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 544–545; S. Parcell, *Four Historical Definitions*, 30–31, 54–58, *passim*. На поједине методе рада ових градитеља и алат за оријентацију српских средњовековних цркава указано је у више наврата у новијим радовима о оријентацији цркве: М. Тадић, Г. Гаврић, *Оријентација средњовековних српских цркава моравске школе*; М. Тадић, *Цркве рашке школе*; М. Tadic, *Orientation*, М. Тадић, *Оријентација најзнаменитијих*, у сва четири случаја с опширним пописом ст. лит.

предводника одређене групе, односно главног мајстора на челу градитељске дружине, али и на архитекту – пројектанта, који, између осталог, израђује и цртеже.²⁸¹

У прилог тако опширним могућностима податке пружају и домаћа акта, која указују на то да је титулу протомајстора, бар у градитељству, могао да даје и владар, као и у другим државама. Тако је сем награде у поседима, Георгије, протомајстор појединих, па и фортификационих објеката у оквиру Дечана, али и протомајстор бројних цркава, могао да буде одређен и за протомајстора владара. Додатно треба истаћи да се у организацији градње у оквиру два рејона истог градилишта јавља и упоредан рад бар двојице протомајстора – у случају Дечана, Георгија и Вите Которанина – односно једног протомајстора појединих важнијих објеката, можда протомајстора владара и протомајстора једног краљевског града – Котора, који се ту јавља као протомајстор црквеног објекта. Ова титула налази се на натписима у нартексу Цркве Богородице Љевишке у Призрену, на надвратнику јужног портала у Дечанима, на прагу цркве у Љубостињи, а на сваком поменутом означава протомајстора црквеног објекта, па самим тим и главног мајстора међу осталима, предводника и надзорника неке градитељске скупине. Када се говори о титули протомајстора објекта, судећи бар према помињаном опису Дечана, у српској редакцији тако се јавља уместо овог и назив *начелник здања (начелници здања)*. Од домаћих протомајстора цркава у поменутих натписима, осим Вите, по имену и раду познати су и протомајстор Никола, који се између осталог доводи и у везу са Николом, братом помињаног протомајстора Георгија, као и (прото)мајстор Раде Боровић, главни надзорник и радник на изградњи Љубостиње, који је изгледа радио и на Саборној цркви у Новом Брду, средином 14. века, а има мишљења да је касније радио и на изградњи Београда, као и манастира Манасије. Народна поезија везује га и за зидање Раванице. Судећи бар према познатим подацима, он је деловао у време кнеза Лазара, Јевгеније и деспота Стефана, па је можда стога и добио титулу протомајстора не само црквеног објекта, већ и ове породице. Већ податак да је и упамћен у народној традицији као Раде неимар ставља га уз раме још једног познатог

²⁸¹ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 128; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 33–34; Љ. Максимовић, *Карактер друштвене и економске структуре*, 46 н. 71; Е. Hilje, *Zadarski protomajstor*, 93–99; *The Oxford Encyclopedia*, 22–24; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 540; R. J. Goy, *Building Renaissance Venice*, 2006, passim. Већ статут Дубровника из 1272. издваја протомајстора Цркве Св. Марије од осталих мајстора, као и њихове обавезе. *Statut grada Dubrovnika*, 117.

занатлије Новака ковача, што неоспорно указује на то колика је доиста била његова вештина. Управо је Љубостиња пример, како је то скоро и указано, познавања важних метода грађења, познатих још у антици.²⁸²

Какав је био и како се развијао однос мајстора и протомајстора у градитељству, сем хијерархијски – остаје нејасно. И мајстори и протомајстори се потписују и раде исте послове, бар на територији Византије, а судећи према појединим подацима, исти однос био је успостављен и у градитељству средњовековне епохе уопште. Од домаћих извора занимљив је стога и непотпуно сачуван натпис, који се делом налази на горњем делу натпрозорника од пешчара, у поменутој новобрдској саборној цркви – *по милости божијој мајстор*. Диктуси слова и облици орнамента моравског типа указују према Ђ. Бошковићу да је клесар овог натписа поменути Раде Боровић, а исто мишљење прихваћено је у литератури. Како се овде спомиње само као мајстор, док се у Љубостињи потписује као протомајстор, управо на основу хијерархије титула сматра се како је могуће и да је Раде прво радио у Новом Брду, а тек затим у Љубостињи.²⁸³ Ипак, већ податак да се у потпису на надвратнику јавља само звање мајстора можда указује да се и титула мајстора, као и протомајстора, као и у Византији могла односити на архитекту, техника. Стога за сада овако специфичан однос мајстора и протомајстора забележен у градитељству можда неком другом приликом треба поново размотрити. У оквиру такве расправе треба истаћи и податак, који делимично осветљава тај однос – у уговору Општине и Паскве, исти се назива: *мајстор Пасква, протомајстор цркве свете Марије*.²⁸⁴

²⁸² ССЗН I, 28, 66 бр. 63, 209; Ј. Шафарик, *Житије Стефана Уроша*, 70; Г. Цамблук, *Књижевни рад*, 65; Ђ. Даничић, *Рјечник* 2, 130; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 95–96; М. Ћоровић, *Значај Новог Брда*, 132 н. 59; Г. Томовић, *Морфологија*, 84 бр. 74 н. 193, са ст. лит. о Радету неимару; С. Поповић, *Крст у кругу*, 382–383, са изворима и ст. лит. о натписима; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 23, 33; Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, 21–27; М. Тадић, Г. Гаврић, *Оријентација средњовековних српских цркава моравске школе*, 196; М. Marković, *The Painter Eutybios*, 9–34; А. Фостиков, *Занатство*, 56–57, 60–65, са ст. лит. за Георгија. За Карбу као мајстора уп: А. Фостиков, *Збирна повеља*, 101, 115, 121, 122. У појединим случајевима могуће је бар у страним изворима видети и временску смену протомајстора, чак и на истом здању. С. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, 31–32.

²⁸³ Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 430–431; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 548; *Ново Брдо*, 120–122 (В. С. Јовановић).

²⁸⁴ I. Kukuljević Sakcinski, *Slovník*, 334. Вид. и н. 271.

Улога и статус каменара, зидара и градитеља

О улози и статусу каменара и зидара, скоро да је немогуће расправљати ни одвојено нити заједно. У средњем веку њихов рад није био толико значајан за намирење свакодневних потреба, те изузев појединих случајева, од млевења житарица па до идеје простог сахрањивања, на њиховом месту могао је да се нађе, како је и истакнуто, и неки други занатлија, попут ковача. У руралним пределима вероватно је и да се становништво бавило скупљањем камена типа брусника, или кремена. Иако у сегментима, домаћи писани извори то ипак допуштају, уз извесне паралеле и поједине премисе и закључке, а археолошки и ликовни донекле дочаравају њихов посао и улогу. Осим као градитељи у повељама, каменари и зидари јављају се и у наративним изворима, па и у натписима, те страним изворима. Познату неопходност подршке у људству у градитељству препознаје и закон, па није необично што је у бројним актима, па и у законику цара Душана, пажња посвећена обавези *градозиданија*, од које у критичним моментима нису били ослобођени ни стално насељени странци Дубровчани. Додатно, у једном акту спомиње се и обавеза *кућезиданија* – која указује на зидање објеката различите намене, као и реч кућа уопште, такође преко работе.²⁸⁵ Ипак, и поред извесне радне снаге, градитељски подухвати захтевали су и рад каменара, зидара, опекара и мајстора других специјалности, те је сигурно да су се ове занатлије јављале како у улози обавезника ка јавној власти, тако и у улози најамника. Како су главни поручиоци рада били, као и свуда, владар, господар, племство, црква или град, посао свих тих делатника, углавном је био у вези са вишим слојевима, који су могли да плате коришћење камена, везива и опеке.

Помени зидара у закону мајсторима у БХ, као и зидара на Дразе/Јелашци у истој повељи, а затим оних у СХ из Пнуће/Дежева, допуштају неколико значајнијих закључака. Најпре у оквиру властелинства, како манастирског тако и световних, налазе се скупине подложних зидара, груписане у оквиру мајсторских насеља. Иако се воде као мајсторије, те су условно подложни и *закону мајсторија*, њихова основна обавеза било је зидање према потреби господара. Заузврат били су ослобођени бројних дажбина, те су од обавеза, зидари насељени у

²⁸⁵ ДЗ, 124 чл. 127, 128; Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша*, 89, 91, 94; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 544–545. Вид. и претходно.

мајсторском селу Љутоглави, сем зидања, били још обавезни само на бедбе дан и леја винограда. Како мајстори у Љутоглави, тако и раније они на Дрази, јављају се са земљом, засеоком или селом, у поседу, додуше подложном, које такође долази као надокнада, за радне обавезе. Ипак, говорећи о повластицама, треба имати у виду да се градитељски посао одвијао у аграрном периоду, те да само време рада зидара није допуштало и њихово ангажовање за друге потребе током времена градње и времена рата. Такође, како је њихов рад био дефинисан *по потреби*, на њих није било неопходно применити ни обавезу градозиданија, нити остале тог типа. Природа њиховог посла била је везана за место градитељске радње, па приликом подлагања, рад зидара није могао бити дарован, односно коришћен без њиховог пресељења бар на извесну близину од градилишта, при чему је вероватно коришћен већ признати систем повластица. Каква је била структура поседа зидарских насеља, додатна обавештења доноси и СХ према којој су зидари обдарени земљом у селу Љутоглави, заједно са њивама, ливадама и млином на реци, односно свим онима што им је било потребно како би засновали нову насеобину. Додатно, већ сам акт давања ливада, њива и млина условљава постојање сопствене аграрне организације у оквиру насеља, базиране на раду остатка породице. Ови подаци указују на то да су у оквиру властелинства и зидари третирани као и остале мајсторије, те и да даље припадају подложном земљорадничком слоју, односно да док они раде за повластице, остатак породице привређује за кућне свакодневне потрепштине.

Власт владара над овим делатницима била је очита – зидаре је не само даривао већ и расељавао, очито пазећи да број дарованих занатлија буде у сразмери у оквиру потреба, а изгледа да је до организације долазило у време идејног заснивања. Случај Љутоглаве, такође омогућава и закључак да је за основне потребе започињања градње било неопходно бар пет кућа, односно бар пет мајстора и пет синова – шегрта. Како се види из сачуваних пописа, градитељи се јављају у заједници са синовима, па чак и са два брата и више синова, а понегде и са дедом, што значи да правило о једном наследнику није дословно поштовано бар у оним струкама које су по природи посла захтевале учешће већег броја људи. Како је зидарски занат управо подразумевао градитељску скупину која обавља различите послове, могуће да је међу насељенима био и већи број зидара, унутар породице.²⁸⁶ Посебно питање представља и

²⁸⁶ БХ, 121; СХ, 140; Г. Томовић, *Властелинство манастира Светог Стефана*, 231; А. Фостиков, *Занатство*, 53–57, 61–61.

зашто владар сели ове мајсторе баш у Љутоглаву – да ли само због близине места градње, или пак и због других погодности, попут доступности камена ког је било у непосредној близини већ на обронцима. Каква је била организација ових мајсторских насеља нема помена, а на челу су можда биле старешине насеља, можда и уједно главни мајстори датих градитељских скупина.

Поменуто повеље указују и на то да је већ средином 14. века зидарство било високо развијено на владарском домену у Пнући и Јелашцима, где су установљена мајсторска зидарска села, чији је настанак условљен како погодним налазиштима камена и глине, али и близином дворова. Врло је вероватно да су иста насеља успостављена још у време изградње првих дворова Немањића у истој области, ако не и раније. На удаљености од око 50 км, налазе се поуздано два зидарска села, Дразе/Јелашци и Пнућа/Дежево, а судећи по топонимији, између њих се налазио и још један можда старији зидарски центар или пак налазиште, Мур. Нешто касније мајсторе из ових насеља користио је вероватно и архиепископ Данило II, за изградњу двора у Јелашцима.²⁸⁷

За разлику од зидарства које се успоставља још у оквиру првобитних насеља формираних у близини ресурса, озбиљнији успон каменарства започиње тек са успоном градитељства камена. Прва озбиљнија експлоатација камена у унутрашњости забележена је најпре у вези са сакралном архитектуром, а затим и зидинама града. Ови процеси вероватно доводе и до формирања најпре привремених насеља каменара, попут можда оног на Сечини. Податке о каменарском занату, називу мајстора и улози и статусу протомајстора, те организацији у оквиру градитељства, како је и поменуто, доноси ДХ. Иако се у овим повељама ни речју не спомињу зидари, свакако да су они обухваћени у оквиру помена мајсторија. Са друге стране у овом акту наводи се каменар Бујан, који се јавља само у ДХ III те је вероватно касније насељен и то судећи према новооткривеном делу рукописа, управо у селу Дечани, вероватно као потребан додаток за потребе манастира. Такође у оквиру оба пописа Дечана, јављају се поменути протомајстор Георгије, са браћом са којом и ради, а без описа уже струке. Према наведеним подацима о звању мајстора, у ову групу би се можда могао убројати и мајстор Доброслав, који се такође наводи без ознаке струке, а са називом мајстора, па се тиме успоставља као мајстор – градитељ, а можда и техник у ужем поменутом смислу. Да је он значајно лице сведочи и

²⁸⁷ Данилови настављачи, 115. Вид. и н. 286 претходно.

чињеница да је пописан у Рзњићу, занатско-трговачком центру у непосредној близини Дечана.²⁸⁸

Осим у оквиру властелинства, поједини зидари, као и каменари, а свакако и градитељи као трајно насељени боравили су и у урбаним центрима, најчешће у подграђима. Тако из Штипског подграђа, између осталих, једног зидара и сина једног *техника*, цар Душан подлаже Хиландару, а о присуству каменара у Новом Брду податке доносе дубровачки извори. Такође, зидари, односно градитељи уопште, јављају се и у оквиру градитељских скупина каменара и зидара, па тако и у оним које су чинили мајстори различите специјалности. На успостављање ових заната у граду утицала је потреба града и становника за њима, што свакако сведочи о успону коришћења камена. Још крајем 13. века чак и куће у дубровачком атару биле су дрвене са крововима од сламе, те је био неопходан подстицај државе да се почне грађење кућа од камена, као мера против пожара. Како материјални налази сведоче, куће су делимично или у целини зидане од камена и у унутрашњости, вероватно најкасније крајем 14. века.²⁸⁹

За разлику од мајсторија властелинства, слободне припаднике каменара и зидара могуће је проучавати углавном на основу страних извора. Каква је била организација каменара, зидара и градитеља на територији града и да ли су они били организовани у цеховске организације на територији унутрашњости Србије – нема података. Има мишљења да таква организација није ни постојала као ни у Византији, при чему се као један од аргумената истиче велика покретљивост слободних каменара, зидара и градитеља уопште, који су према правилу формирали дружине, односно компаније засноване на привременој бази. Ипак, таква просторна мобилност одлика је и западних па и градитеља у приморју, где се ови занати пак доводе у везу с гилдама, али базираним на знатно опуштенијим релацијама. Тако се у Фиренци у истој организацији налазе зидари каменари и тесари дрвета, а у другој засебно опекари, вапнари и произвођачи керамичког посуђа, а у посебним организацијама се налазе и израђивачи млинских жрвњева, работници у каменоломима и трговци производима из истих; те своју организацију имају и радници у рудницима мермера и песка. У Дубровнику зидарима

²⁸⁸ ДХ II, 58–59 ф. 62; ДХ III, 69, 97, 128, ф. 8, 36, 67; Г. Томовић, *Затрнавска жупа*, 5. Вид. и н. 281.

²⁸⁹ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 38, 39, 45, 53, 62, 70; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 25; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 93 (р. 117, 118), 125. Вид. и н. 269–270.

није било обавезно учлањивање у братовштину, те се учлањују у различите организације према потреби или нахођењу, без обзира на постојање основне – зидарске, док се у основној налазе како зидари, тако и каменари, а исто се опажа и на другим територијама.²⁹⁰

У приморју мајстори каменари и градитељи као еснафски знак користе две коцке. Тај знак је често уклесиван и на њихове гробнице, као и гравуре алата који су користили. Осим њега постојали су и неки други знаци. И натпис протомајстора Вите у Дечанима завршен је квадратом са дијагоналом, такође знаком градитељске организације. Од посебног интереса су и знаци сачувани на домаћим објектима. Тако је и представа два укрштена троугла у виду Давидове звезде, са два круга у средини, откривена на доњој површини фрагмента мермерног венца у Цркви Св. Арханђела у Призрену, а поједини су сачувани и на манастиру Ресави, где се јављају две коцке или квадрат и правоугаоник.²⁹¹ Ови примери тако недвосмислено указују на одређену градитељску организацију, на територији од интереса.

Ипак, сем организација у оквиру града, братовштина, па и радионица које су најпре зависиле од постојећег броја ових занатлија, треба истаћи и да је рад ових делатника, бар у оквиру градитељства, потпадао под оне активности које контролише држава, ради надокнаде сопствених потреба, али и због контроле општих грађевинских правила.²⁹² Тако је цена вапна, према граду, тачно одређена у Дубровнику, већ почетком 15. века, а сваки вапнар који гради вапницу или пећ за вапно (*calcinaria*) био је дужан да сагради једну за градске потребе у јарку. За исту сврху држава је обезбеђивала и позајмицу. У том граду, мајстори каменари бавили су се послом од вађења до обраде, али нису били обавезни да камен и превезу, већ је то зависило од уговора.²⁹³

Приватне куће или поједини објекти зидани су плаћањем мајстора, који су склапали уговор о предстојећем послу. Ови уговори садржали су имена мајстора и поручиоца, предмет уговора, некада и детаљно описан

²⁹⁰ R. C. Cave, H. H. Coulson, *A source book*, 258–259; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 127; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 33–38; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 540, 550–551, 554.

²⁹¹ S. M. Nenadović, *Simboli*, 33–38; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 34–35.

²⁹² О грађењу говори и Св. Сава у Номоканону, а иста правила заправо су мање-више универзална у урбанизму. В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 89–93.

²⁹³ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 122–123, 126; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 25.

рок, цену, датум уговора и казнене одредбе. Цена казне била је обично већа од цене рада, како би мајстори поштовали обавезе. У појединим случајевима у уговор је укључен и гарантни рок одржавања.²⁹⁴ У случају изградње цркава, манастира, а вероватно и важних градских или владарских објеката, односно када су у питању били обимни и дуготрајни радови од државног значаја, поручилац је одређивао и лице коме је поверавано извођење посла, о чему сведоче многобројна имена црквених лица у сачуваним натписима и писаним изворима. И у изградњи у Византији, те уопште у време средњег века и у другим државама, односно структурама, монаси су учествовали у уговарању, организацији и надзирању радова. Поједини од њих попут Теодула јављају се и са звањем техника, односно, у овом случају, као занатлија градитељ.²⁹⁵ Приликом таквих послова тежило се и ангажовању што бољих мајстора, па се тако међу градитељима цркве Св. Тројице у Ресави (Манасији) налазе, сем евентуално Радета Боровића, домаћи и страни мајстори, међу којима вероватно и Дубровчани, а о њиховом окупљању извор наводи да је деспот Стефан исти саградио са *многочасним највештијим радницима, најискуснијим живописцима, ако (их) је где било... Јер шиљаше свуда, чак и на острва*.²⁹⁶

Према одредбама из *Василика*, уговарач је могао да запосли посредника, који је изводио све радове за одређену суму, а зависно од договора и обезбеђивао грађевински материјал, мада је то обично чинио наручилац. Део потребне опреме за рад обично је припадао уговарачу посла или држави. Приликом извођења државних радова, најпре је прикупљан материјал, а тек онда окупљане занатлије, како би се посао брже обавио. Такође, решава се и питање трошкова дневних надница, обично на рачун поручиоца, пошто честе измене планова или преправке доводе до промена. Радно време трајало је од свитања до сумрака, а занатлије су плаћане новцем.²⁹⁷

Колико и како су заиста плаћани поједини мајстори понешто говоре и дубровачки извори. Тако у 15. веку ни каменари ни зидари у том граду

²⁹⁴ С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 22–23. Између осталих, три уговора доноси и рад: В. Кораћ, В. Ј. Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима*, passim.

²⁹⁵ С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 27–28; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 544–545.

²⁹⁶ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 103–104; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 103, 124–127; Т. Стародубцев, *Сликари задужбина Лазаревића*, 359–363.

²⁹⁷ С. Bouras, *Master Craftsmen*, 541–544.

нису нешто посебно зарађивали. За разлику од њих, много боље били су плаћени вештији мајстори, попут градитеља сводова цистерни и сличних захтевнијих послова, а посебно добро протомагистри, који су исплаћивани у храни, злату, па и стамбеном простору у поменутој општини.²⁹⁸ Сем података из наведених повеља, ретке домаће вести о учешћу професионалних градитеља доносе углавном житија, потписи у виду натписа и поменута народна традиција, а њихов рад бележи се у вези са изградњом цркава, манастира, али и градова. Они указују на то да је сличан систем успостављен и на српској средњовековној територији. Још у биографији краљице Јелене каже се да приликом изградње Градца краљица није штедела злата да исплати све који су радили, *да нико не буде принуђен или да негодује*, а све их је и хранила. И мајстори Десин и син му Блаж били су плаћени за изградњу Давидовице, а мера коју су протомајстори Никола и Астрапа добијали током рада чак је установљена и као мера за давање *на врата*. Помињани протомајстор Гергије са браћом награђен је и више пута поседима.²⁹⁹

Место радње и оруђе

Док се често у оквиру грађевинске делатности место радње каменара, као и зидара, али и других припадника градитељске струке успоставља и местом изградње, и често дефинише радом на отвореном, у појединим случајевима, када се уметнички клесало или приступало одређеним пословима обраде мањих комада камена, рад се изводио у радионици, или у оквиру неког наменског простора. Додатно, као место радње јавља се и каменолом, где је често камен, како је и напоменуто, пролазио макар процес првобитне обраде. Стога су за потребе појединих каменолома изгледа још у средњем веку образована привремена сезонска насеља, на територији где се камен вадио у блоковима. Према мишљењу Симића, једно такво насеље налазило се и на помињаној Сечини (1360м), а да ли су поједина налазишта камена била додатно и брањена, сем спомена истог аутора, који истиче и постојање утврде изнад насеља, нема других података. За производњу вапна, односно

²⁹⁸ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 126–128.

²⁹⁹ *Животи краљева и архиепископа*, 75–76; ДХ III, 128 ф. 67; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 22; Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, 25; А. Фостиков, *Занатство*, 57. Вид. и н. 282, 288.

креча, сем камена било је неопходно и дрво ради паљења, а у појединим случајевима граде се и пећи и копају јаме, чиме се рад вапнара доводи и у везу с идејом огњишта. Према писаним подацима, рад каменара и зидара забележен је у значајнијим економски оријентисаним насељима или градовима, као и у оквиру световних и сакралних властелинстава, а зидари се јављају и у оквиру специјализованог мајсторског насеља.³⁰⁰

У оруђа за обраду камена и примену у зидарству спадају углавном она преваходно намењена за обраду земље и метала, попут *крампа*, *ашова*, *лопате*, *чекића*, *клинова* и *длета*. *Мотика* је широку примену имала, сем у рудницима и у каменоломима, и у зидарству за мешање малтера или креча. Чекић, тежак седам килограма с једне стране шиљат, и клин од веома чврстог гвожђа, нађени су у засеоку Гобели (село Врх), на месту званом *Котлине*, такође старом каменолому Студенице. Од алата првобитно намењених обради дрвета, а који се усавшавају и за потребе камена или метала, могу се убројити и тестера, као и бургија-сврдло. У алат за клесање спадају прилагођени чекићи и длета, а у зидарски, односно градитељски убрајају се и равнало, висак, угломер, жлица и шестар, као и гномон и грома, врста справа за осматрање. Као специјализоване алатке издвајају се и *мистрија за малтерисање* као и *мистрија за доношење фреско малтера* на сферне површине. Додатно, постојале су и камене гладнице, брусеве за полирање, који су потврђени налазима из Студенице, а датирани временом њене изградње. Наравно, приликом градитељских подухвата основни алат прошириван је алатом занатлија других занимања, али и широким спектром помоћних инструмената, неопходних ради организације било надземних или подземних структура, почевши од лествица и конопаца па до скела. Таква приручна средства, често непромењена до данас, могу се видети на минијатурама или зидном сликарству.³⁰¹ О посебним механичким машинама за сада за ту област нема података. Примитивна мешалица малтера није потврђена у Византији, али се јавља широм Западне Европе, док су млинови на водени погон за сечење камена били познати како у Риму, тако и у раној Византији, али и касније у Западној Европи.³⁰²

³⁰⁰ В. Симић, *Резање мермера*, 276. Вид. и претходно.

³⁰¹ S. M. Nenadović, *Simboli*, 33–38; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 123, 127; В. Симић *Резање мермера*, 275–6, 277; *ЛССВ*, 8 (М. Поповић, *Алати*); С. Bouras, *Master Craftsmen*, 542–543; М. Тадић, Г. Гаврић, *Оријентација средњовековних српских цркава моравске школе*, 196.

³⁰² P. Kessener, *Stone Sawing Machines*, 283–303; S. Hueglin, *Medieval Mortar*, 189–212; *Master James of St George*, 43.

Трагови занатства обраде камена у топономастици

Улога камена у бројним сферама живота, од оруђа, преко станишта, до штовања, забележена је широм топономастике, која га стога бележи и у различитим привредним областима, попут рударства (Златни камен) или пчеларства (Пчелиња стена), те као групу *nomina professionalia*.³⁰³ У оквиру обраде самог камена, или његове примене, јавља се неколико могућих подела самих топонима, међу којима се као примарна истиче и подела на две скупине. Прву насталу у вези са речи камен/стена, или са ознаком за врсту/својство/намену, на пример Тоцил, Брусник, Жрвањ, Бели крш, Бигар, и другу насталу по осталим основама. У последњу би спадали називи који су настали у вези са експлоатацијом или развојем заната: старији *Сечина*, и новији *Мајдан*. Међутим, није увек лако одредити којој од поменутих група топоним припада, па он истовремено може сведочити о месту налазишта, али и врсти камена, попут поменутог Бигра.³⁰⁴ Тако би у групу назива професија спадао би можда и доста редак топоним *Каменари*, којој је такође основа камен, а који пак изгледа настаје или на месту појединих важнијих мајдана, или у близини истих, а у вези с првобитним специјализованим насељем. Да ли је и колика раширеност овог термина у средњем веку у унутрашњости – нема података.³⁰⁵ У везу са градитељством, па и каменом путем аналогije, могао би можда да се доведе и топоним *Мајсторије*, за који не постоји адекватна веза са поједином ужом занатском специјализацијом. Стога се тај топоним може односити или на села градитеља, али можда и на занатски центар у коме борави више другачије специјализованих мајстора.³⁰⁶

Конечно, као посебна и доста бројна група истиче се и она која посредно сведочи о употреби и обради камена, како у градитељске, тако и у култне сврхе, а чији називи указују на станишта, верске објекте, или

³⁰³ С. Божанић, *Ороними*, *passim*; Р. Šimunović, *Uvod*, 218. Вид. и н. 230.

³⁰⁴ БХ, 15, 122, 123; ДХ II, 26 ф. 30–31, 58 ф. 62; ДХ III, 95 ф. 33; СХ, 122; А. Лома, *Топонимија*, 38; Г. Томовић, *Властелинство манастира светог Стефана*, 241–242; В. Симић, *Резање мермера*, 275–6, 276; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 95–96, 119, 130. Вид. и н. 260.

³⁰⁵ Каменари код Крушевца, село настало у 18. веку, има назив према обрађивачима камена, који раде од камена оближњег брајковачког налазишта. *Географска енциклопедија*, 320.

³⁰⁶ Село Мајсторије, селиште Мајсторије Крупинци. F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 144; Ж. Вујошевић, *Архиљевичка хрисовуља*, 245.

места починка, попут град/градиште, црквина/црквиште/манастириште, мраморје – грчко/маџарско гробље и слично. Иста група често је важан показатељ за налазак археолошких остатака, било камених зидова или гробних мрамора.

Обрада и примена глине (керамика)

Глина, материјал састављен углавном од честица каолинита и других минерала, због доступности и лакоће обраде, а посебно због могућности обликовања, коришћена је од давнина. Осим за облагање зидова и објеката, или израду посуда у основи од плетера, глина се успоставља и као основни материјал читавог низа предмета, од оружја, до играчке или пак украса. Важност и древно схватање глине дочарава и доста раширена прича о креирању света, која своје место налази и у *Светом писму* – *А створи Господ Бог човјека од праха земаљскога*. И можда би речи *и би глина*, најбоље илустровале све оне могућности њеног коришћења. Да је глина добро позната била и старим Словенима, сведоче бројни материјални остаци керамике, али и податак да и сам назив глина припада старијем слоју језика. Већ по доласку на Балкан Јужни Словени стичу и нова знања о обради глине и могућностима њеног обликовања. На даљи развој употребе глине, утичу такође успон металургије и нова технолошка знања, те се и у области њене обраде могу опазити германски утицаји – као име за коло јавља се и назив шајба.³⁰⁷

Приликом насељавања Словени су користили већ постојећа лежишта глине. Иако се писани извори налазишта углавном поименично не наводе, доносе топониме, који као и истраживања керамике и глине указују на њихове локације (Глина, Блато, Бабин кал). Нека налазишта глине у околини Београда и Смедерева позната су из каснијих турских извора, а новији домаћи извори доносе и податке да је фина бела глина из села Слатине код Ваљева била доброг квалитета. У вези с белом глином јавља се у локалној топонимији и индикативни назив Бела земља (у селу Рујиште, на падинама Ртња, такође у селу Бабин кал), који указује на податак да су истоимена налазишта позната из ранијег доба. Такође, археолошки подаци дочаравају и коришћење различитих глина, као и

³⁰⁷ Ђ. Даничић, *Свето писмо*, 4 (Прва књига Мојсијева, гл. II: 7, 19); О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 556–562, 568; *ЭССЯ* 6 (1979) 125–127; *ЭССЯ* 9 (1983) 127–129. За друге примере о постању: *She Is Everywhere*, 308–315.

глинених смеша у зависности од намене. Тако су између осталог у средњем веку црвена и плава глина коришћене и приликом изградње цистерни, судећи бар према налазима из Добоја, а бела, ватростална глина, као и касније за облагање пећи, те потребе ливења, тзв. *ума* као замена за сапун, па и у сукнарству. И данас се плава глина на потесу Црквено у селу Врело, користи као материјал за прављење малтера.

Која су тачно имена била везана за коју врсту, није још разјашњено до краја. Новији речници углавном на то питање само делимично одговарају, те су неопходна будућа упоредна топономастичко технолошка истраживања. Од бројних и различитих назива, има мишљења да се име *кал* у средњем веку односило на ватросталну глину, тзв. белу земљу, али и на налазиште уме, док би назив *гн(ј)ила* могао да се односи на лончарску земљу, али и на глину припремљену додавањем калцита за производњу грнчарије. Међутим, у појединим случајевима, па и у зависности од локализованог назива, има разлике. Тако се топоним Глина, можда може везати и за опекарску глину у случају Глине из БХ, која је касније ту и вађена, а назив Гњила и за плодну земљу уопште. Још шири круг тумачења везује се за топониме у вези са називом Кал.³⁰⁸

Каква је била домаћа организација експлоатације глине у средњем веку није у потпуности познато. Свакако да су налазишта глине, као и све остало, припадала владару, односно господару, цркви, граду. Иако о надзору јавне власти о овом питању нема директних података, поједини извори ипак допуштају увид у копање глине. Изгледа да је, као и у Дубровнику, или пак Западној Европи, и у српским средњовековним земљама налазиште парцелисано и издавано у својеврсни закуп или давано на коришћење. Тако је повељом краља Милутина манастиру Св. Ђорђа, одређено и да црква узима порез у *грнцима*, у складу са сопственим потребама, од оних, који глину копају, на једној од подложних њива, а ради израде тог посуђа. Без обзира на слојевитост

³⁰⁸ Z. Kajmaković, *Stari grad Doboј*, 51, 53, 54; M. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 29, 32–33; В. Симић, *Рударство и прерада гвожђа у топономастици*, 90; Г. Маринковић, *Трагом старина*, 159–160; А. Лома, *Топонимија*, 57–58, 99–100; С. Катић, *Потрошни материјали*, 205; А. Фостиков, *На светим водама Лима* (28.9.2015). Податак за Белу земљу на Ртњу саопштио нам је проф. С. Мишић. Мада поједини налази указују, бар у случају Београда, да су средином 15. века за потребе ливења увожени глина или готове посуде из Угарске, Аустрије или Чехословачке, њена употреба у српској средњовековној металургији била је и заснована на коришћењу локалних налазишта.

ове повеље, те питање одакле оригинална одредба потиче, податак да се помињу *грнци* свакако сведочи о већ успостављеном начину коришћења налазишта и у српским областима.³⁰⁹

О додељивању права вађења глине индиректно можда говори и један податак, из треће повеље Дечанима – ковач Његоје, приложен је не само са земљом већ и са својим делом Блата. Како је назив блато коришћен не само као географске одлике терена, или назив за језеро, бару, већ и као ознака за присутност глине на датом месту, у овом случају можда га треба тако и тумачити, а посебно што такви предели садрже и ватросталне глине неопходне за рад у металургији. Стога није немогуће да се иза назива овог Блата, крије заправо и налазиште потребног материјала. Судећи по податку да је у питању део Блата, исти потес свакако је и издељен. Назив Блато јавља се као место налазишта погодне глине за израду опека и у оквиру Купара. На експлоатацију глине указује вероватно и један микротопоним такође у вези са речи *блато*. У питању је индикативан назив међника – *Копани брег на Блату*.³¹⁰

Мада о организацији копања и преради глине, осим поменутих, нема и додатних података у домаћим писаним изворима, бар за јавне потребе она је неоспорно успостављана, макар и привремено. Такви случајеви обично су, судећи према паралелама и материјалним остацима, подразумевали и потребе у оквиру грађевинске, па и металуршке, посебно ливачке делатности, а привремено организована експлоатација можда се јавља и у оквиру градозиданија или приликом прављења веће количине опека.³¹¹

Потребу за глином није увек било могуће задовољити на најближим налазиштима, некада због врсте, а некада због прописа. Тако се тражена глина, за ливење топовских зрна или израду цистерни, довозила и са даљих локација. Такође, тежња појединца да брзо задовољи потребу за неопходном глином косила се неки пут са сигурношћу, па стога и са законима. Копање глине утицало је на отварање рупа и померање тла, па се у средњовековном градском законодавству забрањује копање глине у оквиру града, те у близини зидина, а додатно се у појединим актима

³⁰⁹ *Зборник 1*, 321 бр. 92, В. ред 45; Д. Лапчевић, *Селски занати*, 22; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 67–71; Н. Е. Ј. Le Patourel, *Documentary evidence*, 105–105, 113–115. О грнцима и терминологији грнчарства: О. Н. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 556–688.

³¹⁰ ДХ II, 45 ф. 50; ДХ III, 120 ф. 59; ЭССЯ 2 (1975) 179–182; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 68.

³¹¹ *Апокрифи старозаветни*, 118, 127.

јавља и забрана копања путева. Ипак поједине сачуване парнице из страних извора, указују да су ти закони кршени, а прилично добар пример из извора пружа и суђење млинару, који је ради поправке зграде млина послао послугу да ископа тзв. *набијену глину* из локалног пута. Тај чин условио је настанак повеће рупе, те је уследила погибија коња и упропашћавање робе.³¹²

Недоступност локалног налазишта или одређене врсте глине, као и потреба за глином како за потребе глинарства, тако и за оне других струка, условили су и успостављање неког вида трговине глином, мада вероватно скромнијег обима. За разлику од процеса снабдевања глином, која остаје у сенци, материјални остаци јасно указују на одлике појединих радионица и трговину готовим производима.

Развој, успон и диференцијација обрађивача глине

Еволуција обраде глине започета је у давна времена, углавном техникама вајања рукама и сушењем направљених елемената уз помоћ сунчеве енергије. Веома рано у оквиру керамике издваја се као посебна грана производња различитих посуда, а ради потребе њихове израде најпре се примењује и термална обрада ватром. У почетку, како је и напоменуто, пећи за печење керамике биле су сличне онима за обраду метала, али каснији развој ових грана условио је и настанак посебних типова намењених поједином материјалу. На рано одвајање посебних занатских пећи од оних намењених свакодневној употреби сведочи и стара словенска терминологија, која разликује **гърнъ* и **рект'ъ*. Тако је *горн/грн* намењен за печење, односно сушење и накаљивање – излагање високој топлоти, док пећ представља назив за термички објекат намењен грејању и спремању хране. Поједини артикли излагани су температури и на отвореним огњиштима. Истовремено, осим израде руком, јављају се како ручно (споро) тако и ножно коло (брзо), а за израду појединих предмета користе се и калупи.³¹³

³¹² I. K. Tkalčić, *Monumenta historica*, 48–49; L. Thaller, *Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći*, 105; G. G. Coulton, *Medieval Panorama*, 323–324. Тако набијена глина има компактну смесу и може да се користи на лицу места без потребе за првобитним тучењем/гажењем. О гажењу у припреми: Б. Ђорђевић, *Три лица*, 8, 9, 11–15, са ст. лит.

³¹³ О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 574, 581–582, 585–587. О процесу производње керамике детаљније: М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 14–21.

Према подацима које је прикупио Трубачев, грнчар/гончар/ је био назив за израђивача глинених посуда у свим источнословенским језицима, док се у јужнословенској варијанти, иначе веома богатој по оригиналности, налази и именица лончар, каснијег порекла (**1опьсь*), која према овом аутору представља својеврсну *културну иновацију*, насталу према форми речи грнчар. Исти термин посведочен је као топоним у изворима још у 14. веку. Старији назив грнчар настао је према имену за глинену посуду – *гърньць*, који се први пут бележи у руским писаним изворима већ у 11. веку, а која своје име добија према називу за грнчарску пећ (**гърнь - *гърньсь - *гърньсарь*, односно лат. *furnus-fornix- fornicarius*, такође лат. *figulus*). У домаћим изворима јавља се збирна именица грнчарије, као и назив грнчар, који је посведочен као позајмљеница и у касно средњовековном латинитету – *grunzar*. С временом, успоставља се и веза између назива грнчар и лончар, па се данас често они третирају као синоними. Ипак, треба допустити могућност да каснији назив лончар заправо указује на диференцијацију у оквиру грнчарског заната, одвајањем израђивача посуда у засебну скупину, или пак поделу према врсти посуда. Такође, од старијих назива за произвођача посуђа бележи се у старословенском *скждѣлникъ*, настао према речи за врсту посуде (*скодела-скоделник*).³¹⁴

Подела керамике на кухињску, трпезну, култну и техничку, отвара и питање даље гранања обрађивача глине на поједине струке, али и питање да ли се у средњовековној епоси назив грнчар/грнчарије односио на шири круг делатника – керамичара уопште, онако како се и назив ковача могао применити на обрађивача метала. Бројни материјални налази указују на разноврсност грнчарских производа, не само у оквиру сеоског или градског, већ и према начину примене, као и степену његове украшености. Поједине врсте посуђа, попут тзв. трпезне керамике, захтевале су и виши ниво вештине и знања, што њихове произвођаче издваја у посебну скупину зналаца, који су пратили трендове било у Византији или на Западу. Док је вероватно да је довољно стручан и вешт грнчар могао да израђује било трпезну, кухињску, култну па чак делом и техничку керамiku, типа свећњака, акустичних посуда или посуда за топљење метала, поједини производи захтевају и нешто специфичнија знања. Подаци да се од глине заиста правило све, чак и дршке преслица,

³¹⁴ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 76; *СХ*, 139; О. Н. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 562, 563–567, 574–584, 594–597, 667, 669; *Slovar slovenskega knjižnega jezika: skodéla*; *ЛССВ*, 288–291 (М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика*).

захтевају да се истакне и да су поједини предмети попут ручно рађених плехова за хлеб опстајали и у оквиру кућне производње све до новијег времена.³¹⁵

У оквиру техничке примене глине тако је важно истаћи и налазе глинених цеви коришћених између осталог и за водоснабдевање манастира Студенице, у Призрену, у Плани, па и у рејону Копорића и Заплани, где су чак и глеђосане изнутра. Само у случају Плана, сачувана водоводна мрежа настала ради испирања злата састојала се од око 65.000 грнчарских цеви. Мада нема података колико је такав начин водоснабдевања био у свакодневној употреби на територији средњовековне Србије, треба имати у виду да је примена водоводних инсталација била уобичајена у рударству, али и у оквиру световних и сакралних центара. Пример Студенице са болницом и кадама, те чак два водовода и цистерном, морало би да у склопу традиције буде и касније примењиван. Такође, већ Номоканоном регулисан је и начин постављања керамичких цеви, као и њихово одржавање. Примена глинених цеви у водоснабдевању, те уопште развој водоводне мреже засноване на њиховој употреби, али и на материјалима другог порекла попут камена, дрвета или олова, бележи се и широм средњовековног света. Послом њихове израде и инсталирања бавило се вероватно посебно лице, познавалац различитих материјала, инжењер, зналац попут мајстора цистерни и зденаца, који би цеви наручио од грнчара, мада није немогуће да је у самом инсталирању учествовао и познавалац глине.³¹⁶ Као важан елемент јављају се и пећи са пећњацима, који су се уграђивали у *омотаче зиданих пећи*. Према археолошким налазима, пећњаци домаћих радионица рађени су у облику пехара или зделе, по узору на средњоевропске. Такође, за каљеве пећи важнијих лица и господара увожени су и глеђосани пећњаци из угарских радионица. Да ли су домаће занатлије касније учествовале у изради бољих пећњака, или су

³¹⁵ О. Н. Трубачев, *Ремесленнај терминологија*, 564; Д. Булић, Д. Црнчевић, *Звук и грађење*, 103–130. О грнчарији: ЛССВ, 288–291 (М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика*); Ђ. Јанковић, *О традиционалном српском грнчарству*, 141–161; Б. Ђорђевић, *Три лица*, *passim*.

³¹⁶ М. Радан-Јовин, *Студеница*, 9, 75; *Лексикон градова и тргова*, 215 (А. Фостиков); R. J. Magnusson, *Water Technology*, *passim*; В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 90–92, 161–162, 294, 299. Новија истраживања овог водовода спроведена су 2012/2013. године. Т. Милаковић, *Plana Water Supply*, 295–314.

поједини украси на пећњацима једноставно преузети из српског наслеђа – није познато.³¹⁷

Осим директног помена грнчара, или појединих наведених назива везаних за идеју посуде, а који можда указују и на унутрашњу диференцијацију грнчара који израђују различито посуђе, у домаћим изворима спомињу се још само два занимања у вези са обрадом глине, и то из грађевинске струке. Улогу глине као градитељског материјала још у прасловенско доба потврђује тако рано значење глагола зидати – од глине правити.³¹⁸ За разлику од одреднице зидар, која се касније везује за саму инсталацију датог грађевинског материјала, извори бележе и називе из области опекарства. Како то указују истраживања С. Ђирковића, опекари се под називом *плитоделија*, према грчком узору, јављају још у оквиру Синтагмата Матије Властара, а назив *плинта* за опеку бележи и Крушедолска библија. Према истом обрасцу, током превођења са грчког на словенски језик, именица *плитоделија* улази и у друге словенске језике, а руски извори, сем назива *плита*, бележе и *плита жежена*. Исти производ – цреп у средњем веку називао се и *тегола*, или пак *сирриј*, одакле и *мајстор од купа* (уп. топоним Купар-и), а као назив за опеку бележи се и реч матул (*марулиц*, ит. *mattone*). У словенској варијанти, јавља се и назив *црепина* (данас цреп), познат већ у 16. веку, као посебно име за врсту кровног покривача, а антоним Цреп потврђују и ранији извори. Уједно, Цријепи је и старо име Купара. У случају назива цреп, он се можда може довести и у везу са *черп*, у значењу комад керамике. Такође, у словенске и остале језике улази и туђица *керамида*, *ћ/черамида*, који се успоставља и као назив за опеку уопште, а затим и као синоним за црепину. У појединим речницима као синоним за опеку јављају се и: опука, плоча, балван, заштита, камен, стена, *сахит*, а како у домаћим, тако и у страним изворима на словенским језицима, опека се јавља и као *камен печени*. На старију везу између назива стена, камен: опека, упућују поједина сачувана значења, која указују на то да се опеком називала и одређена врста камена састављена од глине и кречњака. Широки спектар прихваћених значења указује и на то да су поједине врсте различитих материјала коришћене за облоге, али и да је сама опека по извесним својствима, попут отпорности, сматрана заменом за камен.³¹⁹

³¹⁷ М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 23–26; В. Бикић, *Средњовековна керамика*, 102–108.

³¹⁸ О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 591.

³¹⁹ F. Miklosich, *Lexicon*, 510; Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 663–664 н. 190; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 302; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 66–68; В. Савић,

Како су бар у почетку градили претежно од дрвета и блата/глине (*зид/зидац*), свакако да су Словени познавали градњу черпићем, познату од давнина. Под византијским утицајем, печена опека се уводи у црквено градитељство, а слична примена опеке у сакралном домену запажа се у исто време и на другим територијама у сфери хришћанства. Да ли су још у то време домаће занатлије израђивале и опеку – није познато, али вероватно да производњу печених опека с временом преузимају у своје руке. Како је као назив овог делатника једино познато име *плитоделац*, вероватно да је у почетку овај занат потекао у основи из опште грнчарског или можда раног зидарског заната. Пораст примене опеке не само као градитељског материјала, већ и као украсног елемента, па чак и за извођење натписа говори о цењености овог материјала. Током позног средњег века, опажа се и употреба опеке у оквиру световних намена, а с временом вероватно да расте и број домаћих занатлија у оквиру њене производње. Осим израде опеке у смислу цигле или црепа, израђиване су и опеке других врста, па према потреби и у виду плоча, односно данас тзв. плочица. Такве плочице су постојале у палатама у Крушевцу и у палати Јерениног града над Петрушом (Петрус), а у западној Европи јавља се и опека у виду плочица намењених облагању зиданих пећи. Било какав облик опеке могао је бити обојен, па и глазиран, а на плочицама су исцртавани и мотиви.³²⁰ Међу важне археолошке налазе који сведоче о спону и домету опекарског заната спада и новопронађена пећ за печење опека у близини данашње Јагодине (село Милошево, локалитет Ћеране, потес Велики Гуњар), за коју је утврђено да је из 15. века, као и да је била активна и касније, у време Турака. Сматра се да је успостављена као стална радионица још у време деспота Стефана, ради снабдевања опеком током изградње околних манастира.³²¹

Крушедолска Библија, 103; *Апокрифи старозаветни*, 118, 127; Р. Skok, *Etimologijski rječnik II*, 237; *Матије Властара Синтагмат*, 490; *Матије Властар, Синтагма*, 355; В. Wiesław, *Prilozi srpskohrvatskoj etimologiji*, 13–15; исти, *Czakawskie studia*, 30–32; М. Шуица, *Немирно доба*, према рег.

³²⁰ С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 30–32; В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 158; Изглед плочица и могућности дочарава збирка *Medieval floor tiles* изложена на сајту *The Museum of London*. Емајлиране плочице такође су забележене и у руским средњовековним градовима, где се налазе поуздано у употреби већ у 12. веку (Белгород). Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 361, сл. 98.

³²¹ З. Глигоријевић, *Пронађена пећ из 15. века* (html).

Када се говори о производњи опеке, у литератури се често истиче и податак о *сасима*, који су правили опеку за потребе Раванице: *А се писа у неко време – дођоше саси, почеше чинити черамиду у Раваници. Секу саси (сви) до једнога*. Иако натпис није датиран, на основу места налаза и својства сматра се да потиче из средњег века, управо из времена зидања цркве, поменутог манастира. У то време, седамдесетих година 14. века, назив саси не представља етничку, већ правну категорију, у коју спадају рудари, али и саси других професија, односно становници рударских насеља, која баштине саске повластице, па и занатлије, док се у турском периоду назив односи на рударе. Првобитно уже схватање саса као рудара, те повезаност обраде метала и обраде глине, преко ватрепјећи и нове технологије, утицали су на појаву мишљења да се и овде назив односи на припаднике рудара, па и на саме валтруке. Развој схватања о сасима као правној категорији, довео је и до тезе да тај случај буде схваћен као потврда да се назив саси односи и на техничку категорију, која обухвата занатлије. Мада је утицај Саса неоспоран и на занатство, ово је ипак једини познати пример да се назив сас повезује директно са једним занатом. Приликом будућих истраживања, стога у обзир треба узети следеће податке. Већ сам крај натписа свакако да иде у прилог или ширем значењу назива сас – те могућности да се он може искористити и као реч мајстор у смислу занатлије уопште, те да се овде уопште не мора односити чак ни на сасе као рударе и металурге, већ напросто на занатлије из неког од рударских саских насеља. Њихов рад дефинише се глаголом *трсити*, а овде га можда треба довести у везу не само са радити, производити, већ директно са *сећи*. Припрема свежих опека захтевала је и њихово сечење и укалупљивање, односно обликовање према стандарду – обиман посао захтевао је радну снагу. Наравно, то знање имали су и обрађивачи метала, и металурзи попут валтрука, али ангажовање већег броја стручних лица тог нивоа било би претерано, а посебно ради посла припреме сирових опека, па би помен и могао да се односи једино на припадника рудара у уском значењу. Стога помен саса овде вероватно треба схватити или као синоним за баштинике саских повластица, односно становнике рударских саских насеља, међу којима су и занатлије или пак као директни назив за опекара, скалара, плочара, плитоделију, те га можда довести у везу са *saxum, sasso, saso*.³²²

³²² G. Manuzzi, *Vocabolario* 2–2, 1016–1017; Б. Вуловић, *Раваница*, 20, 24 н. 104; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 66–67; А. Лома, *Сх. дијал. трсити 'кресати, крчити'*, 93. Вид. и н. 82.

Уопште, о утицају саске технологије на израду опека, па и ватросталних посуда, неопходних у металургији, могао би да указује и назив Кашље (*Kachel*), забележен као топоним у Бањској повељи. У том месту нађени су и остаци рударења, па би у овом случају можда топоним требало и тумачити германским пореклом. Међутим, чак и тада могуће је неколико значења – првобитно: лонац, каљ, и касније, од средњег века – пећ, опека, плочица. Ако се прихвати германско, односно саско порекло, назив би указивао не само на саски утицај, на успон металургије, већ и на производњу керамике уопште – у значењу *глинена посуда*, говорио би у прилог успостављања производње одређене врсте ватросталних судова, можда баш за употребу у металургији. Како је и поменуто, према подели керамике, у посебну групу техничке грнчарије сврставају се и посуде намењене раду у металургији, а најпре топљењу метала. Пошто време настанка топонима није познато, у обзир треба узети и касније значење – пећ, односно плоча.³²³

Каква је и на ком ступњу заиста била диференцијација унутар обрађивача глине, преко писаних извора није могуће испратити. Ипак, судећи по појединим сачуваним називима, назив грнчар односио се не само на произвођаче посуда већ и остале керамике, и остаје дуго у употреби. Материјални налази и нешто каснији називи у вези са обрадом керамике указују на две основне групације: грнчаре који су производили посуђе и друге предмете и грнчаре – керамичаре, који производе техничку грнчарију, попут цеви, опеке или плочица. Такву поделу потврђују и ликовни извори стране провенијенције, у којима се јављају само две представе у вези са обрадом глине – сцене рада грнчара и опекара. Податке о глинарству и глини уопште доноси и дело помињаног Агриколе, али и приручник о грнчарству који је написао Ћиприано Пиколпасо.³²⁴

На крају, када се говори о грнчарству, важно је указати и на његову везу са другим занатима, која почива на коришћењу ватре. Рана веза ковача и грнчара није у потпуности позната, али првобитно обострано коришћење пећи сведочи о употреби исте или сличне технологије. Рударење у блатним односно глиновитим пределима, пружало је прилику за

³²³ А. Лома, *Топонимија*, 103–104; Ђ. Блажека, *Adaptacije germanizama*, 74. Вид. и н. 314.

³²⁴ J. Amman, H. Sachs, *Eygentliche Beschreibung*; Cipriano Piccolpasso, *I tre libri, passim*; W. Pabst, R. Kořánová, *Prehistory of clay mineralogy*, 87–100. Детаљнији процес производње и обраде у: J. Cherry, *Pottery and tile*, 189–210; N. J. Moore, *Brick*, 211–236; Karen Larsdatter's *Material Culture (Potters)*.

даљи развој и одвајање ових занимања. Успон обраде и производње метала дао је велики допринос контроли ватре, а боља контрола ватре условила је свакако даљи развој обраде глине, попут печења на контролисаним температурама. Осим са ковачким занатом, неоспорна је и веза грнчарског са стакларским занимањем, такође уско произашла из коришћења сродних сировина и пећи, односно ватре као неопходног радног средства. О таквој релацији обраде глине, метала и стакла сведоче још радови Теофила и Агриколе. Судећи према паралелама, као и према новијем налазу поменутог опекарске пећи у Јагодини, грнчарски и стакларски занат у позно средњовековно време били су у овој области такође у тесној вези.³²⁵

Улога и статус глинара

Значај грнчара, односно обрађивача глине, још у раније време одређује његова улога произвођача бројних предмета из сфере свакодневице, а посебно посуда. Мада су помени грнчара доста ретки, о њиховом деловању и раду податке пружају материјални налази. Иначе, они се јављају и као подложници и на сакралним, а свакако и на световним поседима, а њихово подлагање бележе поједине даровнице. Тако се у БХ, манастиру додељују и два грнчара без навођења имена, док је Љеш грнчар, са два сина као подложник из града Призрена, најпре Цркви Св. Спаса, а затим и манастиру Св. Арханђела забележен у СХ. О грнчарском занату говори и презиме Пријака *Грнчаревића* који се у оба дечанска пописа бележи са два брата у важном економском центру селу Чабик. Како се Пријак једини од три брата јавља као Грнчаревић, али и као главно лице у породици, док се браћа наводе уз њега, и то у селу које је и занатско-економски центар највишег нивоа у оквиру руралног предела, могуће да је презиме добио по оцу, грнчару, те да се оно односи на његово место у наследству, управо према одредби из *закона мајсторија*. Међу поменима грнчара треба истаћи и помен Радула из Меоне (*Radio de Meona*) у књизи М. Лукаревића, као његовог дужника (1438). Збирни назив *грнчарије* јавља се само на списку у оквиру *Закона о мајсторијама* у БХ, али не и у верзијама ДХ, што говори да се оне

³²⁵ Theophilus, *On divers arts*, passim; G. Agricola, *De re metallica*, passim. О стакларству вид. даље.

убрајају у друге мајсторије, које се подразумевају, али вероватно и мање значајне.³²⁶

И овако шути помени грнчара ипак сведоче да су они забележени како у оквиру руралног, тако и урбаног простора. Они се јављају у оквиру села, града и при цркви, односно манастиру, а поједине радионице раде и за дворске и властеоске потребе. Као и у случају других занатлија, и сеоске манастирске грнчарије биле су подложне закону мајсторијама, док су градске по правилу биле слободне и подлегале градском и владарском закону. Судећи бар према поменутој повељи Св. Ђорђа, грнчари су били дужни да дажбине дају, као и остале занатлије у својим производима, грнцима, и то не само као подложници, већ и као лица која су користила глину са територије феудалног господара, у овом случају са манастирског метоха. На исти начин надокнада за коришћење вероватно је плаћана и световном господару. Уопште посматрано, о раду грнчара углавном нема сачуваних извора ни у другим државама. Један од помена је и одредба сачувана у оквиру *Загребачког едикта о чистоћи*, из које сазнајемо и да су грнчари, приликом изношења робе на трг, носили и смолу, вероватно ради поправки.³²⁷ Ретке вести о грнчарском занату допуњују одредбе чешког законодавства према којима је грнчарима 1450. године забрањено да испред радионица праве залихе дрвета за више од четири недеље, а затим им се и 1514. забрањује изградња пећи у урбаним срединама услед опасности од избијања пожара. Одредбе сведоче да и грнчарство као и металургија почињу у 15. веку да трпе промене услед установљења нових закона о контроли пожара, или чистог ваздуха.³²⁸ Статус грнчара вероватно је зависио од стручности појединаца, као и у другим професијама, те од места боравка.

³²⁶ БХ, 124; ДХ II, 22, ф. 26; ДХ III, 90, ф. 29; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 76; СХ, 120; Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 41, 64, 73, 80; *Зборник 1*, према рег.; ЛССВ, 288–291 (М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика*). Оскудно сачувани пописи онемогућавају да се са сигурношћу потврди теза да је можда у појединим случајевима презиме бар у једном тренутку имало везе и са наследношћу заната, односно да га треба тако можда схватити и овде, исто онако како се тумачи и термин *сокалничкић*. Детаљније о вези *сокалничкић* – *сокалник*: В. Тријић, *О сокалницима*, 10–11.

³²⁷ I. K. Tkalčić, *Monumenta historica* II, 48–49; L. Thaller, *Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći*, 105; *Зборник 1*, 321 бр. 92, В, ред 45. О примени смоле у грнчарству сведоче и материјални налази, попут оног из западног дела Доњег града Београда из касног средњег века. М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 8.

³²⁸ А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 241–242.

Иако се имена грнчара ретко бележе, а посебно у градовима, на њихов рад и домете, као и на производе упућује, како је и поменуто, низ налаза. Према археолошким подацима, а на основу обележја грнчарије, трагова грнчарске делатности на терену и појединачним поменима, утврђено је да се поједини центри налазе на поседима манастира, попут Студенице, Сопоћана, Милешеве, Градца, Бање, или Св. Арханђела, и др., а важније радионице лоциране су и у околини значајних утврђених насеља: Новог Брда, Крушевца, Сталаћа, Београда, Смедерева и Ниша. Досадашња испитивања новобрдске керамике указују и на то да је она печена на температурама 800–900°, те да је рад локалних радионица. Сличне температуре у сличном временском периоду бележе се између осталих и на локалитету Рељина градина (Рас).³²⁹ Важност глиненых посуда, као ватросталног техничког материјала у металургији, али и у свакодневной употреби, можда је додатно условила и успостављање локалних радионица, у близини растућих рударских насеља.

У 14. и 15. веку грнчарски занат не само да је био толико развијен да је свако веће насеље имало своју радионицу која је снабдевала локално становништво, већ се у то време истиче и рад радионица у близини престоница. На основу налаза керамике у Крушевцу и њеног поређења са оном из Сталаћа, у ком се претпоставља постојање грнчарске радионице, а у ком је, или у чијој близини је постојала и посебна радионица која је радила само за властелу, претпоставља се да је ових радионица било и у самом Крушевцу или у његовој непосредној близини. Према М. Бајаловић-Хаџи-Пешић почасно место међу грнчарским радионицама управо припада оним у области споја река Морава, у којима су радили веома искусни мајстори вични сликању и компоновању мотива као и справљању глазура и те радионице снабдевале су Крушевац, Сталаћ и околину, а њихови производи стизали су и у Београд. Са пресељењем престонице и двора, из Крушевца у Београд, нов стил се јавља паралелно и у Београду и касније Смедереву. До тога према мишљењу М. Цуњка долази и услед пресељавања дела занатлија, па и грнчара, у нови стони центар. У коликом проценту су се грнчари појављивали у оквиру мајсторских села посвећених једном занату није познато, али о њиховом постојању говоре топоними.³³⁰ Иако се грнчарске радионице јављају и у

³²⁹ ЛССВ, 288–291 (М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика*); S Lj. Damjanović, U. Mioč, D. Bajuk-Bogdanović, N. Cerović, M. Marić-Stojanović, V. Andrić, I. Holclajtner-Antunović, *Archaeometric Investigation of Medieval Pottery*, 1–21.

³³⁰ Д. Минић, *Прилог датовању*, 43–47; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Декорисана керамика*, 50; ЛССВ, 289–290 (М. Бајаловић-Хаџи-Пешић); М. Цуњак, *Неке сличности*,

оквиру руралног те урбаног простора, још Б. А. Рыбаков истиче да градске, односно дворске, најпре усвајају употребу нове технологије, попут кола, те да у њима, судећи према квалитету керамике, користе боље сировине и раде вештији грнчари. Свакако, ово правило може бити примењено и на територију од интереса, судећи бар према остацима трпезне керамике, која је рад угледних радионица.³³¹

За разлику од грнчарских радионица, и мајстора за које би се могло рећи да су у њима радили не мењајући, углавном, место свог рада, у случају израђивача опека, у питању су очигледно биле дружине мајстора опекара, које су као припадници градитељске скупине, а ради организације производње на том месту, најчешће пословно и путовале, као и у случају Раванице, мада се мора претпоставити и да су установљене и поједине сталне радионице. Ове занатлије радиле су и на позив владара или господара, а могуће је да су оне вештије у креирању украсних керамичких опека своје место нашле уз двор или манастир. Иако се и на територији од значаја приликом изградње често користио већ доступан материјал па и опека из ранијег времена, успон опекарског заната вероватно да задобија на значају и у унутрашњости Србије, као и у Европи, тек у 13. и 14. веку. На територији од значаја радили су вероватно најпре страни мајстори, попут у почетку византијских или касније приморских купара, али је и рад домаћих мајстора неоспоран, судећи према обиму опеке коришћене у зидању сакралних грађевина. За разлику од грнчара, далеко виши степен пре свега ангажовања страних мајстора, а затим и успон овог занимања међу домаћим становништвом, указује да су опекари, што аналогично потврђују, вероватно били нешто бољег статуса. Такође, у складу са местом рада, осликава их и виша територијална мобилност.³³²

255. У подножју брда на ком се налазио Сталаћ налази се и грнчарска античка радионица са две пећи одмах поред налазишта глине изузетно доброг квалитета, која је коришћена још половином 20. века за локалне потребе. Д. Минић, *Цигларска пећ*, 309–315.

³³¹ Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 342. Вид. и претходно.

³³² D. Roller, *Dubrovački zanati*, 125; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 68–72.

Место радње и оруђе

Према правилу и рад обрађивача глине, односно произвођача керамике, у средњем веку, најпре је одређен потребним сировинама, у овом случају налазиштима глине и додатних материјала, односно слатком водом неопходном за смесу. Како је овај занат уско повезан са контролом ватре, као неопходни ресурс јавља се и гориво, шума – дрво, а место радње везује се за пећ. Сем пећи као важан објекат јавља се и сушара. Важност близине ресурса вероватно да условљава и да се оне граде у близини шуме у руралним пределима, у близини појединих река или језера, који су уједно били и налазишта, а сем глине и погодне воде обилувале су и наслагама песка и другим додатним материјалима. На таквим местима, радило је и више грнчара, а у близини појединих налазишта са погодним условима могуће је да се формирају и мајсторска села, у почетку најпре у виду привременог насеља под тендама. Поједине радионице формирају се као што је поменуто и на територији манастирских метоха, или у оквиру или близини градских насеља, а себи наклоњене грнчаре свакако да је имао и владар.³³³ Међу важне откривене грнчарске радионице спада и она у Крушевцу, лоцирана северно од Цркве Лазарице, између цркве и градског бедема, у оквиру чијег комплекса се, сем саме радионице (објекат бр. 21) са покретним налазима и очуваног плочника, налазе и две грнчарске пећи С и СИ од радионице. Иако је саме пећи изузетно тешко хронолошки одредити, посебно због континуитета изгледа тог типа објеката, Д. Минић их датира оквирно у период 16–18. века, на основу зграде радионице датиране у 16. век и остатака керамике, али и чињенице да су грнчарске радионице морале да се налазе у подграђу, због опасности од пожара, за шта потврду налази и у поменутих одредбама чешког законодавства, те да је до изградње пећи на том потесу могло доћи тек у време турске власти, када је овај део града био ненасељен. Ипак, иако је грнчарска радионица у Крушевцу радила током 16. века као и касније, према М. Ковачевићу, сам објекат радионице заправо био је сазидан изнова на средњовековном слоју, на месту старијег објекта у непосредној близини ковачнице. Ако се прихвати и да је првобитни резиденцијални комплекс у Крушевцу са дворском Црквом Лазарицом тек накнадно опасан бедемима, на простору Доњег града, односно подграђа у ужем смислу

³³³ Важност слатке, односно погодне воде, истиче се у дубровачким актима. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 123. Вид. и претходно.

могле су лако постојати грнчарска радионица, као и ковачница. Смештање пећи у средњем веку на територији града, или унутар ограђеног простора није била неуобичајена појава, о чему сведочи и успостављање градских или манастирских ковачница, због контроле пожара, у близини зидова, капија или бунара. Контрола ватре је сматрана важном, не само због пожара већ и из еколошких разлога, али не треба заборавити ни пример Сребренице у којој је још 1435. године у самом центру насеља било смештено неколико топионица.³³⁴

Док је, пак, за рад појединог грнчара произвођача посуда било потребно много мање простора, те је сем пећи и кола била потребна сушара, а за домаћу радиност чак ни посебне пећи или сушаре, веће градске и господарске радионице запремале су и већу површину, некад и са више пећи. Према дубровачким актима, у случају производње опека јављају се мале фабрике, које су захтевале не само велике пећи већ и додатну организацију, па се чак спомиње и *domus cypria*, вероватно засебан простор за сушење опека. За разлику од грнчарских које се јављају као сталне, радионице за израду опека формиране су и као сталне, и као привремене, на датој грађевинској локацији, или у непосредној близини. Већ помињана опекарска пећ у околини Јагодине тако је и изграђена и установљена на погодном месту, ради опскрбе околних манастирских градилишта, а раваничка радионица привремено је формирана у близини манастира.³³⁵

Осим неопходних објеката сушаре и пећи, те рада приликом копања, обраде и припреме материјала за рад, као и прикупљања неопходних ресурса, за рад грнчара у основном смислу заправо су малтене биле потребне само руке и вештина. Ипак, развој технике условио је и специфична оруђа грнчарског заната. Као алат и прибор издвајају се: справа *витло/коло* на ручни или ножни погон и бројне алатке за обраду и украшавање површине: коштане гладилице, чешљасте алатке, радла, печати, а примењивани су и коштани ножеви за орнаментисање, али и калупи за прављење, па и триподи за печење, пећи. Приликом израде опеке, као и

³³⁴ Д. Минић, *Грнчарска радионица*, 153–165. М. Ковачевић, *Профана архитектура*, 22, сл. 1; М. Поповић, *Двор владара и властеле*, 44; Д. Ковачевић-Којић, *Изглед Сребренице*, 207; А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 240–242. Подграђем Крушевца Б. Вуловић назива и Велики град сматрајући да је тај део саграђен тек после изградње или доградње Малог града. Б. Вуловић, *Лазарица*, 31–42. Вид. и н. 128.

³³⁵ С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 69. Вид. и претходно.

техничке грнчарије типа цеви, била су потребна и додатна знања као и прибор, ради производње и сечења промера жељених облика.³³⁶

Када се говори о керамичким радионицама, треба истаћи да су оне, или пак поједини грнчари, имали своје ознаке, жигове, а према археолошким налазима могле су бити просте или сложене. Ове последње, према мишљењу М. Бирташевић, могле су бити монограми, који указују на обласну, или радионицу познате личности, или пак личне ознаке грнчара. Међутим, средином 14. века, ове ознаке услед усавршавања грнчарског витла или нестају или постају украсни елементи, па није лако одредити да ли је у питању само украс или ознака.³³⁷

Трагови занатства обраде глине у топономастици

Као и у случају других ресурса, и топонимија везана за обраду глине може се поделити на две групе, једну, која указује на то како на налазишта, па и на врсту глине, и другу, која указује на саме занате. У првој су топоними углавном настали на основу одлика самог терена и састава тла, попут поменутих глина, блато, кал (Бабин кал, Кална, Блато). У другој су они настали на основу назива занимања. Међутим, у појединим случајевима тешко је одредити у коју од две групе назив сврстати, а посебно зато што неки указују и на састав тла и на производњу. Према подацима из извора, најстарији помен из 13. века односи се на село Гнилу у области Јелца, чије порекло се свакако везује за врсту тла, а у 14. веку јављају се називи: Грнчаре, Грнчарево и Лончарево, као и спорно Кашље. Такође, јављају се и река Грнчара и Грнчарска планина. Од 15. века овакви топографски називи срећу се у изворима чешће, а у каснијем периоду настаје и назив *ћерана*. У складу с тим, јављају се и антоними старијег слоја: Грнчаревић, Лончаревић, док из новијег периода потичу и Ћерановић, Ћеранић.³³⁸

³³⁶ М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 20; *ЛССВ*, 8 (М. Поповић, *Алати*).

³³⁷ М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 13–14, 71, 76. Вид. и н. 132.

³³⁸ *ЛССВ*, 288–290 (М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика*). Вид. и претходно. У ове топониме можда би могао да се уброји и назив *Грнци*, без обзира на његову убикацију или евентуалну искривљеност назива. S. Gacović, *Etimologija neslovenskih osnova*, 75 са изворима и ст. лит.

Стакларство

Песак, продукт стене, коришћен је углавном за производњу секундарних материјала, најчешће мешањем са глином приликом производње керамике, у грађевинарству, као део малтера, а своју примену налази и у производњи стакла, заједно са разним варијантама глине, камена, попут кречњака или доломита, соде, биљног пепела, односно минерала различитог порекла. Заправо, зависно од географских услова и историјских прилика, у средњем веку постоје три врсте стакла, познатих као натрон, сода стакло (*plant-ash*) и шумско (*potash, forest glass*). Последња два садрже пепео биљног порекла, којим се мењао натрон, прво од растиња богатог потребним минералима, друго од континенталног шумског дрвета. За разлику од античког и приморског стакла, које се радило углавном од песка са обала река или мора, у шумском се углавном користио песак из депозита и евентуално река. О таквим налазиштима песка можда говоре поједини топоними засновани на истој речи: *Песак* – наравно, много више у употреби у приморским областима. Додатно, у производњи су коришћени и поједини метали, посебно ради бојења стакла. Последње, шумско у употребу улази у средњем веку, а замах хвата већ у 12. веку. На примеру енглеског стакларства, у распону од 12. до почетка 17. века, потврђено је преко четрдесет сталних радионица шумског стакла и то само у делу Вилда у оквиру Сарија и Сусекса, односно у шумском пределу.

О производњи и процесу од прикупљања материјала до финалног производа писали су детаљније својевремено још и Теофил у 12. веку, који већ указује и на различите наведене врсте стакла, затим Антонио де Пиза, крајем 14. века, и Агрикола, у 16. веку, који истиче и везу стакларства са металургијом, преко ватре и пећи, али и због самих састојака, као природних материјала. Овом детаљнију пажњу посвећује у оквиру своје дванаесте књиге, где обрађује и друге материјале, које овде убраја због карактеристика попут порекла, или производних процеса. Такође, бројне представе производње и обраде стакла, као и представе производа од стакла, сачуване су у другим ликовним изворима. Тако се већ у 14. веку бележе стаклене посуде и у златарској радионици, односно радњи, као регуларни артикал.³³⁹

³³⁹ Theophilus, *On divers arts*, 45–73; V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, passim, посебно 126–134; G. Agricola, *De re metallica*, XII, 584–592 (salt, soda, alum, vitriol, sulphur, bitumen, glass); I. C. Freestone, *Theophilus and the composition of medieval*

Досадашње анализе указују на то да се све до скоро седмог века, а можда и касније, трговало материјалима за производњу стакла, али и стаклом у извесној форми (срча, комади), као материјалом, те да постоји и прилична територијална удаљеност од радионица за производњу стакла и радионица за даљу обраду и прераду. У каснијем периоду и сама производња стакла почиње да се преноси у уже регионалне оквири, а радионице за производњу стаклених предмета лоцирају се у близини градова и манастира, те у 14. веку постају сасвим уобичајен приказ у локалним областима. Мада стаклено посуђе свој врхунац достиже још у антици, оно се третира као скупочено у средњем веку, иако тада није неуобичајено. Осим за израду посуда, стакло се користило и за израду окулуса, витража, лупа, огледала, лампи, наочара, па и обичног прозорског стакла, које у 14. веку доживљава успон, а археолошки материјал указује и на постојање више подврста, у складу са потребама. Уз то, стакло се користи и као украсни елемент, као и у јувелирству, па и за имитацију драгуља.³⁴⁰

Производња стакла била је развијена како у Византији, тако и на Медитерану, посебно у Венецији, те Западној Европи уопште, а и у Русији. Производња и обрада потврђене су и у близини територије од значаја: Плиски и Преславу нешто раније, а затим и Великом Трнову (Бугарска) касније у 12. и 13. веку, у Дубровнику, у Будиму, а стакларска радионица радила је и у Котору, још у 12. веку. Заправо, како је то релативно скоро и указано, крајем 20. века, изгледа да је производња и обрада стакла била далеко раширенија него што се то сматрало, те практично никада није ни престајала, већ је само у извесним околностима замирала. Како досадашња истраживања указују, стакло као сировина константно је рециклирано, па и у средњем веку, те су стога његови налази далеко ређи.³⁴¹

glass, 739–746; I. J. Merchant, *English Medieval glass*, passim; *Medieval Science*, 199–201; J. Henderson, *The Science and Archaeology of Materials*, 24–108; I. C. Freestone, M. J. Hughes, C. P. Stapleto, *The Composition*, 40–42; *Medieval glass*, passim. Дело Antoine de Pise, *L'art du vitrail vers 1400*, овом приликом остало нам је недоступно.

³⁴⁰ В. Хан, *Архивска грађа о стаклу*, passim. Вид. и н. 339.

³⁴¹ В. Валов, *Производња стакла*, 127–141; П. Анђелић, *Преглед типологије*, 167–175; M. Wenzel, *Analysis of some glass*, 213; С. Поповић, *Крст у кругу*, 333, 335; T. Noonan, R. Kovalev, H. Sherman, *The Development and Diffusion of Glassmaking*, 303; V. Francois, J.-M. Spieser, *Pottery and Glass*, 596–598; М. Крижанец, Д. Мркобрад, *Касноантичко и рановизантијско стакло*, 7–22, са ст. лит.; V. A. Sainsbury, *Reusing, Repairing, Remelting*, 1. Вид. и н. 339 и даље. Новија истраживања

Проучавање производње и обраде стакла на територији средњовековне Србије тек је у развоју, услед већ општепознатог недостатка извора, али и због изостанка хемијских анализа самог стакла, које су ретко рађене.³⁴² Стога се најчешће предмети од овог материјала само описују помоћу стилских карактеристика, а у науци је све до новијег времена преовладало мишљење да је стакло искључиво импортовано, као део луксузне робе, те да на територији од интереса, производње стакла и стакларства уопште није било. Ипак, када се говори о луксузној роби, па и о стаклу, треба имати у виду да увоз робе, као и сам термин, заправо често подразумевају квалитет и вештину изведбе, те да се импортују продукти и сировине славних радионица – у случају стакла, сиријских, италијанских или оних регионално важнијих, попут дубровачких. Такође, рад занатлија и технологија ширили су се и сељењем мајстора, под чијим директним утицајем настају нове радионице за обраду, па и производњу. Заправо, новија археолошка истраживања, па чак и поједини ретки писани подаци индиректно указују на то да је секундарне производње и обраде било, макар за локалне потребе. Стога, даље проучавање треба најпре фокусирати на питања везана за обим, ниво развоја, квалитет и састав стакла, те да ли се стакло као секундарни материјал и примарно производило или само рециклирало и обрађивало.

Као рани вид стакларства, Б. Робаков истиче стаклену пасту и производе од ње. Уједно, то је и најистраженија фаза развоја једног облика стакла на тлу средњовековне Србије, пошто употребу стаклене пасте верно осликава низ налаза, који сведоче о њеној раширености. Не може се занемарити могућност да је она делом или потицала или обрађивана и у домаћим радионицама. Мада сама реч стакло спада у германске техничке позајмљенице из ранијег периода, у средњем веку користи се да означи поменути материјал – *vitrum*. Исти назив у том смислу, па и у виду изведеница, бележе и домаћи извори. Такође, поједини рани руски извори бележе и назив стаклодел, стаклар, па није немогуће ни да је сличан назив био у употреби и у домаћој занатској терминологији; поменути називи сведоче да су употребљавани и као

Царичиног града указују на то да је стакло као сировина произвођено и на Балкану у периоду ране Византије. V. Ivanišević, „*Glass*“ *Workshop from Caričin Grad*, 39–52.

³⁴² *Modern Methods for Analysing Archaeological and Historical Glass*; N. Topić, I. Bogdanović Radović, S. Fazinić, Ž. Skoko, *Analysis of Medieval and Post-Medieval Glass*, 2–3, са ст. лит.

синоним за кристал, драги камен, о чему говоре у прилог и латински извори. Међу домаће примере може се убројати и назив *камен цклени*.³⁴³

Судећи према појединим подацима, стаклари, односно обрађивачи стакла, њиме су и трговали, а мајстори се деле на стакларе, који производе стакло као сировину, и оне који га даље обрађују. Тако се у 14. веку у Фиренци јављају и стаклорезачи, који раде на резању и припреми стакла за прозоре, а њихово присуство је потврђено и у Дубровнику (*ars vitrii, maestro delle vetro, magistri viticaeum seu vitrii...*). Застакљивање је обављано уз оквири од олова, бакра, дрвета. Међу онима који раде на застакљивању јављају се и грађевински столари, па и бачвари. Такође, поједини стаклари јављају се у различитим радним улогама, па се тако један бележи и са задужењем да оправи млин. Док су произвођачи стаклене сировине доста добро плаћани, они који су стакло равнали имали су двоструко мање зараде. Као посебна група обрађивача издвајају се и дувачи стакла (*buffadori*), чији је занат сматран простијим у односу на друге из ове области.³⁴⁴

Ипак осим одомаћеног назива стакло, раширеног међу словенским народима, и употребе стаклене пасте, из ранијег периода, нема података. Да се на територији од значаја, према писаним изворима, стаклом трговало, и то не само стакленим производима, већ и комадима стакла, па можда и сировим стаклом и срчком, као и широм тадашњег средњовековног света, упућују ретки извори. Сандуци стакла као роба продавана у Котору забележени су 1386, а затим се и доста касније, 1420. године, спомиње пљачка огледала намењених продаји у Србији. Подаци да се стакло у трговини мерило миљарима или салмама, упућују на то да је оно продавано и према тежини, вероватно сирово, делимично обрађено, па и у комадима, а не само у виду готових производа, и на овим просторима.³⁴⁵

³⁴³ М. Пуцић, *Споменици србски* II, 50, 56 бр. 69, 71; Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 192; Ф. Miklosich, *Lexicon*, 900; уп. *Словарь русского языка XI–XVII* 28, 43–45; Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 397–400; Т. Noonan, R. Kovalev, H. Sherman, *The Development and Diffusion of Glassmaking*, 293–312; В. Хан, *Архивска грађа о стаклу*, *passim*. О стакленој пасти на Балкану, па и у средњовековној Србији: *Средњовековно стакло*, *passim*.

³⁴⁴ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 137–139, В. Хан, *Архивска грађа о стаклу*, *passim*; В. Бикић, *Посуђе из некропола*, 293.

³⁴⁵ В. Хан, *Архивска грађа о стаклу*, 18, 31 бр. 18, 42. О мерама и форми стакла: *Исто*, *passim*. Трговачки брод насукан почетком 11. века носио је три тоне сировог стакла и срче. *Serçe Limani 2*, *passim*. О трговини сировим стаклом и срчком и: *Medieval Science*, 200. Вид. и н. 339.

Коначно, досадашња археолошка истраживања указују на то да је стакло изгледа обрађивано и у локалним радионицама у Новом Брду, па и на помињаном потесу Велики Гуњар. Тако је у западном делу дворишта новобрдске катедрале нађено и огњиште с великим бројем остатака стакла и керамике (последње две деценије 14. века), док је велики број остатака стакла, па и срце, те стакла оштећеног током обраде, нађен и у јужном делу. Такође, остаци стакла из Новог Брда, као и остаци стакла са територије средњовековне Србије, указују на употребу врсте коничних лампи специфичних само за ту територију за период 14. и 15. века, углавном као део црквеног инвентара, што указује на рад локалне радионице, која се изгледа и налазила у том рударском центру. Иста радионица могла је и да прави друге објекте од стакла, односно да представља део секундарне производње. Такође, поред опекарске пећи на потесу Велики Гуњар нађен је и велики број уломака стакла из истог периода (прве деценије 15. века), па се с разлогом претпоставља да је у дато време у близини радила и пећ за стакло. Могуће је да се обрада стакла најпре ширила преко црквеног градитељства, као и на руским територијама, и овде под византијским утицајем, да би се касније и самостално развијала, а да нов замах у свакодневној употреби добија у 14. веку. Бар према страним изворима, било је уобичајено да се радионице за обраду стакла јављају при манастирима, али за сада, код нас нису лоциране. Она у Новом Брду била би ипак у склопу цркве. Такође, извесне количине стакла различитих типова, посебно велики број окулуса, нађен је у манастиру Милешева, па има мишљења да оно потиче или из новобрдских радионица или да је рад локалних мајстора.³⁴⁶

Мада наведени подаци упућују на то да је стакло свакако обрађивано, вероватно и рециклирано, сигурних података о производњи сировог стакла нема. Ипак, када се говори о производњи и обради стакла, мора се имати у виду да је процес подразумевао контролу ватре – место радње у оба случаја подразумевало је пећи. Пошто је опште познато да су таква знања не само усвојена у металургији и грнчарству већ и да су била изузетно развијена, није немогуће и да је као сировина прављено и у српским средњовековним земљама. Ресурса је било више него довољно, посебно за производњу шумског стакла – осим кречњака и пепела је било на претек, бар оног насталог од шумског дрвета у рударским центрима, а не могу се занемарити ни остаци римског, а посебно византијског стакла

³⁴⁶ С. Поповић, *Крст у кругу*, 333, 335; Е. Зечевић, *Ископавање гробнице краља Владислава*, 114, 120; Е. Зећевић, *Glas of Novo Brdo*, 416–418.

из претходног периода. Када се узме у обзир да је производња стакла постојала бар у појединим градским центрима, у оквиру суседних држава, али и да су у појединим случајевима налази стакла бројни, као и да су стаклени артикли свакодневни објекти, мора се поставити као могућа и теза да је стакло не само обрађивано, већ негде можда и произвођено, бар крајем 14. или почетком 15. века. У прилог оваквој тези ишао би и податак да је стакло у ранијим некрополама ређе, чешћа је керамика, док у некрополама из позног средњег века представља половину гробних налаза – пропорционално је налазима керамике.³⁴⁷

Од досадашњих анализа састава стакла извршеног на територији од значаја зна се то да се као примарни тип истиче сода стакло, чије је присуство потврђено како у Краљевској Сутјесци, тако и у Панику, Благају, па и Раваници, али и присуство шумског стакла у Соколу (Конавле), а можда и Дубровнику. Међутим, и каснији примерци шумског стакла налажени су такође на датој територији.³⁴⁸ Занимљив податак представља и анализа боце из Паника, датирана у 14. век, чија радионица није утврђена, а на којој су утврђени трагови сребра, па је изнето и мишљење да нека од сировина за њену производњу потиче из залеђа Дубровника, те да постоји могућност да је настала у радионици истог града.³⁴⁹ Податак да нека од потребних сировина потиче из залеђа упућује на руднике сребра на територији средњовековне Србије или Босне. Ако се такво порекло прихвати, те за место настанка сировине и испостави неки од рудника, може се сматрати да је стакло и произвођено у унутрашњости. Не само обрада већ и производња могле су лако да буду пренесене из Византије, али и преко Саса, или из приморја, преко муранских мајстора и Дубровника, те Угарске. Судећи бар према подацима из раних дела о металургији, посебно рада Агриколе, стакло и његове варијанте било као сировина или у облику готовог артикла били су продукт или су коришћени у металургији и технологији производње.³⁵⁰

На крају, важно је истаћи да није позната тачна веза између златарског и стакларског заната, као ни стакларског и грнчарског заната. Вероватно да је стакларство преко везе са металургијом нашло прво упориште у обради метала, ковачком занату, а затим посебно у златарству, па и

³⁴⁷ В. Бикић, *Посуђе из некропола*, 306. На раширеност употребе стакла у Вараждину, које се сматра увозним: М. Šimek, *Srednjovjekovno staklo iz Varaždina*, 307–324.

³⁴⁸ Вид. н. 339.

³⁴⁹ М. Wenzel, *Analysis of some glass*, 213; В. Бикић, *Посуђе из некропола*, 295.

³⁵⁰ G. Agricola, *De re metallica*, passim.

грнчарству, а да се касније одваја као самостална делатност.³⁵¹ Свакако, даља и посебна истраживања ове теме била би од значаја за схватање развоја заната производње и обраде стакла, као и наведених релација.

БИЉНИ ПОКРИВАЧ У УЛОЗИ МАТЕРИЈАЛА

Својства, приступачност и лака обрада условили су да растиње постане не само извор хране, већ и незаменљив материјал за производњу свега потребног – од ватре до склоништа, од оруђа до оружја, од одеће до обуће. Поједина новија открића упућују и на то да коришћење дрвета није било тако занемарљиво чак ни у тзв. камено доба – оно се стога у новије време редефинише и као време претежне употребе и дрвета и камена.³⁵² Да је биљна сировина била добро позната и Словенима, говоре писани и материјални извори, терминологија обраде, диференцираност назива, те ретке позајмљенице. Тако већ рани помени Словена указују на то да су били вешти у изради оружја, чамаца и сплавова, а назив дрво баштини и старије значење – *дрво* (пловило, уп. *lignum-navis*). По доласку усвајају и нова знања попут израде опсадних справа. Рани описи и археолошки налази доносе и податке о дрвеним словенским утврдама, а бројни свакодневни предмети од овог материјала познати су по називима, па и налазима. У ареалу Словена биљке су штоване, а дрво и гајеви имају посебну улогу, која се дограђује дрвеним идолима балванима, као и култом записа.³⁵³

Даљем развоју занатства на бази ове сировине погодновало је и богатство биљног покривача нових територија. Израда појединих предмета и објеката захтевала је посебну врсту, па чак и специфичан део

³⁵¹ Тако Бирингућо истиче да су стаклене посуде правили *мајстори грнчари* (*maestri figoli*). V. Biringuccio, *De la pirotechnia*, Venetia 1559, 100, уп: V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 129.

³⁵² J. Grant, S. Gorin, N. Fleming, *The Archaeology Coursebook*, 382–383; J. Radkau, *Wood*, 14–30.

³⁵³ *Византијски извори* I, 133, 148, *passim*; *Зборник* 1, према рег.; Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског*, 20, 21, 25; Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 309, 312, 313; В. Чајкановић, *Да ли су стари Срби знали за идоле?*, 46–57; *Словарь русского языка XI–XVII* 4, 353, 354; Д. Ст. Павловић, *Цркве брвнаре*, 1–16; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 40; F. Curta, *Barbarians*, 524; С. Божанић, *Обичаји и веровања Словена*, 61–64, 65 са ст. лит. *Појмовник српске културе*, online (И. Тодоровић, *Дрво*; М. Стефановић-Бановић, *Запис б*).

биљке. У употреби су стабло тврдог (храст, буква и др. листопадно), погодног за градњу, и меког дрвета (четинари и поједино листопадно, попут липе), погодног и за резбу и за градњу, лакшег за обраду и транспорт. Стабло и шире гране коришћени су у градитељству, оружанству, за намештај и за обликовање бројних употребних, па и светих предмета. Дрвенасто биље, попут *леске* (шибље, али и врста) или рогозне (*рогоз*, вишегодишња барска биљка), па и витке гране и кора појединог дрвећа (*лико*) служили су као плетиво или сировина. За писање се, судећи према појединим руским, те уопште средњовековним изворима, користила кора брезе и даске од букве, а брезовина и липа место налазе и у производњи обуће. Посебну функцију имали су лан и конопља, коришћени за израду тканина, али и упредање ужади, а поједино биље налази своје место и у процесу штављења коже, те бојењу. Као важни продукти дрвета, коришћени у појединим занатским делатностима, јављају се и смола (природни производ) и катран (*тар*) добијан на бази смоластог дрвећа, вероватно од пањева црног бора, или од често рабљене брезовине. Осим у сировом, дрво намену налази и у угљенисаном облику као извор горива, у пећима, па и у виду пепела, који се јавља као сировина за производњу стакла. Експанзија крчења било ради добијања горива, сировина или аграрних површина доводи до смањивања шумских пространа, а руковање пепелом и отпадом и до додатних еколошких последица.³⁵⁴

Експлоатација шума и биљног света као и осталих ресурса била је у рукама владара, па се право њиховог коришћења јавља у оквиру система дажбина, као и додељивања повластица. Превоз дебла (*прѣтерати*) тако се помиње још у 10–11. веку, а општа су и давања дрва за огрев (воз дрва, повоз, а *focus*) и за осветљење (луч, *veda*), као и додељивање шуме, права крчења и сече, саске повластице. Дрво је неотуђиво, оно се стиче заменом, а неке даровнице пописују не само шуме, већ и жбуње, грмље, растиње. Сеча туђег дрвета строго је забрањена и Земљорадничким закоником, а штета је плаћана двоструко. Детаљније одредбе о сечи *леса*

³⁵⁴ *Древнерусские берестяные грамоты*, са ст. лит; Д. Ст. Павловић, *Цркве брвнаре*, 1–16; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 35–40, 85, са ст. лит.; *ЭССЯ* 14 (1987) 232–235; *ЛССВ*, 361–362 (С. Мишић, *Лан*), 314 (С. Мишић, *Конопља*), 734–735 (Д. Динић Кнежевић, *Тканине*); Ј. Мргић, *Средњовековни човек и природа*, 170–173, 180–182; иста, *Some considerations*, 87–101; А. Фостиков, *Занатство*, 59 н. 23. Вид. и: I. C. Freestone, *Theophilus*, 739–746; В. Пецикоза, *Средњовековна ковачка радионица*, 199; Ј. Мргић, *Some considerations*, 91, 94–95, и н. 339, 353.

(дрво као сировина, лат. lignamentum, енг. timber) и дрва на црквеном земљишту, доноси повеља манастиру Св. Ђорђа. Са дозволом игумана за њихово сечење, давано је цркви свако четврто дрво као надокнада. Без дозволе, оно је у целости одузимано, и плаћана је новчана казна од 12 перпера, чија је висина иста као она из статута града Дубровника. Такође, јавља се и давање шест *ж(е)рдова* (*жрѣдѣ-и* – овде вероватно дрвених мотки), који су могли да имају различиту намену.³⁵⁵ Одредбе сачуване у вези са ланом укључују обавезе давања и примарне прераде лана за потребе господара. Полупрерађен лан се мерио у *повесима*, а од готових производа од биљних влакана јављају се *ужад* и *оглави*.³⁵⁶

Да грађевинско дрво, пак, у средњем веку и није било баш јефтино нити доступно, указују археолошки подаци и писани извори. Док су двор, односно палата, црква, или поједине градске куће грађене од пуног дрвета, обична кућа имала је, пак, само дрвене оквире, а зид од блата, биља и евентуално неке врсте плетера, а као гориво се углавном користило шибље. Чак и у урбаном центру, попут Сребренице, деоба куће 1438. године изведена је разградњом, ради поделе грађевинског дрвета (*lignamina*).³⁵⁷ О трговини дрветом на територији од интереса и његовим ценама, нема много података, изузев у случају грађевинског дрвета и текстилног биља, односно тканина. И још, у оквиру Законика деспота

³⁵⁵ *Зборник 1*, стр. 327 бр. 92, ред 241–243, стр. 503 бр. 137, ред 46; *ЛССВ*, 533 (М. Шуица, *Повоз*); М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 66–67, 127–129, 145 чл. 30, 54; J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis*, 612; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 39–40; *СС*, 553, Т. И. Вендина, *Средневековий человек*, 120; М. Благојевић, „*Закон светога Симеона и светога Саве*“, 211–212; J. Mrgić, *Rocks, Waters, and Bushes*, 59–61, 68. Вид. и претходно н. 354. У смислу грађевинског дрвета, назив *лес* бележи и Законик деспота Стефана. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 14 чл. 5 За ж(е)рд вид.: F. Miklosich, *Lexicon*, 200; *Словарь русского языка XI–XVII* 5, 91.

³⁵⁶ Термин *оглав* (*БХ*) у случају мерпашког давања вероватно се односио на просте узде, односно *оглавље*, са повоцем, од конопца. Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 7; *СХ*, 140–141; М. Благојевић, „*Закон светога Симеона и светога Саве*“, 211; М. Благојевић, *О аграрним односима*, 183–184. У оба случаја са изворима и ст. лит. За поменута давања у вези с ланом: *ЛССВ*, 361–362 (С. Мишић, *Лан*), 314 (С. Мишић, *Конопља*), 734–735 (Д. Динић Кнежевић, *Тканине*) и даље детаљније. Рани турски закони за браничевске влахе наводе међу давањима и конопца три, као и улара шест. D. Војанић, *Turски закони*, 12. Остаје нејасно да ли се термин улар односи, као и оглав, на просте узде од конопца или на кожне. За оглав као *capestro* : E. Kurtović, *Konj*, 156.

³⁵⁷ М. Ј. Динић, *За историју рударства I*, 548. Вид. и претходно.

Стефана, дрво се, осим у својству грађевинског материјала, јавља и у својству горива, у сировом и угљенисаном стању, а контролише се његова цена и продаја. Нешто каснији турски закони наводе и поједине трговачке артикле, за које би се могло рећи да су свакако у складу са већ постојећим, у понеким случајевима познатим из тада савремених извора, углавном латинске приморске провенијенције. Тако се у турском закону за Крушевачку област, као дрвени артикли сем дрва за огрев, јављају и даске, грађа, лопате, бачве, катран и коњска опрема, чији су делови били од дрвета. Када се овом додају и производи попут алата, оружја и његових делова, ужад, ткање, одећа и обућа, индустрија заснована на биљној сировини тек почиње да се назире. Колико је она заиста била заступљена у свакодневици средњег века, па и касније, дочарава старија руска пословица „Сосна кормит, а липа обувае“.³⁵⁸

Развој, успон и диференцијација

Мада о гранању занатства заснованог на биљној сировини из датог периода нема много писаних података, на постојање тада уобичајене поделе, указује низ назива познатих и из страних, па и словенских извора, као и ономастички подаци. Разматрајући термине, долазимо до закључка да је тадашња класификација изведена на основу врсте сировине, улоге – односно места материјала у оквиру одређене струке, као и на основу технике, а сходно времену настанка. Како се рад ових занатлија среће у сфери израде и непокретних и покретних објеката, па и артикала, а као основне струке се издвајају градитељи, оружари, бродоградитељи, израђивачи опреме за транспорт, произвођачи мобилијара и одевних предмета, као и предмета намењених даљој и секундарној обради – овде је изведена подела на четири основне групе, а у складу са свим поменутиим одредницама. У прву групу сврстани су занати везани за обраду пуног дрвета у ужем смислу (дрводељство), у другу они за дрвенасто растиње, обраду коре и делова биљке, у трећу они за конач и конопац биљног порекла. У четвртој место налазе занати везани за обраду ватром и добијање угља и катрана, те употребу смоле, о којима

³⁵⁸ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 14, 22 чл. 5, 17; Д. Војанић, *Турски закони*, 37–39, 48, 58; Д. Динић-Кнежевић, *Трговина дрветом*, 9–30; В. Храбак, *Арбанашко дрво и Дубровнику*, 61–86. В. И. Даль, *Толковый словарь* 2, 261.

једва да има података, па је питање и да ли се ради о радним или занатским улогама.³⁵⁹

У вези са врстом сировине у оквиру прве групе јављају се грубе технике обраде, настале у вези са: сећи (**посѣкати**, **посѣци**), руб, рубити (сећи крај, сећи део), дубити, цепати/расцепати и тесати (**тесати**), као и фина (**рѣзати**). У преостале две, заступљена је као основна техника плетења, која се јавља у грубом ткању (плетер), фином (конопац) и најфинијем (конац). Као техника здирања коре и слојева јавља се *лупати*, примењиво и у обради текстилних биљака, док се *драти*, здирати, везује за технику, али и за производ – дран (**dъranъ*- дранка, драница, *даска*, планка). Као стари словенски називи истичу се и: *клада*, *ж(е)рд* (прут, штап), *цепка* и *ивер*. На таквим основама настаје и низ имена, па и старијег порекла, попут рецимо хидронима *Кладорубница*, или топонима *Кладоруб*, који свакако упућују на место где се дрво секло за даљу намену, а можда и на назив за посебно занимање.³⁶⁰

Као општи назив за обрађивача дрвета – *faber lignarius*, *marangonus*, јавља се у домаћим актима именица **дрѣводѣла**, настала као кованица према грчком образцу. Термин посведочен у вокабулару старословенских текстова још у 11. веку, као и у другим словенским језицима, узет је ради стварања паралелних система и односио се на све оне који су се бавили сечом, обрадом и прерадом дрвета, или, по дубровачком акту братовштине *марангуна*, на све оне који раде *секиром*, *брадвом*, *пилом* и *блањом*, то јест све оне који *дрво делају*. Према доступним подацима, на основу примера једног Которанина, неко са звањем дрводеље могао је да се бави и производњом преслица по наруџбини. Такође у

³⁵⁹ Разматрање коришћења биљне сировине ретко је истраживано и углавном је разбијено на обраду и производњу од дрвета у ужем смислу, градитељство, оружарство и израду тканина, па поједини занати једва да су поменути. Изузетак је учињен када су у питању синтезе о шуми, односно дрвету или примени биљака, где је разматрана и њихова општа употреба, обрада и производња. Вид. *ЛССВ*, *passim*, и даље.

³⁶⁰ *СС*, 199, 284, 487, 488, 587, 693, 694; Т. И. Вендина, *Средневековый человек*, 34, 120; О. Н. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 530–531, 535, 537, 540–544; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 38–39; *Словарь русского языка XI–XVII* 7, 145–146; S. Pronk-Tiethoff, *The Germanic loanwords*, 175–6; А. Фостиков, *Занатство*, 59 н. 23. Вид. и под *Обрада глине*, и даље. О обради пуног и плетеног дрвета и: Б. А. Колчин, *Новгородские древности* 1 и 2; *EMI*, 379–405 (J. Munby, *Wood*). Термин *драти* коришћен је паралелно и у обради коже. *СС*, 284; М. Бјелетић, *Падртине*, 40–41.

појединим случајевима иста лица баве се и набавком и припремом дрвета, те надгледањем радова. Овај термин јавља се у свим жанровима извора, па и у оквиру *Закона о мајсторијама*, као и касније у латинској транскрипцији, а у употреби је и средином 15. века и као збирна именица и као одредница за то занимање.

Изузев овог општег, у употреби је било и неколико других назива, за које остаје нејасно да ли су у питању синоними, посебна занимања или имена за радне улоге. То су *дрвосеч(ац)*, чија се радна улога можда односи на обарање и сечење дрвећа (дрвосеча?), али је реч могла имати и шире значење, попут случаја *каменосечаца*. Помен *дрвара* бележи домаћа грађа. Тумачи се као синоним за дрвосечца, али и трговца – *онај који продаје и носи дрва, угаљ и ковачки товар*, према Законику деспота Стефана. Додатно, страни словенски извори бележе и: *дрвокол* и *дрворуб*.³⁶¹

Осим наведених назива, који су директно везани за именицу дрво, на даље гранање обрађивача дрвета указују страни извори. Тако Исидор од Севиле најпре истиче место градитеља од дрвета, а у *Етимологији* наводи: *lignarius, carpentarius, navicularius*, те *sarcitector* и *tignarius*. У статуту дубровачких дрводеља помињу се: грађевински мајстори, односно бродоградитељи, веслари, произвођачи сандука и бачвари. На ликовним представама посведочена је основна подела на: градитеље-тесаре, бродоградитеље, столаре (*jointer*), седларе, коларе, бачваре и стругаре (*turner*), при чему се у појединим приказима бачвари и колари јављају у истим сценама. Према савременим ауторима, овима се могу додати и: конструктори млинова (*millwright*) и инжењери, те резбари (*carver*).³⁶²

У домаћим изворима посведочени су сем овде наведених, најпре они добро познати, који припадају оружарској струци. Ту су: *стрелари, копљари, лукари, мајстори за стреле и друге дрводељске радове*, а међу њих треба уврстити и *кијерезе* – оне који режу дрвене *кијеве*, а вероватно

³⁶¹ БХ, 124; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22, 39 чл. 17; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 40, 48, 62, 66, 69, 70; *Du Cange II*, 182, V, 110; F. Miklosich, *Lexicon*, 179–180; ЭССЯ 5 (1978) 71–72; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 115–119; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 39–48; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 64; А. Фостиков, *Ковачки занат*, 112. Вид. и н. 115.

³⁶² *Isidori Hispalensis*, 19.19; S. Whatling, *The Corpus*, B. 21 (The Life of St Julien the Hospitaller), 01, 02, 03; B. 47 (Noah and the flood), 01, 02, 03; *Die Hausbücher*, према рег.; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 115, 119; EMI, 382 (J. Munby, *Wood*). Проблематику око назива млинар вид. и претходно. О инжењерима, архитектама: А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија*, 60, 61, 64, 65, са ст. лит.

и бар првобитно и *штитаре*. Да су стрелари и израђивали стреле, потврђује и занимљив пример из турских пописа по ком управо село Стрелар на Расини, у близини Крушевца, израђује стреле у којима и исплаћује данак намењен тврђави Козник, односно Смедереву. Међутим, судећи према истом акту, у поменутом селу нису израђивани и гвоздени врхови, већ су их наменски за ове стреле, бар 1516. године, израђивали Цигани, свакако обрађивачи метала, насељени у тврђави Козник.³⁶³

Што се тиче градитељства, ту је било најважније звање *тесара*, чији се назив везује за име оруђа, *теслу* (*тесль*, *тесла*), али и грч. *тектон*, *техник*, чиме се тесар успоставља као примарни градитељ и архитекта у ери дрвета, чији рад у случају обраде дрвета подразумева цео процес од претварања сировог дебла у грађевински материјал, до његовог постављања у конструкцију. У том значењу јавља се и у раном корпусу старословенског језика. Звање тесара, односно назив тектон, најчешће се у речницима, па и оном Ф. Миклошића, узима као синоним назива *дрводеља* и користи се да се истакне најпре градитељска, а затим тек производна улога обрађивача дрвета, чиме се *дрводељство* изједначује са вештином архитектуре. У средњовековном приморском латинитету бележи се и: *carpentarius*, а у тадашњем значењу дрвоградитеља, познат је и из страних рударских законика, који му додељују важну улогу.³⁶⁴

У унутрашњости се масовно градило од дрвета, о чему говоре и домаћи и страни извори, који доносе податке о дрвеном двору Стефана Немање, црквама брвнарама, или дрвеној палати у Жичи. Рад тесара, и након успона камена као градитељског материјала виших слојева, остаје неопходан у изградњи надземних објеката, зида (сантрач), екстеријера и ентеријера, подземних грађевина и осталих конструкција у рударству. Уместо сводова коришћене су дрвене међуспратне конструкције, унутрашње преграде, степеништа, тремови, а за кровни застор дрвена

³⁶³ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 96; Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje*, 50, 65, 80; M. Vasić, *Sumarni defter*, 346; А. Фостиков, *Занатство*, 59; А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија*, 64–65. Вид. и под *Израда оружја*.

³⁶⁴ H. Jireček, *Codex juris Bohemici I*, 268 XIX, чл. 2–2, 295–296 чл. 8–17, 304 чл. 1–5; J. Vilek, *Ius regale montanorum*, 21 чл. 4–3, 29 чл. 8–17, 33; F. Miklosich, *Lexicon*, 179–180, 987–988; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 42–44, D. Roller, *Dubrovački zanati*, 116–118; О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминология*, 536; СС, 199, 693, 694; А. Лома, *Прасловенска лексика*, 18–19. Вид. и н. 281. За техник, вид. и претходно на више места. О тези да је Исус био дрводеља, односно градитељ (*тектон*): K. Campbell, *What Was Jesus' Occupation*, 501–519.

шиндра. Како у остатку средњовековног света, тако и локално, вероватно су управо дрводеље, односно тесари израђивали машине попут преса и различитих справа на ручни или други погон. Рад тесара у смислу карпентарија био је неопходан и за израду опсадних справа, а тесар – дрводеља, представља сигурно и део инжењерије владара.³⁶⁵

Словенски тесар налази своје место веома рано и у изради пловила, коришћених за транспорт, преласке и рибарење. Иако са извесним разликама условљеним типом воде, развој израде пловила одвија се и у унутрашњости, а не само у приморју. Мада о овом занату нема директних података за средњи век, сем помена Словена као заслужних за организацију преласка воде у аварско-словенским походима, или њихових чамаца приликом напада, на рекама се свакако јављају и неке врсте скела ради преласка, а о њиховој пловности податке пружају и рани турски извори. У том контексту, занимљив је податак Константина Филозофа о неочекиваном и брзом преласку деспота Стефана преко Дрине приликом сукоба око Сребренице.³⁶⁶

У оквиру бродоградње, у приморским градовима, попут Дубровника, јављају се и *калафати* (*calafatus, chaloffati*, шупери, крпарари), који се осим катранисањем брода (за рупе су коришћене и глина и можда кудеља) баве и израдом унутрашњих делова брода, намештаја, конструкцијом пловила, а исте послове раде и *карпентари*, који се баве и израдом кућног намештаја. Старији назив *naviculus* не бележе ни домаћи ни приморски извори, а није познато ни да ли је у употреби термин *корав(љ)чии* (*корабл*), познат из Супрасељског кодекса (11. в.) потврђен и у руској редакцији. У приморју се јавља и весларски занат

³⁶⁵ Данилови настављачи, 114; С. Новаковић, *Буркард и Бертрандон*, 31; Теодосије, *Житија*, 173; *СХ*, 122; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 229–232, са изворима и ст. лит.; Д. Ст. Павловић, *Цркве брвнаре*, 14; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 8–12, 33. М. Поповић, *Замак*, 198–199; В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, *passim*. За алате и дрвене справе као оруђе: Б.А. Колчин, *Новгородские древности 1*, 64–79. О инжењерији: А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија*, 60–61.

³⁶⁶ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 122–123; Ч. Мијатовић, *Студије*, 192–194; К. Н. Костић, *Стара српска трговина*, 185–188; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 75; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 155–160; Д. Булић, *Земља Моравице*, 376–379; А. Лома, *Топонимија*, 129. Вид. и н. 353. О опису београдског пристаништа и о њему детаљније: Б. Храбак, *Београд као пристаниште*, 27–30.

(*magistri remorum*), који је сигурно развијен и у унутрашњости, макар у великим речним лукама, које претпостављају високу поделу рада.³⁶⁷

Као занимање блиско дрводељи, односно тесару, успоставља се још у време старијег раздобља занат столара, о чијем постојању говори помен *штулчика* (*щугличикъ*) Милована у *ДХ II*.³⁶⁸ Иако о унутрашњој диференцијацији између грађевинског столара, који нпр. ради прозоре или врата, и столара израђивача намештаја у сачуваним домаћим изворима нема података, на даље гранање указују технике украшавања: дуборез, резбарија, интарзија и инкрустација. Ту би спадали дрворезбари, чији је рад видљив на резиденцијалним примерцима намештаја, па и кивотима за мошти. Та разлика између обичног простог занатлије и оног другог, условно тзв. *уметника*, видљива је и у њиховим називима, бар у другој половини 15. века, у градској средини. Тако се у Фиренци око 1460. помиње четрдесетак радњи столара интарзиста (*botteghe di maestri di prospettiva*), који су израђивали ковчеге, столице са наслоном (*spalliere*) и клупе, за разлику од обичних столара који су правили столице, кревете или оквире за олтарске слике (*pale*). Иначе, урезивање у смислу украшавања дрвета било је уобичајено и у кућној радиности, у складу са традицијом урезивања, односно шарања предмета. Такође, макар у 15. веку, издвајају се вероватно и шкрињари (ковчег, *ars cofanarius, casellarum*), који се појављују и у другим урбаним срединама тог времена.³⁶⁹

³⁶⁷ *Isidori Hispalensis*, 19.19; F. Miklosich, *Lexicon*, 303; *Словарь русского языка XI–XVII* 7, 304–305; *СС*, 291; *ЭССЯ* 11, 44–50; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 116–118; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 44–45. О кодексу: *Codex Suprasliensis*. Помен бродара, сачуван у латинској транскрипцији (*brodar*) у дубровачкој грађи насталој у вези са Сребреницом (Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачке занатлије*, 395; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 275), није могуће на основу самог назива са сигурношћу и прогласити занатским, пошто је могло бити и услужно морнарско занимање.

³⁶⁸ *ДХ II*, 12 ф. 17; *ДХ III*, 80 ф. 18; А. Фостиков, *Занатство*, 59. Овде смо се определили да назив *штулчик* тумачимо као име за занимање *штулник*, *стуљщик* – израђивач *штула*, *столар*, *jointer*(?) посведочено у руској редакцији у 16. веку, пошто сматрамо да га у овом контексту тако и треба схватити, уп. В. И. Даль, *Толковый словарь*, Т. 4, 327, 328, 346; *Словарь русского языка XI–XVII* 28, 214–216; *СРНГ* 42 (2008) 92.

³⁶⁹ Средњовековни кивоти најчешће су били дрвени и украшени дуборезом или апликацијама од племенитих материјала. Једини до данас сачувани примерак је кивот краља Стефана Дечанског, који представља репрезентативни дуборезни рад 14. века. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 118; V. Han, *Umjetnička skrinja*, 19–20;

Осим наведених занимања, у рад дрводеља спадала је и израда точкова (*коло*) и седла и самара, односно опреме неопходне за јахање и копнени транспорт. Коларе на територији од значаја помињу латински и каснији турски извори, презиме Колар у транскрипцији са словенског на грчки јавља се у попису Радолива већ 1300. године, а назив колесник бележе и друге словенске редакције. Иако о њима не сведоче домаћи извори, до њиховог издвајања свакако да долази рано, због значаја точка у бројним делатностима, па и у рударству, а њихова величина варира је по потреби, на шта указују и ликовне представе стране провенијенције.³⁷⁰

Затим, ту су седлари, који су израђивали седла за јахање (унутрашње седло) и превоз (самар). Као важна карика у раду истиче се и да седло захтева узимање мера, ради тачних пропорција. Према подели по намени, они би пак припадали мајсторима коњске опреме, па су поједини вероватно радили и са другим материјалима, кожом, металом и тканинама. Због значаја седла, седлари се често и спомињу, а назив у транскрипцији улази у латинске дубровачке текстове, што говори о његовој укореењености и ступњу развоја.³⁷¹

У оквиру израде бројних предмета, као посебне занатлије одвајају се и произвођачи дрвених посуда – бачвари (*bottarii*), о чијем успостављању сведоче специфичан алат, као и топоними Бачва и Бачваревина, који по етимологији, припадају старијем слоју словенског језика, а такође и турски и латински извори. Они производе различите каце и бачве,

М. Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез; ЛССВ*, 295–296 (Д. Поповић, *Кивот*), 543–544, 662–664 (Ђ. Петровић, *Покућство*; Ђ. Петровић, *Седишта*) и даље према појмовима: сто, столице, шкриња итд.; А. Шастел, *Уметник*, 223–224; С. Жикић, *Српски средњовековни намештај*, 49–84, 103–108, 117–142.

³⁷⁰ Н. Megiser, *Dictionarium*, доле десно Wai. (*wagner, plaustrarius, kolar, carrettiero*); *Die Hausbücher*, према рег.; F. Miklosich, *Lexicon*, 297; *Словарь русского языка XI–XVII* 7, 236, 237; ЭССЯ 10 (1983) 119–120, 128–129; 141–145; СС, 287–288; Z. Ђокović, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 126, 202; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 64. Такође *carpentarius*, али некад и општи назив *artis lignaminis*, па и за подучавање у случају коларског заната. Е. Kurtović, *Konj*, 195–196.

³⁷¹ М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 37, 46, 62, 68; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 386; *Die Hausbücher*, Sattler, према рег.; J. Amman, Н. Sachs, *Eygentliche Beschreibung*, Sattler; Е. Kurtović, *Konj*, 147–153, 192–193, са примерима поруцбеница. И према париској *Књизи занимања*, они раде са различитим материјалима, првенствено са кожом и металима. *Регистры ремесел*, 194–198. Детаљније о средњовековној коњској опреми: *The Medieval Horse*. За поткиваче вид. претходно, за уздаре даље.

односно чаброве, каблове и ведре, који се јављају и као мере за тежину и у јавно-правним актима и у одредбама везаним за давања, што говори о успостављеној стандардизацији ових производа. Посуде попут буради, у данашњем смислу речи, додатно су обезбеђиване обручима дрвета или метала. Како је њихово постојање на тој територији за сада познато само из грађе дубровачке или турске провенијенције, за сада се не могу са сигурношћу утврдити називи под којим су се израђивачи дрвених посуда афирмисали, ни колико су диференцирани. У појединим словенским средњовековним редакцијама или нешто каснијим, јављају се и називи различитог порекла, попут пинтер, бондар, бачвар. Да ли се као посебан занат издваја и качарски, пошто у ову групу израђивача дрвених посуда спадају и они који праве каде, односно корита (такође у ово време истом техником састављања) – није познато. У изворима се наводи *бањање у бурету*, а назив корито доста је заступљен у топонимији, чиме је посведочен и као предмет и као идеја. Презиме Качар бележи се у грчкој транскрипцији већ у 14. веку међу становништвом словенског порекла, а назив је посведочен и у каснијим турским изворима. Судаћи према случају развоја у Дубровнику, ботарији се временом деле на израђиваче великих буради и мањих, односно *ботарије* и *бариларе*. Да ли је и у коликој мери дошло до условног гранања у изради дрвених предмета спајањем, те да ли се заиста може говорити о таквим разликама, можда ће одговорити будућа истраживања рукописа домаће редакције.³⁷²

На извесну специјализацију можда упућује и име *Кутлар*, које би могло да сведочи о постојању посебног заната у вези са израдом дрвеног посуђа и можда врстом есцаја.³⁷³

³⁷² *Codex Manesse*, f. 046v (Jakob von Warte); *Die Hausbücher*, према пер.; Z. Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 126; *Словарь русского языка XI–XVII* 1, 290; P. Skok, *Etimologijski rječnik* II, 12; ЭСЯ 3, 108–109; ЭСЯ 9, 110–112; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 45–47; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 118–119; O. H. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 552; ЛССВ, 215, 394–395 (С. Ћирковић, *Занати, Мере и тегови*), 518 (М. Спремић, *Пиће*); S. Mišić, *Upotreba vode*, 36; А. Лома, *Топонимија*, 26; Д. Булић, *Земља Моравице*, 152, 154. У новије време о дрвеним посудама детаљније и: O. Mladenova, *Grapes and Wine*, 586–591, 594–596. О сачуваним бачварским терминима: G. Filipi, *Istrorumunjske etimologije*, 459–498, са ст. лит. Коританце се као предмет јавља у оквиру рударског законика. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13 чл. 2.

³⁷³ ДХ III, 125 ф. 64; *Област Бранковића*, 123; В. Стефановић Караџић, *Lexicon*, 317–318; *Речник на презимињата I*, 727.

Велику групу ситних предмета, попут поменутих преслица, Ј. Лучић сврстава у тзв. *токарство*, односно обраду у основи засновану на стругању ситнијих предмета, па и играчака, напомињући додатно његову везу са развојем кућног обрта. Док се у кућној варијанти токарско ручно, у професионалној се јављају и стругови, односно токарски столови. О њиховом постојању сведочи материјал стране провенијенције: остаци, чије датовање се у извесним случајевима смешта и у 10. век, као и ликовни извори, од средине 13. века. На поменутих представама, токарски сто се покреће на ножни погон, док се предмет у ротацији дорађује до жељеног изгледа, чиме се, између осталог, сем потребне форме постизао и уметнички ефекат. Уопште посматрано, стругови су као и ручни алат могли бити коришћени за обраду различитих материјала, па се он развија од обраде дрвета и кости ка обради метала, а сматра се и да је коришћен у изради делова намештаја и главе точка. Мада о развоју стругова у домаћим изворима нема никаквих података, с обзиром на њихову раширеност бар у позном средњем веку, те ниво коришћења дрвета као традиционалног и обилно доступног материјала, претпоставља се да се њихов развој десио и на тој територији. Међутим, за сада нема никаквих назнака да ли се дрвостругарски занат заиста диференцира, те под којим именом.³⁷⁴

Пуно дрво коришћено је и за израду инструмената, те се у том правцу свакако одвијала посебна диференцијација од дрводеље до уметника израђивача инструмената. Из овога треба изузети традиционалну фрулу, која се често ради у домаћој производњи.³⁷⁵

Када се говори о развоју заната везаних за обраду дрвета, треба истаћи да дрво има неоспорну улогу у раду обућара. Од њега се правио *ђон-потплата*, а у Дубровнику су рађене и *цокуле*, обућа у потпуности од пуног дрвета, па се јавља занимање *цокулар* још 1284. године (*цокулар*, *zoçulus*). Обућа је често израђивана и плетењем биља, или од ткања, и поред успона примене коже. О прављењу обуће, првобитних *цревљи*, од јефтинејег и доступнијег – биљног материјала, плетењем унутрашње коре (лико), или врбовог пружа, посредно говоре и називи *Ликоцрев* и *Витичрев*, *Витичревски поток*. Обућа од лика, коришћена је и међу другим словенским, а позната је и осталим народима. За лико су

³⁷⁴ СС; Ђ. Даничић, *Рјечник; Die Hausbücher*, према пер.; Ј. Лућић, *Обрти и услуге*, 36; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 117; Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 676; ЛССВ, 7–8 (М. Поповић, *Алати*).

³⁷⁵ Р. Пејовић, *Представе*, passim; ЛССВ, passim.

префеиране липа и бреза, у складу са географским условима и традицијом. Судећи по изворима стране провенијенције, таква обућа остаје распрострањена и у средњем веку у неколико модела, који се јављају и у другим материјалима, тканини и кожи, а који се издвајају по начину израде и техници плетења. Оне од лика или пружа остају радна обућа, махом очувана у кућној производњи и руралним пределима. Наведени називи, судећи по томе што су у актима већ устаљени као топоними, односно хидроними, спадају у ранији ниво занатске обраде биљне сировине, можда у исти онај у који и претходно помињани Кијерези.³⁷⁶

За разлику од прилично општих назива везаних за обраду дрвета, који углавном имена носе према врсти технике, или прераде, а ретко по називу појединог предмета, у вези с техником плетења у употреби су била имена настала или у вези са артиклом, као и у случају обуће, или пак према називу сировине. Бројност ових назива, као и објекта производње, указује не само на високу присутност, већ и на диференцијацију у истој области рада. Као важнији производи тако се јављају још и: *плот* (најпре плетена ограда/основа, касније и од пуног дрвета), *кош* (корпа), *лукно* (корпа од пружа или коре, мера за тежину), *сито*, *решето*. У везу са овим могу се довести и називи занатлија у домаћим актима: *кошаранин* (Драгослав), и *рогошник* (Будислав), који очигледно говоре о постојању израђивача корпи од пружа и предмета од рогозне, а за првобитно корпарство је индикативан и топоним *Крабијино*. (*Коробейно*, **korbbji*, котарица, кошара), а можда и *Кошариште*, које има и неколико других значења. Можда у везу са *плотом* треба довести и топоним *Плоторешци*, па и у смислу *плотника* (рус.). Нема података како је текао развој, ни да ли се и у којој мери диференцира решетарско-ситарски занат, иако се производња тих алата услед њихове неопходности у бројним занимањима и у свакодневици мора претпоставити.³⁷⁷

Како је раније и наведено, у обрађиваче биљне сировине потребно је уврстити и угљаре, те произвођаче тара/катрана, којим се вероватно

³⁷⁶ БХ, 21; СХ, 121; ДХ III, 124 ф. 63; ЛССВ, 803–804 (Ђ. Петровић); Б. А. Рыбаков, *Ремесло*, 183–184, 401; Ј. Лућић, *Обрти и услуге*, 100; О. Н. Трубачев, *Ремесленнај терминологија*, 528–555; Ј. Мргић, *Some considerations*, 87–101; А. Лома, *Топонимија*, 44. О плетеним ципелама у легенди о првом чешком кнезу Премиславу Орачу: М. Záborská, *Reflexe geneze přemyslovské pověsti*, passim. О обућарима вид. и даље.

³⁷⁷ ДХ II, 7 ф. 11; ДХ III, 73, 130 ф. 12, 69; О. Н. Трубачев, *Ремесленнај терминологија*, 545–550; ЛССВ, 395 (С. Ђирковић, *Мере и тегови*), 592–596 (Ђ. Петровић, *Простирке и покривачи*).

трговало, као и смолом у унутрашњости. Док о успостављању угљарског занимања сведочи и помен угља као трговачког артикла, те помен угљара у топонимији и места паљења (*Курило*), треба имати у виду да су се у појединим случајевима и ковачи бавили његовом производњом, макар за сопствене потребе, као и да се помен дрвара у Законику деспота може тумачити не само у значењу трговца, већ можда и произвођача. Занимање угљара очигледно се издваја током диференцијације коју диктира металургија, те се најпре налази у сфери занатлија, а затим се претвара у део инфраструктуре снабдевања. Ипак, док о угљарству говоре домаћи извори, о битумену/смоли, те производњи тара/катрана/вештачког битумена (*pegola, pih, raklina* – врста борове смоле, али и општи назив), податке пружају приморски архиви, те понеки топоними. Још дубровачки статут 1272. прописује надзор над мерама за смолу и вапно. Иако о производњи катрана у унутрашњости нема изворних података, свакако да је он за сопствене потребе прављен, можда традиционалним методама, коришћеним и касније. У везу са овим можда треба довести ипак топоним *Катраница*. О сакупљању и преради смоле говори и име Смољан, а у актима се бележе и топоними *Смолице* и *Смолуша*, можда као места радње. Мада смола и катран налазе примену у разним струкама за изолацију, па и у градитељству, бродоградњи, грнчарству, њихово добијање не може се сврстати у право занатство, већ пре у радна занимања за која и није потребна посебна вештина, а у појединим изворима се као мешач катрана јавља жена.³⁷⁸

У последњу и четврту групу спадале би обрада и прерада биља ради добијања конца и конопца. Инфраструктура развоја занатства конца и конопца спада у оне најразвијеније, пошто је захтевала и најдужу прераду, а посебно у случају производње конца, односно ткања. Речи Филипа де Диверсиса да је за успешну производњу текстила потребно велико мноштво људи „*оба пола*“, треба схватити као истините, без обзира на основну сировину и њено порекло, па се могу применити како на добијање тканина животињског тако и на оне биљног порекла. Управо висока диференцијација послова на обради и преради од нити до коначног производа, упоредо са развојем потреба условила је издвајање

³⁷⁸ *Апокрифи старозаветни*, 118, 127; ДХ III, 117, на више места. Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 26; В. Шебеčić, *О трговини битуменом*, 129–138; М. Пурковић, *Попис села*, 142/92; А. Фостиков, *Ковачки занат*, 112. О примени смоле у грнчарству: К. Ткалčić, *Monumenta historica II*, 48–49; L. Thaller, *Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći*, 105; М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 8.

текстилене производње у посебну сферу још у средњем веку, у оквиру које се обједињују производња и обрада тканина, сукна и свиле, а чији успон доводи и до додатног развоја добијања и примене боја.³⁷⁹

Обрада биљних влакана великим је делом почивала на кућној привреди – раду подложног земљорадничког слоја, чији су сви припадници, па и *мајсторије*, сем у случају изузетака, биле обавезне на давање *дажбина ланених*, касније дефинисаних и као *тридесет повесма мерних и оглаве*, док је свако домаћинство давало *конопац*. Осим лана, судећи према изворима из 15. века, узгајана је и конопља, од чијег грубљег ткања су вероватно и добијана последња два производа, мада су они могли бити произведени и од влакна различитог порекла. Грубља влакна конопље служила су, према аналогијама, и за израду неке врсте торби, те грубљих, али издржљивијих тканина. У домаћој радиности лан, па и конопља, пролазили су процес потапања, сушења, одвајања влакана ломљењем (у ступама, трлицама) и глађења. Даља прерада биљних влакана у случају израде ткања захтевала је да се она прераде у кудељу процесима чешљања, односно припреме за вретено или преслицу, како би се добио конац, који је након тога пролазио процес бељења, ткања и даље обраде у складу с идејом производа. Процеси прераде у кудељу и пређу – конац, као и ткачки, обављани су такође у кућној радиности, а вероватно да је прерада путем надокнаде, као и у случају с вуном, обављана у извесним околностима и за господара, односно продају. Такође, даља обрада лана, па и сировог, своје место налази и у оквиру властеоске куће, где жена и послуга лан претварају у одевне предмете. Ланом, па и у повесмима или пређи, као и ланеним тканинама трговало се и по свим трговима у Србији.³⁸⁰

Управо даља секундарна прерада по линији кудеља-ткање, односно кудеља-конопац, условили су да се из обраде биљних влакана издвоји и

³⁷⁹ Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, вид. и претходно. Сем лана и конопље, те ширења памука, у позном средњем веку, са успоном текстилене индустрије, шири се и узгајање биља за производњу боје, попут сача и броџике у областима Рајне и Подунавља, а вероватно и другим областима. J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 162, 222.

³⁸⁰ СХ, 140–141; *Византијски извори* VI, 26–27; М. Благојевић, „Закон светога Симеона и светога Саве“, 211, 227 н. 121; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 72–73, 83; ЛССВ, 314 (С. Мишић, *Конопља*), 361–362 (С. Мишић, *Лан*), 609–611 (Ђ. Петровић, *Разбој*), као и *passim*. Као назив за продавца лана и ланене одеће у Цариграду бележи се назив *linaropuli*. Остаје непознато да ли би се на исту професију односио и помен ланариуса Милете Радоњића, који се помиње у Трпчи. К.-Р. Matschke, *Commerce*, 777, уп. Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трпчи*, 236.

неколико посебних заната, од којих су поименце познати занати *кудељина*, *ткача* и *ужара*, а као њихови производи издвајају се конач-тканина и конопац. Да се процес обраде влакна у кудељу издвојио из кућне производње, податке доносе писани извори. Не само да се *кудељин* Милман јавља у оквиру села дечанског властелинства већ је у питању и омањи занатски центар, у непосредној близини манастира (Прилепи, засеок Храстовице). Да се то издвајање десило и доста раније упућују подаци из дубровачке грађе, у којој се назив кудељник (*rudellarius*) јавља још 1299. године. Стога се може претпоставити да се тај занат и после издвајања из домаће радиности претежно налази у рукама домаћих занатлија, чему би у прилог ишла и раширеност тог назива као властитог имена. Судећи по члану о *сиротој кудељници*, тај занат почивао је у локалу и на женском раду, што говори и о његовој неопходности.³⁸¹

Као и прерада влакна, и ткање платна почивало је свакако на домаћој производњи, па чак и након одвајања ткања као посебног процеса, а ткачки разбоји сматрани су делом домаћинства. Да се издвајање тог занимања десило говори поуздано помен занимања ткача – Иванка из Призрена, мада се у том случају ткач можда могао везати за свилу, а ткачи се, судећи према каснијим турским изворима, помињу како у градовима, тако и у селу, при чему се само у појединим случајевима и то из каснијег раздобља, може утврдити од које сировине ткачи производе, те који проценат чине жене.³⁸² Ликовна грађа стране провенијенције потврђује паралелно постојање ткачке делатности, и на нивоу професионалне делатности и у оквиру кућне производње, али док се у оквиру пописа занимања као ткачи наводе мушкарци, у оквиру представа за ткачким разбојем приказују се жене, господарице, послуга.³⁸³

³⁸¹ ДХ III, 80 ф. 18; ДЗ, 107 чл. 64; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 83; А. Фостиков, *Жена*, 330 н. 224. Лучић указује на то да се појам кудељника може проширити на обрађивача конопљиног влакна, а можда би у случају кудељнице могао да се прошири и на припрему пређе уопште.

³⁸² СХ, 121; ЛССВ, 609–611 (Ђ. Петровић, *Разбој*), 657 (Р. Ђук, *Свиларство*); Ј. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици*, 31; Т. Катић, „*Сироте кудељнице*“, 225. У оквиру проучавања средњовековне историје занимање ткача најчешће се спомиње у вези са обрадом сукна, па се смешта и обрађује у оквиру обраде и производње од вуне.

³⁸³ У појединим случајевима приказани су и специфично ткачи свиле. *Die Hausbücher*, према рег.; Ј. Amman, Н. Sachs, *Eygentliche Beschreibung*, Weber, уп. верзије Бокачових жена: G. Vossaccio, *De Claris mulieribus*, 1403, Français 598 f. 70v, односно *Исто*, али око 1440, Royal 16 G V f. 59v.

Осим групације занатлија која би се од кудељника или ткача (*textores*) надаље могла уврстити у посебну одевну па чак и текстилну индустрију, као посебни занат заснован на плетењу, односно упредању текстилног биља или лике може се издвојити ужарски, који се вероватно тек у каснијем периоду издваја из кућне радиности. Производња различитих врста конопца била је условљена његовом неопходношћу као оруђа у бројним струкама (грађевинарство, рударство, бродоградња), те у свакодневним потребама и пословима где је било неопходно користити технику везивања и чворова (лествице, везивање канте за извлачење, мрежа, за друга везивања), а како је поменуто од њега су прављени и *оглави*. Подаци да се *уже* и *оглав* јављају као природна давања, говоре о значају тих артикала, али и да производња почива бар првобитно на кућној делатности – жене су правиле конац, мушкарци конопца, све до новијег времена. Мада, у писаним изворима нема података о професионалним ужарима, те остаје непознато и под којим називом се афирмишу (ужар?), важност конопца, и то доброг квалитета и извесне дужине, а посебно у рударству и појединим пословима, условила је свакако специјализацију. Први помен производње ужади по уговору сачуван је у вези са манастирским подложницима Сопоћана у Рисну, који су производили конопце према одређеној мери, и за друга лица, по поруџбини. Да се одвајање ужарског заната из домаће радиности и преласка истог у професионални статус и десило посредни податак пружа и Законик деспота. Тако члан о *цаугу рупном*, између осталог, одређује и уже као неопходни рударски алат, те контролише право његовог прекупа. Такво издвајање конопца упућује на то да снабдевање њиме макар у оквиру рудника, није могло да почива искључиво на кућном раду, а ужад су свакако морала да имају и одређену издржљивост.³⁸⁴

Осим поменутих занатских занимања, у обрађиваче ове сировине, према мишљењу појединих аутора, треба убројити и *врдунаре* (*врьдоунаръ*), чији назив је посведочен у делу пописа прихода манастира

³⁸⁴ В. Алексић, *Сопоћански ужари*, 82–83; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 20 чл. 52. И ужарство спада у занате заступљене у ликовном материјалу стране провенијенције. *Die Hausbücher*, према рег. За уже у рударском законику уп. Н. Јирећек, *Codex juris Bohemici*, 294–296, Cap. VIII чл. 17. У Дубровачком статуту из 1272, јасно је дефинисана врста ужади, као и типови неопходни на броду. *Statut grada Dubrovnik*, 373. Да је уже значајно оруђе, говори и пословица: *Помоћу штапа и канапа*. Заправо, тек са производњом и успоном ужета од жица или новијих материјала, традиционално ужарство засновано на уплетању сировина биљног порекла губи на значају.

Хиландара, али за сада нема поузданих доказа о ком је занимању заиста и реч,³⁸⁵ а у везу са обрадом дрвета доводи се и антоним Брвеничар.³⁸⁶

Улога и статус обрађивача биљне сировине

Када се говори о улози и статусу обрађивача биљне сировине, мора се истаћи неколико особености. Како биљни, тако и животињски свет, конзумирани су свакодневно на много начина, од прехране до њиховог секундарног коришћења као сировина, што условљава и да великим делом првобитна производња место нађе у кућној делатности од господара зависног становништва, што онемогућава праћење развоја појединих занимања, која касније прерастају у професионалне занате. Додатно, недостатак домаће грађе посебно је изражен код оних који раде пуно дрво, где нема скоро никаквих података чак ни о имену појединих занимања, а чији се представници, па и на домаћем простору, бележе у савременим латинским изворима, често под страним називом.

Посматрано из угла приморских градова, као и стране ликовне грађе, диференцијација обрађивача дрвета текла је изгледа доста споро. Заправо, занатство обраде дрвне сировине гранало се далеко раније, судећи по старијем слоју топонима и појединим подацима који указују на рано издвајање оних из оружарске и обућарске струке. Неоспорна је и рана специјализација *тесларства*, чији се представници налазе и у улози (бродо)градитеља и конструктора, која задржава значај током целог средњег века, а посебно у оквиру рударства, које заједно са урбанизацијом вероватно доводи и до издвајања других појединих заната, попут ужара. Помен кудељника у Дубровнику, крајем 13. века, те у ДХ, указују на то да се и тај занат издвојио из кућне радиности, као и

³⁸⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 41, 43. Према мишљењу Костића, који једини разматра ово занимање, у питању су можда израђивачи вретена, врста токара. Међутим, исти аутор доноси закључке само на основу могуће сличности речи, те се његово тумачење не може без додатних података и прихватити, а посебно што је у питању словенски превод грчког текста. К. Н. Костић, *Стара српска трговина*, 118. уп. В. Хан, *Интарзија*, 31; *Зборник* 1, 307, 309 р. 41. Можда са овим занимањем треба довести у везу и топоним *Брџдогн*. С. Новаковић, *Законски споменици*, 739; М. Пурковић, *Попис села*, 76/26; Ж. Вујошевић, *Архиљевичка хрисовуља*, 245.

³⁸⁶ *Област Бранковића*, 226; Б. Храбак, *Занатлије на Косову*, 208; исти, *Сеоске занатлије*, 136.

ткачки, чије се одвајање не може везати искључиво за биљну сировину. Израђивачи кошева и предмета од рогозне, као и занат шуљчика бележе се и у руралним насељима, што говори да та занимања још раније стичу професионалну компоненту *мајсторија*. У складу са технологијом транспорта, сходно потреби, долази и до специјализације седлара и колара. За сада остаје нејасно када и којим путем се издвајају израђивачи предмета насталих системом спајања обручима, под посебним називом, а о успону уметничког резбарства суди се, пак, по ретким остацима. Истовремено, великим делом производња је и даље почивала на кућној делатности, па су актуелни порези изражени у виду грађе, мотки, повесма лана, ужади и оглава, односно у виду приноса од пуног дрвета и биљне сировине. Успон металургије, кожарства и обраде камена доводи до делимичног окоштавања система већ доста добро разгранатог занатства обраде дрвне сировине, те се под појмом дрводељства подразумева све мањи број заната, а назив тесар почиње да се везује за примарну обраду дебла, док се преостали утапају у различите струке – градитељство, оружје и пловидбу, судећи према Хуговој подели на седам механичких вештина, а као важна издваја се том приликом и уметност ткања.

Поменути занати, као и уопште занатство обраде дрвета и биљака, налазили су се у рукама домаћих занатлија, чији се представници бележе у оквиру манастирских властелинстава, а сходно томе и на регалним те властеоским поседима, у урбаним центрима. Као неопходне занатлије поједини обрађивачи дрвета, чинили су део владарске инжењерије. Међу занатлије руралног, али и урбаног предела треба уврстити изгледа и занат кудељина, а вероватно да су и други обрађивачи дрвне сировине радили у обе средине, према потреби господара или насеља, мада је примарна обрада пуног дрвета морала, по природи ствари, да се обавља у близини ресурса, односно у шумском пределу. Да ли су се градске занатлије снабдевале сировином преко трговине, или су самостално припремале грађу – није познато, али да се дрвном грађом и даскама трговало, податке доносе, сем дубровачке грађе, и Рударски и Градски закон, као и касније турске одредбе.

Заинтересованост законодавца углавном се сводила на њему важне занате и производе, па иако бројни, подаци о статусу и улози дрводеља нису равномерно доступни у изворима. Производи обрађивача дрвета су стандардизовани, о чему сведоче и посуде у виду мера или прописане цене дрварско-угљарских производа. Такође, због изузетне важности дрвета и производа у рударству, у оквиру рударских градова, а ради

заштите рударства, ограничено је право прекупа дрвне грађе (цауг рупни) и ужарских производа. Таква фаворизација рударства доводи до процвата заната који је требало да задовоље артикле намењене раду у рудницима, па и дрводељског, те ужарског, а судећи према страним саским правима, дрводеље место налазе и у оквиру рударске службе, паралелно са ковачима.³⁸⁷

Судећи бар према сачуваним верзијама *закона мајсторија*, бележе се само два заната у оквиру обраде дрвета – дрводељски и седларски, при чему се дрводеље губе у скраћеним верзијама тог дела у ДХ I–III, што указује на то да се седлари издвајају као важнији још у ранијем периоду, као и да је обрађивача дрвета, у збирном смислу у свету шума у том тренутку било довољно да задовоље тржиште.³⁸⁸ Доста касније дрводеље се јављају и у књизи Лукаревића, како је напоменуто, и као збирна именица и као назив занимања, а према истом извору, обрађивачи дрвета Новог Брда организовани су у цеховске организације на челу са *протомајстором дрводеља* – Брајаном.³⁸⁹ У истом граду и извору убележена су и два седлара, Брајан и Милета Великшалић, први из Новог Брда, а други изгледа или из града или из околине, а обојица се истичу

³⁸⁷ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 20, 22 чл. 52, XVII. Вид. и претходно на више места. Занимљиво је приметити и да се у верзијама *lus regale montanorum*, како оној латинској, тако и чешкој, управо уз урбураре и хутмане јављају као лица од значаја и рударске занатлије, посебно дрводељске односно грађевинско-тесарске струке. Н. Jireček, *Codex juris Bohemici* I, 268, 295–296, 304, 352; J. Vilek, *lus regale montanorum*, 19 (2–2), 21 (4–3), 33 (12/8 чл. 1–5), 55 (Cap. I. 18).

³⁸⁸ Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80.

³⁸⁹ У литературу је ушло да је у питању Радован протомајстор дрводеља. У својој класификацији имена М. Динић га наводи као Радован зет Брајана, а ако је судити према коришћењу заграда, аутор је сам и реконструисао део речи дрводеља. Како се именице *dreuodila protomaistor* не налазе у падежу, оне би се могле односити и на Радована и на Брајана. За тезу да је у питању протомајстор Брајан одлучили смо се због самог склопа реченице. Било би необично да се протомајстор дрводеља препознаје по тасту. Обично када се уводи реч зет у том контексту он се везује за познатог таста, односно за главу куће. Чак и у случају помена протомајстора без имена таста Николе кљобучара, Николу Лукаревић бележи, као Никола кљобучар, зет протомајстора (*genero de protomaistor*). Стога нам је било логичније да је Брајан протомајстор, а у овом случају на такво мишљење додатно наводи и то што се титула налази иза имена Брајан. Занимљиво је приметити и да се у другом помену протомајстора без имена опет јавља име Николе кљобучара. СХ, 143; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 40, 45, 48, 62, 66, 69, 70, 75.

по ширини пословања – Брајан сарађује с рударима, док је Милета изгледа улазио и у трговачке послове са дубровачком властелом, као и родом De Georgio (Ђурђевића), заједно са још једним обрађивачем коже и лицем непознатог занимања, те се помиње и поводом тужбе у том граду у одлукама већа. Већ према тим штурим подацима произлази да су седлари вероватно и били доброг имовинског статуса.³⁹⁰ Што се тиче обрађивача биљног влакна, о општем економском положају кудељника, те кудељница, довољно говори већ помињани члан Душановог законика.

Место радње и оруђе

И у случају обраде пуног дрвета, као и код коришћења других сировина, место радње дефинисано је у примарној обради и местом које обилује ресурсима, односно шумским просторствима, и неопходном водом, не само у случају сече и примарне обраде већ и у производњи горива. Одатле је, као и у случају других материјала, дрвна сировина транспортована до места секундарне обраде, па се као место радње јавља и радионица, како у руралном, тако и урбаном простору. Истовремено, у случају израђивача ситних предмета ручним токарењем, те примарне обраде биљне сировине, до стадијума прераде у нити, место радње остаје кућа. У случају обраде кудеље и ткања, као место радње јављају се паралелно и кућа и радионица.

Оруђа за обраду дрвета деле се на она за грубу обраду дрвета (*цапин* за цепање балвана, секира, брадва, тестера) и она за финију обраду (длето, сврдло, бургија, тесла). *Секира* (*secures*) се јавља као важан алат свакодневице, дрводељске делатности, и као оружје, а имала је и културну функцију. У зависности од намене варирала им је и цена, а сем бојних, по висини цене у Дубровнику истичу се и оне коришћене у бродоградилшту, док су брадве (тесарска секира, *секира дељарка*), коришћене и за скидање коре и дељање дрвета и као алат посебне намене у коларском и бачварском занату, биле јефтиније. Постојала је и тзв. *двојна секира* (*labris*) за тесање греда, а међу домаћим налазима има и секира за израду чамаца и опсадних справа. *Тесла* (*ascia*) звана и кесер, коришћена је за дубљење, тесање, глачање, равнање, за интервенције на гредама,

³⁹⁰ М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 37, 46, 62, 68; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 386. О породици Ђурђевића: Z. Zlatar, *Huius... est*, 45–65, са ст. лит. За назив *reliparius* у смислу обрађивача коже, вид. даље.

за закуцавање и вађење ексера, и за прављење жлебова приликом уклештења греда или талпи. *Сврдло* (terebra) и *длето* (caelum) коришћени су за декоративну обраду дрвета, а длето, сем за дуборез, и за обраду метала и камена. За исцртавање и конструкцију мотива служили су *метални шестари* (circinus). За обраду дрвета коришћени су и дрвени *чекићи* (*дрвени бат*), посебна *кљешта* (forceps) и стеге, а за сечење прUTOва косир. Постојали су и *стругачи* (scalprum), *тестере* (serrula), *рендa* (runcina) од дрвета са металним ножем. Такође, треба претпоставити постојање *струга* за обраду дрвених и коштаних предмета, а можда и пилана на водени погон, познатих у страним изворима још средином 13. века. Опус назива и разноврсности оруђа коришћених у обради дрвета дочарава сачувана средњовековна песма из 15. века *De Debate of the Carpenter's Tools*, која набраја имена равно 27 алата.³⁹¹

За обраду и прераду биља, коришћене су већ познате ступе или трлице, за одвајање влакана, а затим и традиционална оруђа, позната и као кућни алати, који прате даљу линију прераде влакна – вретена, преслице и разбоји, за производњу, од којих се последњи сматрају и основом ткачког стана, односно радионице.³⁹²

Трагови заната у вези са обрадом биљака у топономастици

Занатство обраде биљне сировине доста добро је посведочено у топонимији, било оној записаној у актима из тог времена, или оној сачуваној на картама. Подаци из њих могу се поделити на оне настале у вези са називом за дрво, оне који говоре о занимањима, месту радње и производу, те на оне за биљну сировину, и остале.

³⁹¹ *Codex Ashmole* 61, бр. 16; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 39; М. Благојевић, *Земљорадња*, 33; *ЛССВ*, 7–8 (М. Поповић, *Алати*); J. Munby, *Wood*, 385–386; Р. Манојловић Николић, *Средњовековно оруђе*, passim; О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 533, 536–540 и даље.

³⁹² Последње три алатке, са извесним разликама у случају разбоја, коришћене су како за обраду влакана, тако и длаке. *ЛССВ*, 6–10 (М. Поповић, *Алати*), 361–362 (С. Мишић, *Лан*), 609–611 (Ђ. Петровић, *Разбој*); О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 399–527. Разбоји, односно ткачке машине, могле су да буду и великих размера, па су у раду учествовала и два лица, мајстор и помоћник. Е. Crowfoot, F. Pritchard, K. Staniland, *Textiles and Clothing*, 21–25.

Тако се у вези са називом дрво – издваја топоним Дрводеље, а од осталих обрађивача пуног дрвета јавља се и назив Седлар, при чему у том случају треба бити опрезан – у питању може бити и географска одлика, као и у случају Корита. Такође, ту спадају и Бачвар, Бачваревина, а од антонима помињу се Колар и Качар, мада има мишљења да ту треба уврстити и назив Брвеничар. Из оружарске струке, потврђени су Кијерези, Стрелари, Копљари, Лукари, а како су и првобитни штитови израђивани од дрвета, овде можда треба сврстати и назив Штитари. Што се пак тиче обрађивача биљне сировине, техником плетења, јављају се: Ликоцрев, Витичрев, Витичревски поток, Крабијино, а можда и топоним Плоторешци, док су за обраду ватром индикативни: Курило/Курилово, Угљари, Катраница, Смолице и Смолуша, те антоним Смољан. Додатно о обради дрвета говори и хидроним старијег порекла – Кладорубница, као и топоним Кладоруб, који би, сем на место радње или назив занимања, могли да упућују и на постојање пилана на водени погон. Овима треба додати и *Лађени дел*, који посредно сведочи о изради пловила, без обзира на то да ли је у питању постојање пристаништа на Ибру, ниже *Брода*, или шума у којој је сечено дрво за бродоградњу.³⁹³

ОБРАДА ПРИНОСА И ОСТАКА ЖИВОТИЊА*

Значај animalia за човека, као извора хране, али и као ресурса производне делатности, може се пратити још у праисторији. Стога, када се анализирају приноси животиња и њихова употреба, најчешће се расправља и о почетку времена примене појединог давања. Из оквира таквих теорија, за то време тезе ипак је и даље важна констатација да су сировине животињског порекла, које су од значаја за производњу, добијане на један од два начина, убијањем или узгојем, па се сходно томе може говорити о примарним (маст/лој, кожа/крзно, кост/ројнати делови, свилене чауре, восак) и секундарним приносима (длака/руно).³⁹⁴

³⁹³ СХ, 121; ДХ III, 124 ф. 63; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 46, 76, 77, 82; М. Пурковић, *Попис села*, 51/101, 89/139, 90/40, 102/52, 128/78; О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 545–550; А. Лома, *Топонимија*, 26, 44, 117, 124–125, 129, 130–131, 242, 258, и даље према рег. Вид. и претходно.

* Назив животиње, користи се овде и у смислу категорије анималиа, која обухвата како животиње у ужем смислу речи, тако и подкатегије попут инсеката.

³⁹⁴ Поједине врсте животиња добијају улогу и у транспортном систему, а као вучна снага, сем у земљорадњи, и у покретању одређених рударских механичких стројева, па и млинова. G. Clark, *Animals and Animal Products*, 154. Вид. и даље.

Коришћење тих сировина било је познато и старим Словенима, са изузетком узгоја свилене бубе, који стиже кроз контакте са Византијом, а о нивоу њихове обраде податке пружају показатељи о употреби, преради и терминологији. Осим обраде кости/рога, о чему сведоче искључиво археолошки налази, писани извори упућују не само на гранање заната већ и на широку заступљеност ових приноса и производа и у свакодневици. Сходно регалним правима, с једне, те постојању домаће радности и властеоског система, с друге стране, великим делом добијање животињских приноса почивало је на кућном раду, односно давању господару, па се ови спомињу и у законским одредбама, било у виду сировине, полуготовог или финалног артикла. Као доходак се тако у оквиру манастирских властелинстава, а вероватно слично и на световним, јављају: две јагњеће коже (БХ), које се касније услед потреба и тежње ка унификацији одређују и као *јагњетина* и *испорак* (СХ), десетак од кошница, како од *роја*, тако и од *пресада*, а у случајевима узгајања свилене бубе давање *чаура* или *кокона*. Додатно међу влашким обавезама у оквиру манастирских властелинстава јављају се и давање вуне односно њена прерада (*да тежу вуну*), те порез у производима – прописани су: *покровац* (покривач, *покривач* *чрвени* у једној варијанти), *квашње* и *окрој*. Истовремено, као важнија давања монасима јављају се и *јарина* за капе, говеђе коже, кожуси и гуњеви, а као доходак манастиру и *јалова овца са руном*.³⁹⁵

Сточарство, пчеларство, лов, а нешто касније и свиларство, обезбеђивали су залихе довољне и за извоз. Важно место у унутрашњем трговачком промету имале су коже и восак, који се дуго јављају и као важни производи извозне трговине. Коже су чиниле и део аранжмана поклона, а судећи по речима Дубровчана, восак и коже коришћени су и као средство плаћања. Посебан ниво кожарство и обрада лоја достижу у рударским градовима – у Новом Брду њихов прекуп је ограничен, успостављена је

³⁹⁵ СХ, 140–144; Р. Михаљчић, *Закони*, 42, 115, 120, 173, 175, 177–178; М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 211–212, 217, 222–223, 227–230, 233–234 н. 121, са изворима и ст. лит. детаљно; Е. Kurtović, *Iz historije рčelarstva*, 11–30. Поменута давања обрађена су у оквиру ЛССВ-а, или појединачно или кроз друге одреднице. *ЛССВ*, *passim*, посебно: 369 (С. Мишић, *Лов*), 464–467 (Ђ. Петровић, *Одећа*), 592–596 (Ђ. Петровић, *Простирке и покривачи*), 657 (Р. Ђук, *Свиларство*), 710–714 (М. Благојевић, *Сточарство*), 103–104, 606–608, 652–653 (Ђ. Бубало, *Пчеларство*, *Свећа*). За испорак, *квашње*, *окрој* и *јарину* уп. А. Фостиков, *Прилог Лексикону*, 53–62.

глоба за утајивање лоја (од стране *месара* и *латина* од осам перпера), а њихово изношење ван *града* је кажњавано (*50 перпера*).³⁹⁶

Развој, успон и диференцијација

У складу с поменутом поделом на примарне и секундарне приносе, а у односу на додатне факторе, разматрање обраде продуката животињског порекла могуће је извести према материјалу, предмету или намени. На основу њих се развијају занати из примарне, али и из секундарне сфере, а махом их дефинише потражња свакодневице. Добијање примарних приноса захтевало је да животиња прође процес убијања, односно у случају свакодневно коришћених четвороножаца – клање и примарну обраду, која подразумева, сем цеђења крви и уклањања коже и рожнатих делова, транжирање меса, те одвајање костију, масти/лоја. У вези са тим процесом јавља се и неколико техника обраде, чији се називи у извесним случајевима могу довести и у везу са појединим занимањем, међу које у примарну обраду спадају *резање* и *драње*.

У тој вези са занимањем јавља се домаћа варијанта *месар*, у латинској транскрипцији *me(s)sar*, *texar*, у Скопљу познат и под грчким називом макелар, у латинској грађи и као *becarius*, *camerdarius*, који се због стручности, вештине и посебног алата најпре вероватно класификује као занатлија. Ипак, услед диференцијације послова клања, обраде и продаје, он се још у литератури средњег века означава и као трговац, и то судећи према речима Филипа де Диверсиса, бар у Дубровнику, средњег ранга, који се бавио купопродајом сира, сувог и свежег меса и сличних ствари, а судећи према законнику деспота Стефана, и лоја. У трговини су учествовали и макелари у Византији, они су трговали и вуном. Када говори о месарима, Ј. Лучић истиче да је разлика између појмова бекариј–комердар почивала првобитно на трговачкој улози, односно секундарној обради. Први обавља и примарну обраду и месо даље сече и продаје, а посао другог почиње и завршава с примарном обрадом: клање-драње-транжирање. Судећи по називу капије месара у Дубровнику, *porta bechariae*, изгледа да се он презентују заиста доста рано и као трговачка професија. О разлици између месара као примарног

³⁹⁶ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 17, 21–23 чл. 30, 52, XI–XV, XVII, XIX; ССПП I, 220 бр. 229; Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 461; ЛССВ, 103–104 (Ђ. Бубало, *Восак*); Т. Живковић, *Портрети*, 36.

обрађивача и месара који месо транжира и продаје понешто говоре и страни ликовни извори. Тако док је на витражу из катедрале Нотр Дам приказан кроз три сцене – како убија, обрађује и продаје, на каснијим представама, месар најчешће већ припремљено месо сече и на тезги препродаје, те се може сврстати у прехранбено-трговачко и услужно занимање. У случају латинских извора, везаних за унутрашњост, јављају се паралелно називи месар, бекариј, па и *macelator*, али о постојању евентуалне разлике нема помена, па се чак иста лица јављају и са различитим ознакама. Да ли су у том случају у питању радне улоге или су исти називи коришћени и као синоними – нема потврде.³⁹⁷

У случају кожарства, мора се истаћи да је судећи према страним изворима гранање довело до низа подела радних улога, па се тако у литератури занатска занимања деле на она у вези са примарном обрадом коже (*tanner, currier, whittawyer*) и секундарном – израђиваче појединих предмета, попут обуће или кожуха.³⁹⁸ У зависности од потребе, обрада коже пролазила је тако неколико фаза рада. Најпре је кожа драна, затим су уклањане масти и нечистоће, затим је штављена и надаље обрађивана низом процеса до добијања тзв. *обрађене коже*, познате и као *усмина*, у појединим словенским средњовековним варијантама, а сличан процес обраде пролазило је и крзно. Након тога, она је сматрана артиклом, али и сировином секундарне обраде до жељеног производа. У обрађиваче коже тако спадају све оне занатлије који кожу грубо обрађују или даље употребљавају, данас најчешће обједињене под називом *кожар*, чије време настанка се не може поуздано утврдити а који се користи да означи и оног који кожу продаје.³⁹⁹ У вези с првом

³⁹⁷ Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 29–30; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 53, 66; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 13, 99–100, 236, 264, 285 и даље; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 157; Љ. Максимовић, *Карактер друштвене и економске структуре*, 47; ЭССЯ 19 (1992) 6–11; Whatling S., *The Corpus*, В. 38; *Die Hausbücher*, према рег.; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 65; ЛССВ, 398–399 (М. Спремић, *Месо*). У појединим варијантама у изворима стране словенске провенијенције, као назив за месара јављају и се кованице попут *козорез*. ЭССЯ 12 (1985) 25. На додатно гранање упућивао би можда и назив салчик. ДХ III, 117 ф. 56, 127 ф. 66; А. Лома, *Топонимија*, 195.

³⁹⁸ J. Cherry, *Leather*, 296–300.

³⁹⁹ ЭССЯ 12, 19, 21, 25, 37. Помен непознатог *козара*, чије је некада било *лозје*, које се набраја у преводу практика Хиландара за струмску област из око 1300. године, у поседу Косте, везује се за пастира коза. Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 41; *Зборник 1*, 309 р. 54; А. Лома, *Топонимија*, 108.

фазом драња коже, домаћи извори бележе само назив *козодер*, који би могао да се односи на дерача коза, али далеко вероватније да је у питању дерач коже, каснији *кождер*, судећи према паралелама. Козодера Држжа, који се јавља са сином Николом, пописује ДХ у Рзинићу. Такво одвајање послова условљено је развојем кожарства, те потребама властелинства за предметима, од пергамена до обуће, а сама форма *кожу драги* прилично је стара. Да ли се исто занимање јавља под тим називом и у урбаним центрима виших категорија – нема података, као ни који обим посла приликом обраде он обавља. У случају градских клиника мора се претпоставити подела рада и улога, и ту место налази можда и дерач коже.⁴⁰⁰

Као старија имена у другим словенским редакцијама јављају се *кожев(н)ик* и *усмар*, од којих се последњи поистовећује са обућарем, а обрађује га и Миклошић. Термин – *усмије*, *усније*, познат је из ранијег периода, а бележе га рукописи из 9. и 10. века, као и придеве *усмен* и *кожан*, док се *усније* јавља и у 16. веку. Повезивање усмара и обућара са обрађивачем коже, произвођачем од усмије, као и са продавцем коже, односно веза између обућарског и кожарског заната посведочена је и касније, па и у ширим оквирима на страној територији. Мада у развијеним економским центрима долази до специјализације, која води одвајању процеса штављења од секундарне обраде, изгледа да су и поред тога обућари тежили да кожу сами обрађују.⁴⁰¹ Осим помена кождера, а ако се изузму они који *кожу* и *кроје* и *шију*, те се могу довести у везу с појединим занатима, домаћи извори бележе још и помен *стргунија*, различито тумачен у литератури. У питању је, како још Даничић указује, домаћи назив за обрађивача кожа, у ужем смислу кожара, који сирове коже прерађује, примењујући бројне процесе, па и штављење, а чије име

⁴⁰⁰ ДХ II, 64 ф. 58; ДХ III, 97 ф. 35; ЭСЯ 12, 25; М. Бјелетић, *Падртине*, 40–41. Вид. и н. 397. О дрању коже у месницама у Дубровнику: Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 86. Назив кождер бележи и каснији турски попис: Б. Ђурђев, О. Зиројевић, *Опширни дефтер Сегединског санџака*, 30.

⁴⁰¹ СС, 745; Н. Megiser, *Dictionarium*, доле десно *Laenge. (leder., corium, vřinie., suojo, pelle; ledergerber, coriarius, lededar, vřiner, suojajo)*; F. Miklosich, *Lexicon*, 1066; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 3, 1267–68; Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 400–401; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 143–145; Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 100 (scorticator); ЭСЯ 12, 37–38; Ј. Cherry, *Leather*, 296–300; Ј. Antović, *Zanati srednjovjekovnog Kotora: Братовштина кожара*; В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору*, 132–133. За кожаре-обућаре и: S. Whatling, *The Corpus*, В. 20 с. 2, 4, 6, 8.

је вероватно повезано с главном техником рада, стругањем. У прилог томе говоре и ликовни извори стране провенијенције, који показују кожара како кожу потапа, струже и продаје.⁴⁰²

Додатно у СХ јављају се и тројица браће с годишњим давањем од три кожухе (кожухе) лисичје, али, као и у случају других појединих давања, попут воска, без назива занимања. Како за сада остаје отворена и дилема да ли су у питању кожуси или коже лисичје, не може се тврдити да ли су ови кожу само обрађивали или од ње и производили, а да је реч о занатском занимању говори њихово увршћивање у аранжман важнијих мајсторија.⁴⁰³

Од стргуна на даље, занатство обраде коже гранало се према предмету, односно ужој струци, а додатно кожа је коришћена и као елемент у низу производа, од штита, преко одеће и обуће, па до пергамене. Ако се, пак, изузму занати који кожу примењују у оквиру оружарства, или у оквиру одевне индустрије, или неких посебних делатности, а који чине основу секундарне занатске делатности, па захтевају да буду размотрени посебно, издваја се међу производњом предмета и један везан за коње. Три уздара бележи тако СХ. Мада има мишљења да су у питању специјализовани ужари, далеко вероватније је да су у питању обрађивачи коже, произвођачи кожних узди, односно, судећи према страном ликовном материјалу, и свих кожних делова заснованих на повезивању ремења, било јахаћих или теглећих. Не само да се оглави бележе и као природно давање већ очигледно да се уздари и издвајају – јављају се у попису занатлија, одмах иза шаваца свитних и

⁴⁰² СХ, 103, 143; Р. Михаљчић, *Закопи*, 38, 64, 73, 80; Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 187, уп. *Словарь русского языка XI–XVII* 28, 168; Ј. Лућић, *Обрти и услуге*, 100 (scorticator); Мишљење Н. Стипчевића да се иза имена стргуна крију специјализовани шишачи оваца није могуће прихватити, пошто се у оквиру исте повеље, БХ, истовремено јавља и помен стргуна, као и одредба по којој се стрицањем вуне бавио ћелатор. Н. Стипчевић, *Стргуни = стригуни*, 11–14. уп. Р. Михаљчић, *Закопи*, 38, 42. За ликовни приказ: S. Whatling, *The Corpus*, V, 18, 5–7; *Die Hausbücher*, према рег. Секундарни ниво обраде коже подразумевао је њену припрему – омекшавање, бојење, затезање. J. Cherry, *Leather*, 295–308.

⁴⁰³ Реч кожухе у пл. посведочена је и у топониму Кожухе. СХ, 113, 143; К. Жиречек, *Историја Срба* II, 212, уп. Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 461, под кожух; М. Благојевић, *Град и жупа*, н. 46. Порез у лисичјим кожама и то 18 комада годишње давао је истом манастиру каматник Дабижив. *Исто*. Крзно лисице коришћено је и за облагање појединих одевних предмета с унутрашње стране.

цнгара, односно испред ковача-плочара, са којима заједно и припадају произвођачима коњске опреме. Такође, постојање професионалних уздара – израђивача коњске опреме, базиране углавном на кожи, било је и неопходно у средњовековној свакодневици. Ипак, треба нагласити да се ове занатлије у страниој литератури убрајају у коваче, вероватно у погледу израде металних делова, и повезивања ремења са њима, те је питање да ли се могу сврстати и у произвођаче од коже. Сачуване минијатуре тако указују да се назив *bridle maker*, односи на рад са металом и чекићем, док само ремење праве кожари. Свакако, назив уздар указује на уску специјализацију у питању коњске опреме.⁴⁰⁴

За разлику од кожарства о ком речито говоре извори, о обради кости и рожнатих делова, па ни о њиховим обрађивачима, нема писаних података. Ипак, о примени тих сировина сведоче богати археолошки налази, који указују на коришћење кости као алата у појединим занатима, али и као материјала за производњу бројних предмета коришћених у свакодневици, па и делова оружја, оплата, чешљева, а на територији Вршца посведочени су и налази клизаљки. Распрострањеност и разноврсност досадашњих налаза указују на то да су кост и рог, као лако доступна сировина, добијени као нуспродукт сточарства и лова и обилно искоришћавани. Мада се поставља питање да ли се и како дефинишу обрађивачи кости, има мишљења да је радионица обрађивача ових сировина постојала и у Смедереву. Судећи према појединим примерима стране провенијенције, рожнати делови доспевали су најпре у радионице за обраду коже, пошто су скидани заједно с кожом приликом драња, одакле су вероватно и дистрибуирани даље.⁴⁰⁵

Као још један нуспроизвод добијен убијањем животиња, а коришћен као сировина у производњи истиче се и лој/маст. Овај производ је

⁴⁰⁴ СХ, 113, 143; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 65, уп. Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 360; F. Miklosich, *Lexicon*, 1043; *Die Hausbücher*, према пер.; J. Geddes, *Iron*, 182. О даљем развоју обраде коже у појединим одевним и другим занатима, вид. даље.

⁴⁰⁵ Овим сировинама снабдевало се вероватно и од угинулих животиња, а рогови су добијани и приликом мењања, односно природних одбацивања рогова. М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 186–192; Р. Манојловић Николић, *О употреби животињских костију и рогова*, 51–61, са ст. лит.; J. Cherry, *Leather*, 295. Један од ретких писаних извора о израђивачима од кости и рога сачуван је у *Књизи занимања*, где су ови делатници и обједињени, а посебно су одвојени они који од кости и метала и других материјала праве делове и табле за друштвене игре, па и шах. *Регистры ремесел*, 180–181, 184–185.

високоцењен као извор осветљења, а коришћен је како у виду свећа лојаница, тако и у рударским лампама. О произвођачима тих лојаних свећа нема података, а вероватно да су прављене и у домаћој радиности и можда коришћене код свећара. Једине податке о трговини овим продуктом доноси Законик деспота Стефана, из ког је очигледна фаворизација лоја у корист рудара, свакако у функцији неопходног осветљења у коповима. Да ли је лој том приликом продаван свеж, или претопљен – није познато.⁴⁰⁶

Масти су додатно коришћене и у производњи сапуна, о којој такође нема скоро никаквих података, мада је употреба сапуна, као и употреба масти у прању, па и ткању, била од општег значаја. Сапунари, као произвођачи сапуна (кувачи сапуна) помињу се широм средњовековног пространства, па се јављају и међу потребним мајсторима још у акту из времена Карла Великог. У Византији о производњи сапуна, која се као важна и надзире, говори и књига Епарха, а сем цариградских сапунара, спомиње се и владарска радионица. Сачувана рецептура стране провенијенције, као основне састојке сем масти прописује воду и биљни пепео, а у случају бољег сапуна и употребу уља. Сама технологија производње у случају простог сапуна није била превише захтевна, па се може претпоставити и постојање некаквих произвођача сапуна, макар за локалне потребе снабдевања.⁴⁰⁷

За разлику од производње лојаница или сапуна, употреба и обрада воска прилично добро су познати на основу писаних извора. Сем за осветљење, восак је сматран и јединим достојним материјалом за израду култне свеће, место налази и у виду печата, а коришћен је и у другим струкама за израду калупа. Иако се у суштини тежило наставку производње, па самим тим и очувању пчела, оне су најчешће током процеса узимања меда и воска и убијане, услед неразвијеног система њиховог одстрањивања из кошница. Подаци о пчеларству у Србији су

⁴⁰⁶ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22–23 чл. XI, XIX; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 122–123. О производњи свећа лојаница детаљније *Регистры ремесел*, 177.

⁴⁰⁷ R. C. Cave, H. H. Coulson, *A source book*, 23; J. R. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, 307–308, са прегледом извора о историји сапуна; G. Dagon, *The Urban Economy*, 407, 409, 411, 461. K. M. Dunn, *Scientific Soapmaking*, 318–319. Чак је и Општина запошљавала стране сапунаре ради подизања квалитета. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 133–136; Б. Храбак, *Херцег-Нови*, 121–143, 137. За сада остаје несигурно да ли се занат производње сапуна може повезати са називом *spunar*, који се јавља уз две личности у попису дужника у књизи Лукаревића. М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 63, 68.

бројни, а први пут у домаћим изворима оно се спомиње у повељи Стефана Немање манастиру Хиландару. Сировинама, воском и медом снабдевало се помоћу пореза и успостављањем категорије професионалних пчелара улијара, а високоразвијено пчеларство обезбеђивало је количине воска довољне и за извоз. Примарна обрада воска сводила се на добијање воштине (одстрањивање меда, топљење, цеђење), а затим је она даље обрађивана понављањем поступака, хемијским процесима, па и избељивањем на сунцу. Восак је пакован у котуре и погаче а бели у сандуке. За владарске потребе вероватно да се прерађивао и у некој *кући воштаној* попут оне у Призрену, а радионице за прераду воска сигурно су установљене и при манастирским и световним властелинствима, те у урбаним пределима. Једна од тих налазила се и у атару Рудника, а пример Призрена, са кућом воштаном, и људима *који восак дају* као натуралну ренту, указује и на постојање више локалних радионица на истом простору, у складу са потребама.⁴⁰⁸

У вези са обрадом воска могу да се идентификују два занатска занимања – једно примарно *воскар*, *восковар* (у Дубровнику восковарница – радионица за обраду воска), и друго секундарно *свећар*, а упоредно постојање истих назива истиче још С. Ћирковић. Мада се помени воска у виду давања у повељи Светим Арханђелима могу везати и за улијаре, већ само издвајање воска као готовог производа, те помени радионица, указују да долази до одвајања обраде воска као занатског занимања. И док би се назив воскар могао односити на све оне који восак као сировину примарно обрађују или пак секундарно користе, произвођачи воштаних свећа издвајају се под називом свећари, а спомињу се најпре у градовима, па и као странци, мада је у складу са потребама за осветљењем њих било и на властелинствима. Било да је реч о лампи, лоју или воску, неопходан део посла свећара заснивао се и на уметању, а можда и прављењу фитиља.⁴⁰⁹

У примарне приносе коришћене као сировине спада и добијање свиле. Као и у случају пчеларства, и у свиларству је остављан довољан број јединки за даље размножавање, пошто је у том случају сам подмладак страдао приликом разматавања чаура ради добијања нити.

⁴⁰⁸ СХ, 122; Восак налази улогу и као сировина у изради појединих предмета, попут печата. *ЛССВ*, *passim*, посебно 103–104 (Ђ. Бубало, *Восак*).

⁴⁰⁹ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 68; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 266, 271; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 122–123; *ЛССВ*, 216 (С. Ћирковић, *Занати*). Ликовне представе свећара доносе већ помињане књиге занимања.

Дажбине у виду кокона, па и њихов извоз, као и извоз свилених нити, указују на успон свиларства. Као и у случају помињане обраде влакна биљног порекла, и свилене нити су најпре извучене, прикупљане и примарно прерађиване, а затим рукама ткача упредане у тканине, након чега су одлазиле на даљу обраду и прераду – бојење, шивење, везење. За сада остаје несигурно да ли се занат примарне обраде свиле раширио у домаћој радиности или се цео процес обављао преко надзора и радионица, као у Византији, где остаје врста државног монопола, али је извесно да се и у турско време посебно надзире, као и да извесни проценат ткача чине и жене.⁴¹⁰

Заправо, као једина сировина која је практично добијана као секундарни принос обновљиве природе из животињског света јавља се влакно животињског порекла добијано најпре од ситне рогате стоке, посебно овце или ређе козе, руно-длака. Како је поменуто, као давања се јављају јарина и вуна, покроваци, клашње, гуњеви, који уз познату трговину вуном, сукном и сукненим артиклима, указују на висок ниво и разгранатост занатства обраде вуне. Као и у случају биљног влакна, и примарна обрада животињског обављала се у кућној производњи, а до тренутка ткања длака пролази више фаза класичне обраде влакна, као и код биљног: извлачење нити, тучење, прање, гребање, чешљање, мочење, предење. Након ткања, долазила је на ред и даља обрада: прање, бојење, навлачење, ваљање, глачање и подстригивање. Прве фазе до предења, па и ткање, обављане су у кућној радиности, а њих још Ролер класификује као ниже занате, заправо мануелне помоћне делатности, које могу да изводе приучени радници. Ипак, судећи по актима приморских комуна, представници тих занатских занимања добијају с временом на значају као део ланца произвођача неопходне сировине сукнарства – вуне, управо у урбанизованим срединама, па се у каснијим правним одредбама јављају под надзором и са појединим обавезама ради осигурања постојане инфраструктуре снабдевања, па се чак и деле на оне који перу (пераче), гребу (гребенаре) и чешљају (чешљаче).⁴¹¹ О њима у домаћим изворима нема помена, а како се та делатност и обављала најпре у кућној производњи, до таквог издвајања

⁴¹⁰ ЛССВ, 657 (Р. Ђук, *Свиларство*); Т. Катић, „Сироте кудељнице“, 225.

⁴¹¹ У Дубровнику се јављају и гребенари сукна, који су извлачили финим гребенима длаке на готовим сукнима, ради добијања њихове длакаве површине. Посао је обављан пре подстригивања. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 41–53, 69–70.

вероватно долази само у економским центрима вишег ранга. Као радна снага поуздано је да се јавља и осиромашени слој Влаха *тежака*, који вуну грубо обрађују (*вуну тежу*), при чему вероватно заправо обављају бар прву фазу до предења у оквиру велепоседа. Прерада у пређу извођена је такође унутар појединог домаћинства за сопствене потребе, али и за надокнаду, као и ткање, које се најпре у тој фази одваја у смислу засебне занатске делатности, независно од сировине. Док помен ткача из СХ, у вези са Призреном може бити повезан са развојем свиларства, помен ткача у Сребреници потврђује и издвајање тог заната, вероватно и у вези са другим материјалима. Да је производња ткања добијеног од животиња достигла изванредан ниво, најпре у урбаним срединама, посредно сведоче бројни помени циматора у оквиру градова. Сходно паралели о издвајању кудељника, односно кудељнице, мора се претпоставити и издвајање предиоца вуне у неком тренутку у засебну категорију професионалних радника.⁴¹²

На путу обраде сукна од ткача до кројача, диференцијација заната успостављена је према фазама рада. Прање, бојење, прање, навлачење, ваљање и глачање представљало је посебан део обраде, као и подрезивање тканина, па се најпре издвајају бојадисари и подстригачи (циматори) у посебне занате. Њихово присуство посебно се опажа у урбаним центрима, па и у домаћим, али како се јављају само у латинској грађи, за сада остајемо ускраћени за њихове називе у српско-словенској редакцији. Из оквира бојења затим се издвајају поменуће фазе, а радне улоге се умножавају, па се као посебне занатске делатности издвајају бојење ткања и његова обрада ваљањем и глачањем. Према страним изворима, те дубровачкој грађи, бојације се издвајају управо поводом бојења сукна, мада су бојиле и тканине од других сировина. Такође, подстригачи се везују и за кројаче, те је могуће да се првобитно подрезивање сукна и обрада пре слагања у бале, налазила у рукама шаваца у ширем смислу.⁴¹³

⁴¹² СХ, 121; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 7, 15, 43, 49, 268, 274, 271, 359, 366; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 394; вид. и н. 395, за тежење вуне, за циматоре и даље. Према Д. Ролеру и обрада вуне налазила се првобитно у рукама ткача, али с временом долази до одвајања предиоца (*filatori*), које чине махом жене које вуну раде у оквиру кућне делатности. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 53–55. Предење вуне и опште ткање бележе и стари словенски текстови. СС, 272, 555, 710; Т. И. Вендина, *Средневековий человек*, 120.

⁴¹³ Осим у Сребреници, циматори се бележе и у Новом Брду, Руднику, Бохорини, Зворнику. А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 7, 15, 43, 49, 268, 274, 271, 359,

У везу с обрадом ткања, па и бојењем, доводи се и назив бјелилник (**бѣлильникъ**), који се, судећи према контексту, односи на бојаџију сукна, али вероватно да је он могао да боји и тканине различитог порекла, у случају потребе. О постојању тог занимања говоре само два податка, помен белилника у Градском закону и помен *Петра Белилника* у оквиру *Повѣсть ѡтъ витија*, а у речницима Даничића и Миклошића одређује се са лат. *fullo*. У издањима Прохирона пропраћеним коментарима и латинским преводом такође је коришћен термин *fullo* у случају *белен ризи*, као и код помена *белилника*. Исти термин посебно је размотрен и у појединим руским речницима, у којима се нашао такође у оба случаја, при чему је тумачен као бојаџија, али и као перач веша. Термин је разматран и у оквиру пасуса поводом тумачења врста кривичног дела у италијанској старијој правној литератури, где се поистовећује са *tintore*, а са истим називом поистовећује се и у речнику из 16. века.⁴¹⁴ Стога се мора имати у виду да је у питању назив који се могао тумачити различито у зависности од епохе, а који се првобитно могао односити како на посао прања и опоравка старе вунене, па изгледа и одеће другог порекла, тако и на завршне радње око производа – прање ткања, бојење, ваљање, глађење – али не и на обичног перача веша. У време настанка домаћег превода, првобитно значење није било активно, те је услед тога замењено верзијом назива, вероватно на основу свакодневног примера. Појам бељења, јавља се како у вези с прањем, тако и с бојењем, а будући да се наводи после кројача, вероватно да се пре односи на завршне радње око производа. У зависности од материјала бељење је извођено

366; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 390–391; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 58–69. Ликовне представе бојаџија и подстригача: *Die Hausbücher*, према рег.⁴¹⁴ „*Πρόχειρος Νόμος*“, 104, 106; *Крмчија морачка*, 71, 73. А. Вукомановић, *Грађа*, 245; О. В. Творогов, *Материалы*, Ч. 2, 215; Sansovino, Francesco, *Le Istituzioni imperiali*, 140; Н. Megiser, *Dictionarium*, доле десно *Faust (farb., color, farba, culori, colore)*, дд. *Wann (wander, fullo, farbar, tintore)*; Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 97; F. Miklosich, *Lexicon*, 53; E. Loncaо, *Culpa e casus*, 117; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 65; *ЛССВ*, 53–54 (С. Ђирковић, *Боје*); *Словарь русского языка XI–XVII* 1, 132–134, уп. *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* 1, 362–363. О Петру Белилнику: W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman biography*, без нумерације. За будућа истраживања било би од интереса упоредити верзије закона о најму сачуване у оквиру *Градског закона*, те га детаљније упоредити са законским страним предлошцима. Вид. и н. 50. О појединим бојама, па и црвцу, у новије време: S. Lorger, *Kermes, crvac*, 27–76, са ст. лит.

и излагањем на сунцу биљног ткања, односно процесима прања и додавања одређене рецептуре вуненог ткања. Када се говори о белењу у значењу бојења, па макар и избелјивања ради добијања подлоге, морамо имати у виду и да у сличном контексту треба схватити и оловно белило, које се јавља у вези с бојењем коже. Како то и дубровачка акта указују, бојације најпре перу и боје и ваљају, па се у таквој првобитној диференцијацији вероватно и десило да белилник у крмчији *или бели или глади*, што указује на то да је првобитно исто лице учествовало и у коначном довршавању производа. Управо приликом једног од процеса повезаног са бојењем, страни ликовни узорци указују на то да су глађена најчешће дрвеном гладилицом, а један руски извор бележи и *белење глађењем*. У складу са старијим законодавством и домаћа верзија указује на проблем мишева, па истиче да је важно да добијену робу не поједу глодари, али и да белилник треба да зна шта је чије, да ствари не измеша. Касније дубровачке одредбе скрећу пажњу да је важно да се платно мокро и обојено не поквари, а почиње и пракса строгог записивања порекла приликом пријема.⁴¹⁵

Улога и статус обрађивача животињских сировина

Како је до сада и неколико пута напоменуто, обрада и коришћење животињских продуката, као и биљних, почивали су на кућној делатности и давањима, што већ само по себи утиче и на то да се добијање и примарна обрада вежу за дом као производну јединицу. Док нижи ниво обраде све до најновијег времена паралелно опстаје у кућној и професионалној производњи, при чему се у кућној сировине и примарно и секундарно обрађују, занатска професионална делатност углавном се своди на секундарну обраду и примену, те довршавање производа, изузев у случају кожарства, где долази до издвајања у обради већ на првом степену. Док је статус подложника везан за узгајање, снабдевање, или први ниво обраде, међу мајсторије се убрајају већ кождери и стргуније, при чему се чак и стргуни губе у ужем попису мајсторија у ДХ II–III, што значи не само да и њихов значај опада услед успона секундарне обраде или престанка важности коже као извозног артикла, где примат

⁴¹⁵ *Die Hausbücher*, према пер.; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 58–69; *Словарь русского языка XI–XVII* 4, 27. Вид. н. 414. M. Flohr, *The World of the Fullo* (књига нам је овом приликом била доступна само у ексерптима).

преузима метал, већ и они постају релативно уобичајени услед раширености производа. У свим другим случајевима, занат се издваја као посебно занимање тек на вишем степену обраде, а као и у случају биљног ткања, и оно животињског прелази најдужи пут прераде, те се о успостављању посебне делатности говори често почевши од ткачке.⁴¹⁶

Као и у другим областима, законодавац, односно власт, регулише и употребу анималија, као и статус и улогу занатлија чија је струка повезана са животињским приносима. Контрола над тим производима почивала је на њиховој важности у исхрани, а затим и топлоти и заштити тела, те значају у успостављању система осветљења, па представљају и важне трговачке артикле. Бројни подаци о занатима, занатлијама и производима сачувани су често у оквиру статута, законских одредаба, прописаних такси, царина, или пописа цена. Међу њима често се налазе и одредбе у вези са клањем животиња, те о месарству, а о њиховим производима сазнаје из царина и такси. Тако се у Фиренци још 1315. десило нормирање цена клања у односу на врсту животиње. Такво нормирање цена запажа се и у вези са месарским производима, односно у области прехране, а бројне одредбе у вези са обрадом меса и других производа добијених од животиња налазе место и у Законику деспота Стефана, који указује на строги надзор над ценама меса, лоја и кожа. Са успоном градова, урбана акта бележе само месаре, те је очигледно да у јаком економском центру кланица преузима први ниво обраде, а месар послује и као трговац, који осим што продаје месо учествује и у продаји лоја, а вероватно и коже.⁴¹⁷

Већ поменуто улога коже и лоја у рударском центру доводи до строгог надзора, а њихово изношење из града сматра се кријумчарењем. Постојање паралелних закона везаних за надзор над продајом лоја указује и на контролу над производњом осветљења. Ипак, док податке о раду мајсторија примарне обраде коже налазимо у руралном крајолику, помињање месара везује се за урбану средину, као и једини помени уздара, свећара и ткача, те спунара (ако се схвате у значењу сапунара), а њихови представници највероватније се јављају и при економском центру властелинства. Што се тиче обрађивача воска, они своје место

⁴¹⁶ Скраћени списак задржава у фокусу у том тренутку само посебно значајне занате. Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80. Вид. и претходно на више места.

⁴¹⁷ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22–23 чл. XI, XIX; G. Clark, *Animals and Animal Products*, 159, 162. Вид. и н. 396, 397. Цене кожа су често максимизирани и тачно одређене. Ј. Лућић, *Обрти и услуге*, 86–87.

налазе и при кући воштаној. Да је кожарство било развијено и у Крушевачкој области, сведочи и кожарска алатка са краја 14. века пронађена у Сталаћу, као и турски прописи о продаји коже на градском тргу, а зна се и да су још почетком 16. века Дубровчани у Крушевцу трговали, између осталог, и воском.⁴¹⁸

Мада о статусу помињаних занатлија нема посебних података, судећи према значају и успостављању диференцијације, месари су углавном доброг статуса и доста бројни, а занат се као и у случају примарних обрађивача коже налази у рукама домаћих људи. О месту кожара у смислу обрађивача нема посебних података, али њихово издвајање истиче и помен међу осталим мајсторијама у оквиру остатака закона. Место удара осигурава улогу при опремању коња, а свећара и култ свеће и значај светла. Такође, у случају свећара, бар у Новом Брду потврђено је и постојање странаца. Положај ткалаца, без обзира на то да ли раде у кући или радионици, није имовински вероватно знатно одскакао од просека, а у широј литератури према страним законима се сматра, иако је нешто повољнији од положаја чешљара и гребенара, да је у извесним случајевима и подложнији у зависности од посредника за кога раде. У случају бојација о којима нема скоро никаквих података треба имати у виду и да су они не само груписани већ и да се над њиховим послом с временом поштрава и надзор.⁴¹⁹

Место радње и оруђе

Када се разматра место радње и оруђе коришћено у производњи, они морају бити подељени према датој сировини. Процес добијања коже и лоја одвијао се приликом клања животиња, што је захтевало и примену различитих сечива, од ножева до сатара, а место радње се најчешће

⁴¹⁸ Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, 61. М. Спремић, *Крушевац*, 21–22 н. 78. Посебно се спомињу овчје коже и коњска опрема: седла и узде, тканине и одевни предмети. Д. Војанић, *Turски закони*, 38, 48, 58. Вид. и претходно.

⁴¹⁹ Бојадисари су се у Италији делили и у три категорије: бојадисаре сачом, бојадисаре броћем, и на крају tintore minore, чији производи нижег квалитета нису били намењени извозу. Да би се очувала тајна припадницима прве категорије, било је забрањено да се селе из једног италијанског града у други. J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 181, 217–222; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 58–69; R. C. Cave, H. H. Coulson, *A source book*, 254–256, 259.

издваја у урбаној средини у виду кланице, односно места одређеног за клање. Мада се она дословце јавља само у Сребреници, место за клање одвајано је сигурно и у другим већим центрима из практичних, али и хигијенских разлога, и оно се према доступним подацима смешта на капије. У близини се често стварају месарске улице или квартави, који се лоцирају и у близини река или мостова. У случају властелинства процес се вероватно одвијао у економском делу ван главног дворишта.⁴²⁰

Према страним подацима, радионице за примарну обраде коже смештају се у близини воде, а у појединим случајевима и опскрбљиване су водоводним системима. Од алата су заступљене разне врсте ножева, а као специфична алатка прве фазе издваја се и полуизвијени нож за стругање, а као помоћна средства и дрвени алати, даске и рамови, те бурад или базени за потапање, последњи изгледа често и издубљени у стени, а међу домаћим налазима срећемо и печате за украшавање, који се могу везати за даљу обраду коже.⁴²¹

Ткачки посао обављан је, како је и поменуто, и у кућној делатности и у урбаној радионици, са већ наведеним алатом, а детаљне приказе бојења и алата баштине, бар у случају тканина, и бројне ликовне представе. Док ваљавице ретко спомињу домаће повеље, детаљније их пописују турски извори.⁴²²

Восак се обрађивао у локалном руралном пределу, те кући воштаној, а свакако да су у том процесу коришћени алати, од преса за цеђење, до неке врсте котлова или плехова за потребе загревања, а за прављење свећа вероватно и калупи.⁴²³

⁴²⁰ У градовима кланице су вероватно смештане уз капије или на оближњим рекама зато да стока не би улазила у град. Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 61; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 157; *ЛССВ*, 399 (М. Спремић, *Месо*). О месту налазка костију и врстама алатки у Студеници: Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеници*, 398.

⁴²¹ Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, 61; *ЛССВ*, 8 (М. Поповић, *Алати*); *Die Hausbücher*, према рег.; М. Цуњак, *Средњовековни предмети*, 35–38; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 154. Детаљније о типовима штавионица, па и млиновима за штављење: J. Cherry, *Leather*, 296–302.

⁴²² Врх алатке за ткање на хоризонталном разбоју откривен је у Сталаћу. Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, 191–192; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 142–145.

⁴²³ *ЛССВ*, 104–106 (Ђ. Бубало, *Кућа воштана*).

Трагови у топономастици

У вези с обрадом продуката анималија, топономастички подаци скоро да не баштине примарну обраду приноса изузев коже, чији назив се бележи као основа и касније, те у појединачним примерима лоја, воска и можда свиле. Тако се у вези са кожарством јављају и Кожетин манастира Студенице (СЗ од Александровца) и Кожетино Долње челника Радича. Сем ових села које бележе акта, карте и традиција бележе и Кожетински поток, који протиче поред самог Крушевца источно од града, као и Кожетинску реку југоисточно од Александровца.⁴²⁴ Што се тиче осталих, јављају се Лојане и Свилнокапи (Свилнокапе) у изворима, те локалитет Восковина (Восковарско брдо), за које се не може утврдити да ли се могу заиста довести у везу са обрадом истоимених ресурса.⁴²⁵

Као и у случају биљног материјала, ни у вези са животињским влакнима нема индикативних назива који, ако су и успостављени у извесним контекстима, макар и у оквиру кућне привреде, памтила их је углавном данас нестала локална микротопонимија. Једини помен је назив села Клашње које, иако може да укаже на извесну специјализацију појединог артикла, те да се уброји у *nomina profesionalia*, захтева опрезност при категоризацији. Заправо, има потврда да се варијанта овог назива може везати за засељавање потеса на којима су се претходно налазили „наслони покривени сламом“ за стоку, познати и као „клашне“, одакле и назив села Клашнић.⁴²⁶

⁴²⁴ Село Кожетин јавља се још у повељи Стефана Немање Студеници међу селима у Расини. С. Новаковић, *Законски споменици*, 336, 569; М. Пурковић, *Попис села*, 53/103; М. Ковачевић, *Профана архитектура*, 13 и сл. 1; М. Благојевић, *Манастирски поседи*, 47; А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 244–245. Пошто је прерада коже захтевала приступ води, поменути хидроними индикативни су за њену обраду. Вид. и н. 421.

⁴²⁵ А. Фостиков, *Збирна повеља*, 137–138; М. Пурковић, *Попис села*, 138/88. У случају Восковарског брда и Восковине, мада би се назив можда могао довести у везу са производњом воштине или појмом восковарнице, треба имати у виду да је у питању насеље са налазом некрополе и према традицији остатком цркве, који је задржао култни значај до новијег времена. Како о њему нема помена у изворима, не може се за сада искључити могућност да је можда баш култна функција и паљење свећа имало утицаја да добије име по воштини. А. Фостиков, *На светим водама Лима*, 343.

⁴²⁶ М. Пурковић, *Попис села*, 102/52; А. Фостиков, *Прилог Лексикону*, 56–57.

ОДЕВНА СТРУКА И НЕКИ НЕОПРЕДЕЉЕНИ СЕКУНДАРНИ ЗАНАТИ

Попут градитељства и оружарства, као посебна струка развија се и производња одевних предмета, која такође почива на раду више различито специјализованих занатлија, специјализацији према материјалу и/или самом артиклу, као и развијеној инфраструктури. Тако се у широј стручној литератури издваја текстилна струка, која се своди на производњу ткања и то углавном сукна, а некада и свиле, од почетка до финалног артикла.

Насупрот таквом уском одвајању, заправо се може говорити о читавом низу различитих заната који представљају основу *одевне индустрије* те производње појединих *свакодневних потрепштина*, чији успон убрзава урбанизација, која доводи до раста потражње. Највећим делом ове занатлије не учествују у примарној обради, већ датим материјалима баратају само секундарно – артикал довршавају, али и поправљају, те се могу сврстати и у други економски сектор. Паралелно, оне се јављају у оквиру властеоског система радионица, али и у урбаној средини, а често су и предмет посебних законских одредаба, које их поименично наводе. У појединим случајевима они раде и најпре за господара, а затим посредно и за тржиште.

Додатно, међу секундарне занате морају се убројити и поједини чији представници су познати према артиклу који производе, а који спада у кућне потрепштине, попут постељника. Коначно, у секундарне произвођаче другог економског сектора треба уврстити и поједине чија су знања специфична, а артикли некада баш коришћени у свакодневици, а понекад само у одређеним сегментима друштва, попут пергаментара.⁴²⁷

Развој, успон и диференцијација

Одвајање производње одевних предмета условљено је издвајањем вештих лица из кућне радиности, која почињу да привређују за главног представника власти или ратника, док одежа постаје ознака моћи и сталежа. С временом, у зависности од материјала и/или према артиклу, обавља се даља специјализација, тако да се рано увиђа подела, па и код старих Словена, на низ одвојених заната.

⁴²⁷ Вид. н. 66, 67. За поједине занате вид. детаљније даље.

Како сви они почивају на раду маказама, иглом и концем и техникама кројења и шивења, најпре се као старији издваја термин шавац, швец. Пошто се тај термин јавља и као основни назив занимања, најчешће се тумачи као синоним за назив кројач. Ипак првобитно је заправо означавао све оне који шију, те раде маказама, концем и иглом. Термин је познат и раширен у другим словенским изворима, такође са широким значењем. На такав општи смисао упућују и ретки домаћи помени подврста шаваца, који указују и на то да је првобитна диференцијација изведена према материјалу и намени, на оне који праве одећу и обућу, те на појединачне занате, који најпре име добијају у вези с артиклом.⁴²⁸

Назив шавци тако бележе бројни домаћи извори, па и закон мајсторија, где се јављају у свакој сачуваној варијанти, у БХ на трећем, а у ДХ I–III, на четвртном месту. У оквиру поменутог гранања бележе се и шавци свитни (СХ) познати и као свитари, шавци кожушни (БХ) и шавци скорњани (БХ). Док су свитари радили одећу од тканина, остале две категорије пословале су са кожом.⁴²⁹ У актима друге врсте најчешће се среће назив шавац, без додатног описа, а посебно у домаћим сегментарно сачуваним пописима, а како се у истој општој форми јављају и у закону мајсторија, остаје несигурно да ли се у сваком поједином примеру и подразумева доиста шивац свитни, односно одеће, или је назив коришћен у ширем смислу, односно да означи групно оне који шију.⁴³⁰ За разлику од домаћих ћириличних извора, они каснији, најпре латински, указују на појаву нових назива, посебно германских, већ одомаћених не само у говору у рударским центрима, већ и у законима. Тако се под утицајем саске миграције у Плани, Сребреници, Крупњу и Новом Брду бележе често називи шустер и снајдер, чије називе региструје и законик Новог Брда, који помиње и једног ташнера.⁴³¹

⁴²⁸ СС, 675, 790; Т. И. Вендина, *Средневековый человек*, 120; *Словарь русского языка XI–XVII* 24, 242.

⁴²⁹ Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80; *Крмчија морачка*, 71; БХ, 124; СХ, 143; М. Пуцић, *Споменици србски* I, 82, бр. 152; F. Miklosich, *Lexicon* II, 848; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря* 3, 1601; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 65. За термин свитар и Ивана свитара и: Н. Костић, *Стара српска трговина*, 115–116.

⁴³⁰ Тако и: Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 42, 44. Међу људима протопопа Прохора у ДХ бележе се Шивчићи, чије презиме можда указује и на породичну делатност. ДХ III, 130 ф. 69. О Прохору: М. Копривица, *Протопоп Прохор*, 75–89.

⁴³¹ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 17, 362, 386; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 376, вид. детаљније и даље.

Шавци свитни у домаћим изворима јављају се и поименце. Судећи по помену Ивана свитара, изгледа да се термин свитар устаљује за произвођаче одеће, који се касније називају и снајдери, а чији латинизиран облик *snaider*, *snaidar*, потврђује и књига Лукаревића, где се паралелно јавља и латински назив *sortor*, познат и у широј приморској грађи, али нема потврде да је између тих назива и постојала евентуална разлика. Додатно, бележи се и презиме Шнајдеровић.⁴³² За сада нема потврде ни да је коришћен назив крајач-кројач, који се доводи у везу са крајити-кројити, те презиме Крајачић-Кројачић, а чији се настанак везује за стварање словенског пандана називу снајдер.⁴³³ У том смислу могуће да се с временом одвајају вештији кројачи од обичних шиваца, чији је посао могао на неком нивоу производње да се сведе и само на технику шивења у оквиру поједине радионице. Ликовни извори стране провенијенције њих углавном представљају са тканином, метром и маказама, а нешто ређе и док шију, а у старијој грађи нема њих, већ углавном приказа трговаца платном. Опус различите одеће коју су ови заправо кројили и шили дочарава делимично и сам законик деспота, као и бројни други извори који спомињу и поједине називе.⁴³⁴ У везу са изразом украса за одећу може се довести и техника вежења, бар према помену Хранислава *везилије* (везиљиј), који се у другом дечанском попису изричито помиње, заједно са оцем. Вероватно да је и тај занат био развијен, али да се у оквиру домаћинства налазио у женским рукама.⁴³⁵

Шавци кожушни, познати и као кожухари, бавили су се производњом крзнене одеће, можда и кожне, а у њихов домен рада спадале су, судећи по законик деспота, и кожне јагњеће рукавице, а као артикал јављају се и рукави. Да ли је постојала разлика између делатника одеће од коже и крзна, или пак кожара у ширем смислу речи, нема довољно података, као ни да ли долази и до одвајања према предмету, које је познато у

⁴³² М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, за *snaider* 70, за *sortor*, *passim*; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIII; М. Ј. Динић, *Из српске историје*, 459; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 375–376 н. 32.

⁴³³ За крајати, кројити, кројач, у комбинацији резати, сећи попут снајдер: *ЭССЯ* 12, 85–87, 180–182; *Šnajder, krojač, rezati, šiti*: Н. Megiser, *Dictionarium*, доле десно *Schnuer (schneider i dalje)*.

⁴³⁴ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIII; S. Whatling, *The Corpus*, В. 05, 2; *Die Hausbücher*, према рег. О бројним одевним предметима *ЛССВ*, *passim*, за окрој и клашње и: А. Фостиков, *Прилог Лексикону*, 53–62.

⁴³⁵ *ДХ III*, 69 f. 8. О везу са прегледом и Ђ. Petrović, *Od pusta do zlatoveza*.

неким средњовековним центрима, где настаје диференцијација у којој се посебно издвајају и произвођачи рукавица. Према ликовним страним изворима они су најчешће представљени како раде са крзном. Извесну разлику прави и сам законик деспота Стефана, у коме су цене кожа, али и резање *бечви*, те подшивање *подзувака* и *клашњи*, место нашли у очигледно сажетом градском закону, ван посебног члана, односно у оквиру члана о дрварима, услед чега је изгубљен првобитни смисао. Ипак, судећи по одвајању продаје, па и сечењу коже, те њеном подшивању које се јавља и у вези са текстилом, извесно је бар делимично гранање између обраде и израде крзнарских и кожних производа.⁴³⁶ У латинској грађи везаној за то подручје, а најпре за урбане економске и рударске центре, они се јављају у извесном броју, али су и даље малобројнији у односу на свитаре. Ипак, приликом даривања Бањске, даје се додатно шаваца кожушних десет, а скорњана шест.⁴³⁷

⁴³⁶ БХ, 124; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIII, XV, XVII; Н. Megiser, *Dictionarium*, доле десно *Labung*. (*kurschner, pellio, kersnar, pelliciajo, varotajo*); S. Whatling, *The Corpus*, В. 05, 1, В. 07, 1; *Die Hausbücher*, према рег.; ЭССЯ 12, 39; А. Фостиков, *Прилог Лексикону*, 55–57. О давању лисичјих кожуха, вид. н. 403. Под подзукве би се можда могла подвести нека врста спољних чарапа или обуће попут данашњих кућних назувака од коже или коже и вуне, а у овом случају бечве су вероватно врста појединачних ногавица од коже. На првобитну разлику између *pelliparius* и *piličarius* у дубровачким изворима указује још Ј. Лучић, а слично и Ђ. Петровић, али она је касније ретко пропраћена у тумачењима изворне грађе. Ј. Lučić, *Obrti i usluge*, 87, са ст. лит.; D. Božić-Bužančić, *O kožarskom zanatu u Splitu*, 617; Ђ. Petrović, *Balkansko oružje*, 188. Уп. pelizaro код Лукаревића: М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 41, 53, 56, 69, 70; оба назива у одлукама Малог већа: А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 273, 287, 357, 364, 365, 375, 386. Свакако од значаја за даља истраживања су и подаци да се у одлуци дубровачког већа на челу децене налази *pelliparius*, а исти термин је коришћен у допису сплитском кнезу 1477, у вези с обавезом градозиданија, којом се на рад обавезују сем кројача и *serdones* и *pelliparii*. *Monumenta Ragusina* II, 265; D. Božić-Bužančić, *O kožarskom zanatu u Splitu*, 617, уп. I. Benyovsky, *Gospodarska topografija*, 36. За *pelliparius* и: М. Kunčić, *Rapski obrtnici*, 83–84. О рукавичарима, као посебном занимању, и J. Cherry, *Leather*, 316.

⁴³⁷ БХ, 124; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 41, 53, 56, 69, 70; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 273, 287, 357, 364, 365, 375, 386. Посматрајући исти период само латински дубровачки извори помињу око десетак секундарних обрађивача коже-крзна, насупрот око двадесет кројача. Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 374. Како је о значају коже за производњу низа артикала у рударству већ било речи, а познато је и да је коришћена као заштитна одећа при

Управо скорњани и представљају трећу категорију шиваца, а судећи по споредним поменима, посебно у страниој словенској грађи, они раде са већ обрађеном кожом, а има мишљења и да је у питању стари назив за обућара, па и чизмара. Како ове бележи већ БХ, свакако да се њихово издвајање у посебну категорију десило још раније, а да су скорње спадале у обућу, па и под домен рада шустера, обавештење доноси и век касније Закон Новог Брда.⁴³⁸ Произвођачи обуће од коже, како је и напоменуто, и поред тога што су користили и друге материјале биљног порекла (дрво, ткање), чинили су рано посебну категорију занатлија. Судећи по археолошким истраживањима, додуше на територији ван ове, давно је уочена и средњовековна типологија кожне обуће, која и тада разликује неколико основних типова, плитку, ону до чланака и дубоку, а више страних извора указује на значај кожних чизама.⁴³⁹

У домаћим изворима бележи се, сем назива шавци скорњани, и: *цнгар*, *цегари* и *шустери* (*suster*), а свакако да је у ранијем периоду постојао и назив *цревљари/чревљари*, а од латинских верзија су у употреби

рударству и металургији, треба истаћи и да је кожа далеко отпорнија од ткања, те дуготрајнија, и да за њеном променом није било толико потребе, нити је било толико посла око њене израде, већ се изгледа посао обрађене коже своди на сечење те евентуално нашивање. С друге стране, крзно свакако да није било доступно свакоме, а већ цена најбољег кожуха указује на то да он спада у најскупљи сашивени артикал, док је израда рукавица захтевала извесну вештину. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22; J. Cherry, *Leather*, 315–316.

⁴³⁸ БХ, 124; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIV; *Јаничарове успомене*, 18; F. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Magyarischen*, 231; *Фасмер* 3, 652; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 65. Скорње се у ЛССВ тумаче као врста краћег огртача са крзном споља, али и као назив за чизме: *ЛССВ*, 467 (Ђ. Петровић, *Одећа*), уп. 817–818 (Ђ. Петровић, *Чизме*), при чему се истиче и да скорње у законнику деспота шију кројачи, иако то раде шустери. Назив скорњани коришћен је да укаже и на обрађивача коже и на произвођача од коже који кожу шије, а скорње се користе и као назив за обућу. *Словарь русского языка XI–XVII* 24, 242. У традицији се бележе и скорње као просте ногавице козје, са длаком на споља окренутом и на везивање, које штите одећу и ноге. М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба*, 143.

⁴³⁹ О обући у средњем веку веома детаљно, са изворима и литературом: М. Carlson, *Some Historical Shoemaking Texts* (html); М. Carlson, *Footwear of the Middle Ages*, (html); А. В. Курбатов, *Кожевенное ремесло средневековой России*, 22–28. (овом приликом био нам је доступан само овај аутореферат, али не и докторска теза у рукопису); исти, *Рабочая одежда и обувь средневековых горожан*, 203–215.

и: *chaligarius*, судећи бар према Лукаревићу, док се у одлукама дубровачких већа бележи *sutor*, а и различито интерпретиран назив *cerdonis*. Додатно, у дубровачкој грађи познат је и назив *zauatinus*, *zauator* у смислу онога који обућу поправља, а у словенском ареалу бележи се и назив сапожник, у смислу произвођача кожне обуће, па и чизама.⁴⁴⁰ Домаћи извори, а посебно поменути законик, бележе као називе обуће и: цревље, околице и скорње, а разликују се како по квалитету, тако и да ли су у питању једноструке или двоструке, а јављају се и сандале и сапоге.⁴⁴¹ Ипак, док се међу имена ципела и може успоставити разлика, за сада остаје нејасно каква је и да ли је успостављена и разлика између поменутих назива за обућаре, а, судећи бар према страним примерима, разликују се они који обућу производе, од оних који је само крпају, а међу примерцима се истичу и боље чизме, па и црвене, или украшене, које спомиње и Константин из Островице. Ликовни прикази обућара мада стране провенијенције изузетно су бројни, што допушта и да се радни процес и алат лепо увиде. Судећи по томе да је обућа произвођена и од биљне сировине, морају се издвојити и произвођачи већ помињаних врста.⁴⁴²

⁴⁴⁰ БХ, 124; СХ, 143; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 44; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIV; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 123, 124, 127; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 78; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 17, 100; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 87; А. Лома, *Топонимија*, 44, 258. Вид. и претходно на више места. За *cerdonis*, тако и кожар, и обућар, крпар, занатлија, радник: Н. Bezić-Božanić, *Stanovništvo Splita*, 365–371; *Lexicon latinitatis medii aevi iugoslaviae I*, 207 (*cerdo, coriarius, sutor, kožar, postolar*). За *cerdonis* у смислу обућара или обућара крпара и: Д. Воžić-Bužančić, *О коžарском занату у Splitу*, 617 (јавља се у допису млетачког дужда сплитском кнезу 1477); Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трепчи*, 236; С. К. Sander, *Urban Elites*, 114, 118, 128, 140, 148, 162 и даље; М. Kunčić, *Rapski obrtnici*, 79, 83–84; Е. Kurtović, *Iz historije Bitunje*, 189 н. 26. Вид. и н. 401.

⁴⁴¹ Свети Сава, *Студенички типик*, 94; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIV; Ђ. Даничић, *Рјечник 3*, 79; У латинској грађи јављају се тако и *ocreis et aliis calceis, calceorum seu sotularium*. I. К. Tkalčić, *Monumenta historica II*, 49; 416. F. E. J. Valpy, *An Etymological Dictionary of the Latin Language*, 298, 539 (*ocrea*); J. B. Gardin-Dumesnil, *Latin synonyms*, 112 (*caliga, ocrea, calceus*). Док би назив скорње овде могао да се односи на чизме, а назив цревље на ципеле, назив околице би можда могао да упућује на плитке ципеле, док би једнострук или двострук могао да указује можда на број наплата (лица на ципели), уп. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 148; I. К. Tkalčić, *Monumenta historica II*, 49. За скорње, вид. и н. 438.

⁴⁴² *Јаничарове успомене*, 18; S. Whatling, *The Corpus*, В. 20 с. 1, В. 20 с. 2, 4, 6, 8; *Die Hausbücher*, према пер.; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 87; J. Cherry, *Leather*, 308–309. Вид. и претходно.

Веома рано издвајају се клобучари (*chlobuzar*), односно израђивачи покривала за главу, судећи по самом називу у почетку бар и извесног облика. Иако о самој етимологији речи нема потпуног слагања, треба указати на то да се само име клобук бележи и као назив града (Клобук) и као микротопоним (Клобучарев до), а клобучари се јављају како у оквиру властелинстава, тако и урбаних центара. Како о њиховим производима нема много података, не може се у свим случајевима прецизирати основни материјал с којим су радили. Изузев јарине која се предвиђа за капе, а за које остаје нејасно да ли су их правили клобучари или се и они диференцирају, па се може говорити о подели на клобучаре и капаре, у погледу произвођача капа и шешира, а страни извори за њихову израду бележе вуну, сукно, кожу и сламу, као и лепљење животињског влакна и штрикање, док домаћа и страна ликовна грађа упућују на низ облика и украса. У радњи у Фојници тако се бележи и *капа ваљаница*.⁴⁴³

Као посебан занат издваја се и торбарски, о ком нема никаквих података, изузев помена Илије Ташнаревића, чије име упућује на постојање ташнера, а за чији назив су вероватно одговорни саски досељеници. Домаћи израз извори не баштине. Торбе су шивене вероватно од коже, а изгледа да је у надлежност торбара спадала и израда различитих ситних предмета од коже и текстила.⁴⁴⁴ Ништа више нема података ни о врећарима, мада је кожане вреће свакако израђивала нека врста кожара, пошто од артикала рударски закон спомиње жаке и пулиње, за извлачење руде и воде, свакако од коже. У оквиру БХ сачуван је и помен израде џакова тачне мере (*џак*, врећа – три лакта дуга, а комол широка = 180цм x 45цм), те се можда може претпоставити и постојање неке врсте врећара.⁴⁴⁵

⁴⁴³ ДХ III, 128 ф. 66, Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 44; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 47, 48, 66; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 126; Н. Megiser, *Dictionarium*, доле десно *Ja. (duet., pileus, klobuk, capello, beretta)*; Ђ. Даничић, *Рјечник 1*, 448–449; Д. Лапчевић, *Селски занати*, 26–27; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 84; ЭССЯ 10, 61–62; *Die Hausbücher*, према рег.; ЛССВ, 540–542 (Ђ. Петровић, *Покривала за главу*), детаљно са описима из извора и пописом ликовних представа, те поменом *српских шешира* за поједини тип у Дубровнику; А. Фостиков, *Прилог Лексикону*, 54–55; Р. Walton, *Textiles*, 343; *Лексикон градова и тргова*, 127 (В. Алексић, *Клобук*). У Дубровнику се тако у 15. веку разликују биретари од шеширџија, од којих су последњи ређи. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 81–82. За капу ваљаницу: Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 115.

⁴⁴⁴ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13; *Hausbücher*, према рег.; F. Miklosich, *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*, 132.

⁴⁴⁵ БХ, 123; Г. Томовић, *Властелинство манастира светог Стефана*, 244; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 83–84; ЛССВ, 395 (С. Ђирковић, *Мере и тегови*). Исти члан

Међу произвођаче одевних елемената морају се убројати и појасари. Док о њима нема помена у домаћим изворима, појас као предмет често се спомиње, па се и задужује, а његова вредност варира од намене и статуса. Да ли су га радили само од племенитих материјала, па се могу дефинисати као златари, или паралелно и од тканина, коже и украса, те да ли су користили основу коју су шили кројачи у случају свиле и тканина, или кожари, нема директних података, а страни примери указују на то да су бар оне скупоцене од метала и драгоценог камења, радили и драгуљари, те вероватно и домаћи вешти златари. Ремник као назив за каиш на одећи бележи посебно Закон Новог Брда. Стога можда бар у случају исецања кожних појасева и каишева може да се говори и о ременарима, познатим и из страних ликовних представа, док они од тканина спадају у рад кројача. Израда металних копчи и делова остаје у рукама обрађивача метала, како на то указује и страни материјал, као и у случају уздара. Иако појасаре домаћи извори не бележе, тај занат се издваја најкасније почетком 14. века, а средином века познат је и широм средњовековне Европе (*cingulator, pasir*). Њихово постојање треба претпоставити макар у економским центрима првог реда, бар током прве половине 15. века, чему би у прилог говорио и спомен појасара у Сребреници.⁴⁴⁶

Као посебно занимање јавља се и занат постелњика, чији назив очигледно има и комплексно значење, па је исти термин, сем у смислу радне делатности у вези са *постељом*, коришћен и као титула, вероватно и за начелника поједине групе мајсторија, која је најпре снабдевала економски центар властелинства свим оним артиклима који би могли да се доведу у везу са постељом, у ширем смислу речи. Мада се постеље јављају као давање, па и болницама, те се у грађи јављају и у смислу *опремљене постеље*, професија постелњика, судећи према паралелама са називом титуле, обухватала је заправо израду рубља, одеће и постеље вероватно најпре од лана, али и других материјала за господара, односно и више фаза рада, а можда и рад више различито специјализираних мајсторија обједињених једноставно бар првобитно под називом

спомиње *водарски посао*. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 17–18, чл. 30. Латинични препис нормира димензије тих кожних ведара: висина је шест педи а ширина пречника је четири педа. С. Ђирковић, *Латинички препис*, 38 чл. 27.

⁴⁴⁶ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIII; *Hausbücher*, према рег.; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 61, 65; *ЛССВ*, 535 (Б. Радојковић, *Појас*); V. Mažuranić, *Prinosi* 1, 366; *Lexicon latinitatis nederlandicae* 10, 368; *Словарь русского языка XI–XVII* 18, 91–94.

поштељака можда у смислу дворских мајсторија које раде за постелника, односно господара. Тако се већ само по описима постелја види да оне садрже дрво, перје, вуну, лан, па и свилене елементе, док су рубље и одећа, како доња, тако и ноћна, свакако у случају владара најпре од лана и свиле, бар до ширег коришћења памука. Судећи по повељи цара Уроша, специјализирана села поштељака нису била неуобичајена, па се у Брвеничкој жупи наводе чак три, а поштељаке бележи и ДХ.⁴⁴⁷

Осим поменутих, међу занатлије кожаре, уско специјализоване, треба убројати и произвођаче пергаментна, о чијем издвајању у прилог говоре како писани тако и ликовни извори стране провенијенције, а чије присуство, па и издвајање и у домаћој средини, индикује свакако евидентна употреба пергаментна, и то како за потребе владарске или властелинске канцеларије (издавање аката), тако и за потребе манастирских скрипторија у којима се преписују књиге. Што се тиче произвођача књига, посао је обухватао, сем материјала за писање, још минимално конач за повезивање, који ради у локалу жена, и мајстора који деље дашчице за корице, не рачунајући кожне повезе, или драгоцене окове и украсе.⁴⁴⁸

Конечно, када се размотре називи и поделе заната у страним изворима, мора се нагласити да, судећи по раширености и старости појединих, међу оне наведене у датом прегледу треба можда убројати и поједине такорећи урбане, попут чешљара, а на чије постојање би можда у будућности могли да укажу макар археолошки налази.⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ ДХ I а, 307; ДХ II, 58/68 ф. 61; ДХ III, 130; М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 144–146, 154; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 2, 1261; *Словарь русского языка XI–XVII* 17, 236–239; ЛССВ, 190 (Р. Радић, *Постелник*), за опремљену постелју ЛССВ, 355 (С. Ђирковић, *Кућа*, под 3) и даље *passim*. Назив постелник бележе бројни извори, па и страни словенски, у појединим случајевима као титулу, али и као занимање, па се у неким радовима о занатству или титулама он тумачи различито, па некада чак и као врста дрводеља, уп. Z. Winter, *Dějiny řemesel*, 143. У том контексту било би од значаја да се назив постолника али и постелника/поштељака убудуће проучи на основу паралелних истраживања.

⁴⁴⁸ *Die Hausbücher*, према пер.; ССЗН 1, 16 бр. 35; Р. Riché, *Daily Life in the World of Charlemagne*, 145; А. L. Poole, *From Domesday Book to Magna Carta*, 74–75; ЛССВ, 506–507 (Ђ. Тошић, *Пергамент*), 527–529 (З. Јанц, *Повез књиге*).

⁴⁴⁹ О чешљевима и чешљарима: К. Јиречек, *Историја Срба II*, 237; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 82.

Улога и статус

Улогу и статус произвођача одевне струке, а посебно секундарних, који се налазе на врху инфраструктуре, рано дефинише свакодневна потреба, а посебно се њихов рад опажа у економским центрима, било двору или граду. Да су ове занатлије сматране посебно битним на властелинствима, говоре подаци о њиховом подлагању манастирима и то у извесном броју, као део аранжмана поклона и повластица, али и делимични њихови пописи по насељима. Помени дажбина у виду јарина, јагњетине и испорка, као и говеђих кожа, сведоче додатно о капа, али и пергаменту, за чију производњу су коришћене управо поменуто говеђе и јагњеће коже, при чему су посебно говеђе имале свакако значајну намену и у обућарској струци.⁴⁵⁰

Производња се надзире и контролише, па још Крмчија морачка доноси пропис о кривици шаваца ако је до штете дошло услед незнања или лењости, а шавци се јављају и у закону мајсторијама као важна категорија. Такође и низ законика стране провенијенције, у том контексту доносе и прописе о раду, па и о максимирању цена како артикла, тако и његове поправке, а најчешће су ту и посебни чланови везани за рад обућара, чији занат се рано и организује, а посвећена им је и посебна пажња у литератури. Такав надзор и максимирање јављају се и у Закону Новог Брда, а у вези с радом снајдера, кожухара, шустера. Ради поређења мора се истаћи да тако већ помињани загребачки закон, такође из прве трећине 15. века, прописује цене нове обуће, те поправке старе, па и дубровачки, што омогућује и извесна опажања. Док се у оба случаја јављају боље и лошије ципеле, загребачки разликује и два типа поправки, ону јефтинију опшивањем и ону скупљу када се мењају и ђон и горњи врх ципеле. Према правилу, управо у урбаним центрима јављају се често и улице обућара, а помињана је и домаћа капија шустера (*porta de susteri*).⁴⁵¹

⁴⁵⁰ Манастиру Бањској подложено је чак десет кожухара и шест скорњана, а шест обућара, са пратомајстором Рајком на челу, приложено је и манастиру Светог Арханђела, док се уместо бројних шаваца кожухних јављају шавци свитни, њих седам. *БХ*, 124; *СХ*, 143. Вид. и претходно.

⁴⁵¹ *Крмчија морачка*, 71; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22, чл. XIII–XV; I. К. Tkalčić, *Monumenta historica* II, 49; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 62, 69, 70; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 148. Касније се јавља махала Ђуре шустера. S. M. Filipović, *Baština*

Осим обућара, поједини извори спомињу и кројаче, па и оне познатије и бољег статуса, па се тако у Новом Брду помиње и Божидар кројач Калојана, кожухари се јављају као важније занатлије, поједини постелњници забележени су и као земљопоседници, а један *Ташнаревић* и у самом законику деспота и међу *добрим људима*. Посматрајући макар изоловано само књигу Лукаревића, мора се истаћи да припадници одевне струке чине једва мање од половине свих пописаних занатлија.⁴⁵²

Што се тиче статуса и организације делатника, припадника одевне индустрије, треба приметити да баш међу њима има највише оних сачуваних који уједно говоре у прилог постојању система гилди, који у основним начелима одговара западном виду ових организација. Тако сем помене пратомајстора ц`нгара Рајка у СХ, у граду Призрену, на територији Новог Брда бележи се не само поменуто капија шустера већ и неименовани пратомајстор, чији зет је био Никола Клобучар.⁴⁵³

Рајково подлагање манастиру Св. Арханђела, заједно са још пет обућара, цнгара свакако да је означавало подлагање његовог рада, а посебно ако се он сматра делом аранжмана професионалних специјализованих занатлија из самог града Призрена. Да ли су они били део владарске или градске радионице у Призрену, која је производила и обућу високог квалитета за дворске потребе па је рад једног броја

srednjovekovnih rudara Sasa, 7. Судаћи према поређењу рударских градова на територији данашње Румуније, попут поменутог града Сибиу, могуће је да Porta шустера није имала само место унутар система поделе града на квартове ради контроле и одбране (А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија*, 63. За Сибиу, вид. и н. 279), већ да је можда ово име добила и нека од кула под западним саским утицајем, који је највероватније и одиграо неоспорно важну улогу у организацији урбаних занатлија у цеховски систем. Већ сам термин капија сугерише да је у питању пролаз, који је свакако био заштићен у оквиру одбрамбене стратегије.

⁴⁵² М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 72; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13; М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 146, 154–155; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 374–375. Има мишљења да је у питању Калојан Русота, цариник и утицајна личност у Новом Брду, где се бележи 1423. као цариник деспота Стефана, а касније и као важна особа на двору деспота Ђурђа. *Ново Брдо*, 50–52, 138 (В. С. Јовановић), уп. М. Николић, *Византијска аристократија*, 305–307, са ст. лит. За Илију, односно појам добри људи: М. Ивановић, „Добри људи“, 159–187, са изворима и ст. лит.

⁴⁵³ СХ, 143; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 40, 48, 62, 66, 69, 70; Лексикон градова и тргова, 198–202 (А. Фостиков, *Ново Брдо*), 218–222 (С. Мишић, *Призрен*); С. Мишић, *Друштвена структура Призрена*, 319–326.

занатлија преусмерен у корист нове задужбине, нема података. Стога у овом случају назив протомајстора може бити тумачен и као назив за начелника обућара радионице, такође обућара. Ипак, већ подређивање још петорице обућара заједно са протомајстором указује на постојање јаке обједињене радионице чији представници раде у производњи под надзором протомајстора, који за њихов рад, као и сопствени, вероватно одговара. Свакако да је у граду сем њих морао да преостане и изван број обућара за потребе осталих, што указује да је вероватно првобитна радионица цнгара подељена према радним улогама на манастирске људе и остале, те да је првобитно и број обућара под протомајстором морао бити већи. Стога се мора извести закључак да је нека организација цангара у Призрену већ успостављена, било од владара или града, а да се на њеном челу налази по вокацији такође цнгар са звањем протомајстора, кога је неко морао да именује, а затим и да потврди.

На постојање корпорације, односно организације унутар радионице у ширем смислу речи, додатно упућују и дажбине занатлија у производима. Док кожухари дају једном годишње рукавице, а шустери цревље, ковачи два пута годишње дају коњске плоче, а снајдери свите. И управо одредба о снајдерима доноси и додатну потврду у прилог тврдњи да су радионице и удружене: *а војводи закон – снајдери да му сашију о Божићу једну свиту, а другу о Васкрсењу без плате*. За разлику од осталих поменутих чланова, овај се разликује у две ствари. У овом случају део *по (једну)* је изостао, а додатно је за њега везан и додатак *без плате*, који се након тога не понавља, пошто се надаље вероватно подразумева. Ипак, такве две измене унутар истог члана, уједно и првог у низу, постају логичне ако се свита тумачи као цело свитно одело. Свита за војводу, морала би да буде рађена и украшена према стандардима, а за израду да се користе и бољи материјали. Сам процес израде свите у датом случају био би скуп и дуготрајан, те је захтевао сарадњу од улагања до производње. Стога њену израду треба схватити и као заједнички продукт више кројача унутар радионице, односно врсте организације.⁴⁵⁴ Еснаф српских ткача, забележен је у дефтеру из 15. века у Новом Пазару, али није познато да ли је њихова унутрашња организација почивала на старим или новим прописима.⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 17, 20, 21, 22, 23, 40–41, чл. 30, 52, VII, XI, XIII, XV, XVI, XIX, XXIII; *ЛССВ*, 657–658 (Д. Динић-Кнежевић, *Свита*) и даље.

⁴⁵⁵ Ј. Ерделјан, *Средњовековни надгробни споменици*, 31.

Место радње и оруђе

Као место радње у случају одевне струке, и појединих овде поменутих занимања, истиче се радионица, а као главни алат маказе и игле, па и напрсци, односно њихове кожарске варијанте, ножеви, сврдла, печати, а у случају обраде метала и они поменути од појединих израђивача. Како тек даља истраживања ових занимања те евентуално материјални налази градских радионица, могу да пруже детаљне прегледе оруђа ових израђивача, као и њихова паралелна поређења, треба истаћи да се бројни алати јављају у страним ликовним представама, или у појединим случајевима и пописи радионица из приморских градова.⁴⁵⁶

Трагови у топономастици

О именима насталим у оквиру занатске делатности везане за одевну, те производњу појединих предмета нема много података, по се најчешће може говорити о микротопонимима. Тако се у вези с домаћим називима јављају и помињани *Клобучарев до*, чији назив се можда може довести и у везу са појединим клобучарем, као и *Порта шустера*, а као мајсторска насеља можда би се могли прихватити помен *Поштељака у ДХ*, те назив *Шавче*, забележен у акту *Раваница*. Вероватно да је бар у економским центрима вишег нивоа било и више таквих микротопонима, али у руралном крајолику мајсторска насеља заната разматраних овде у склопу одевних предмета изгледа да нису често формирана, изузев поштељачких, већ се припадници ових занатских групација налазе у насељима различитих типова.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ *Die Hausbücher*, према рег.; *Ново Брдо*, 50–52, 138 (В. С. Јовановић); Т. Andrić, *Опрема стамбених и радних простора*, 265–266; вид. и претходно за поједине алате, према материјалу обраде.

⁴⁵⁷ *ДХ I*, 97; *ДХ I а*, 307; *ДХ II*, 58/68 ф. 61; *ДХ III*, 128, 130 ф. 66; М. Пурковић, *Попис села*, 158/108.

ЗНАЧАЈ И ДОМЕТ ЗАНАТСКЕ ПРИВРЕДЕ

Доба алата у овом случају, како је и поменуто, у основи карактеришу три фазе развоја, уз извесне допуне. Прва, време досељавања, друга, која приближно одговара раном средњем веку, и трећа, позно доба. Док у првој фази може да се говори о првобитној традицији и утицајима народа с којима се мимоилазе Словени који долазе, или са којима дуже бораве, као и о импакту староседелаца, у друге две може се опазити континуирано цветање занатства, и његово гранање како вертикално, тако и хоризонтално.

Други период нешто је боље расветљен, а поједини ретки извори доносе спорадичне податке о занатлијама или производима, да би већ прве сачуване повеље владара и писани извори указивали на то да се ово у међувремену усагласило са одређеним нормама, најпре преко византијских и приморских утицаја, те да је извршена делимична еволуција, па с тим и макар делимично гранање или преобликовање постојећих заната. У то време долази до успостављања властелинских и господарских занатлија – *мајсторија*, на нивоу земљопоседа у смислу властелинства, али и до установљења и устаљивања појединих центара. Они уједно окупљају већи број становника, а посебно у случају првобитне територијалне организације жупа и формирања централних места, уједно и макар привремених дворова, коју већ крајем 9. века изгледа прати и бар делимично преузимање старих и напуштених градова или утврђења.⁴⁵⁸

⁴⁵⁸ О организацији власти и војним активностима у 9. веку, које већ подразумевају успостављање извесних централних насеља, као и организацију заната, макар из група оружарства и кожарства, детаљније: Т. Живковић, *Портрети, passim*; *The World of the Slavs, passim*; Д. Булић, *Земља Моравице*, 74, 80–85, са

Почетком 12. века већ се увиђа уређен систем заната у оквиру појединог поседа, као и постојање дворских, односно манастирских радионица и мајсторских насеља. Успон градова у следећем веку, заједно с познатим доласком Саса и њиховим импактом на рударство, главне су ознаке треће фазе. Процес диференцијације унутар гране заната убрзава се, а сем металуршке, успон доживљавају и оне гране везане за њу, али и оне на које утичу потребе концентрисаног становништва, које живе од свог професионалног рада, као и потребе господe са посебним прохтевима. Радне улоге се умножавају, а они вешти се посебно истичу. Уједно нова оружја, па и реформе војске, морали су по природи ствари да утичу и на даљи развој интересне производње. Великим делом нова знања, судећи бар по познатим изворима, имплементирана су и у домаћу производњу, у појединим случајевима можда и са кашњењем од неколико деценија, али само када се гледа из угла центра из ког се појединачна вештина првобитно шири, или када се посматрају новији проналасци, који се штите. И док се у почетку може говорити о успостављању подела на основу утицаја, у каснијем периоду може се справљати о извозу зналаца.⁴⁵⁹

Током једног сегмента тог дугог технолошког тока занатство се развило на тлу средњовековне Србије до завидног нивоа, а њени представници, као и производи, били су цењени. Посебност домаће обраде и изгледа занатских артикала довела је до стварања термина за израду и производњу *на српски начин*,⁴⁶⁰ а по стилу и начину израде истичу се и разликују поједини градски центри. Већ за време деспота Стефана инжењерски одред истиче се као вешт, па се чак и ковачи коњске опреме издвајају као важни, а оклопи *од црног гвожђа*, које је коњица код Ангоре поседовала, посебно су хваљени. Да су *Срби вешти као мајстори из Венеције*, похвала је византијских савременика која можда најбоље говори о успону и домету средњовековног занатства почетком 15. века.⁴⁶¹

ст. лит.; ЛССВ, 195–198 (Г. Томовић, *Жупа, Жупан*). Вид. и претходно, *passim*. За централна насеља и: Ј. Мргић, *Проучавање „централних“ насеља*, 285–297.

⁴⁵⁹ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*. О реформама војске детаљније: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 154–204, *passim*; М. Алексић, *Реформа српске војске*, 9–32. Вид. и претходно, *passim*.

⁴⁶⁰ Термин се чешће јавља у вези са накитом и одећом. Б. Радојковић, *Накит код Срба*, *passim*; ЛССВ, 460–461, 464, 466 (Ђ. Петровић, *Оглавља, Одећа*).

⁴⁶¹ К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 402. М. Николић, *The Byzantine historiography*, 283–284. Вид. и претходно, *passim*.

Значај и домет занатске привреде, сем на основу похвала вештим рукоделцима од савременика, описа раскошних дарова, потражње појединих мајстора у другим центрима или државама, појединих писаних извора или преосталих материјалних налаза, делимично је могуће оценити и евалуацијом броја заната и постојеће диференцијације унутар појединих грана, имајући у виду и ниво технологије као и познавање појединих техника, управо на основу помена појединих назива и одређивања спектра рада, које они обухватају, те њиховим поређењем са оним пописаним у појединим страним изворима.

СТЕПЕН ПОДЕЛЕ РАДА

Поређење домаћих и страних података недвосмислено указује на то да се међу многим занимањима, како у руралној, тако и у урбаној средини, могу успоставити и извесна поистовећивања или паралеле, бар када је у питању познати процес рада, а посебно у централним насељима првог реда, у којима су подаци и најразноврснији, а хронолошки се могу испратити. Ипак, наслеђене, па и локалне традиције под страним утицајима у појединим случајевима мењале су смисао, што доноси и језичке новине, од нових речи, до новог смисла. Некада је тешко установити тачну везу или разлику, попут оне између лончара и грнчара или односа назива бјелилник и *fullo*. Наравно, мора се имати у виду и да услед новина старији слој заната губи смисао у каснијем времену, те тако плетење лика, али и производња дрвених кијева, посустају у времену у ком се уздижу ковачи, јувелири, шустери, кројачи, или бомбардијери.

Међу занатлијама се тако у сфери обраде метала јављају: *ковач, гвоздар, плочар, часовничар*, на основу топонимије и: *иглар*, а мора се претпоставити и постојање *ножара, бравара, произвођача ексера*, у вези с племенитим металима: *златар, ковничар, „јувелир“, среброделац, чистилац, златобијец/ковач злата*, а такође и *израђивачи златне жице*, у вези с обојеним: *крчалија, кондирар, звонар*. Мора се претпоставити и *медник или котлар*, у сфери ливења и *ливци ситних предмета*, попут дугмади, у оружарству: *израђивачи кијева, мачар, сабљар, брњар, тулар, стрелар, лукар, копљар, штитар, бомбардијер, пушкар*, а такође и *оклопари пуних оклопа и шлемари*, као и израђивачи самострела. Можда и каснији *тоболчари*, у сфери коњске и теглеће опреме: *израђивачи коване коњске опреме, седлари и уздари*, као и касније одвајање самарџија, у обради камена: *каменар, каменосечци*,

мраморник, жерносецци, а претпоставља се и фини клесари, у градителству: зидаца, техника-мајстора, као и вапнари, и искусни зналци обраде лукова или водоводних објеката и инсталација, у обради земље/глине: грнчар, опекар, такође израђивачи техничке керамике, у обради дрвне сировине: дрводеља, дрвар, столар, грађевински тесар, бачвар, качар, колар, кошаранин, рогозник, можда и кутлар, а претпоставља се и израђивача пловила, шкрињари, вешти резбари, ужари и неке врсте ситара/решетара, у сфери обраде животињских продуката: кождер, стргун, воскар/свећар, а претпоставља се и сапунар и обрађивач кости и рога, у сфери израде одевних и свакодневних предмета: кудељин, ткач, подстригач, везиља, фарбари тканина и ваљачи сукна, шивци, односно кројачи, кожухари, израђивачи обуће од лика и коже, од којих се последњи изгледа делимично и диференцирају према предмету, клобучари и торбари/ташнери, а овима се морају додати изгледа и кожари у ужем смислу речи, па и појасари, а можда и врећари. Коначно, листи се морају придодати и занати млинара, конструктора, зналаца градње мостова, и инжењера – израђивача различитих одбрамбених и нападачких справа, зналаца фортификације, па и поштељака, а претпоставља се и постојање пећара, стаклара, пергаментарија или књиговесца.

Податак да се на датој територији и у временском добу од значаја може набројати преко шездесет уско диференцираних заната, не рачунајући оне чије се постојање претпоставља на основу материјалних остатака и паралела, говори неоспорно у прилог не само развијености занатске делатности већ и нивоа мобилности и трансформације тих делатности, као и да оновремена држава прати успостављени технички ниво. Заправо, у складу са променом технике, откривања технологије или новитета у поменутих околностима, па и модних новитета, нижу се нови занати или се диференцирају стари, од нове полазне основе. Тако се у постојеће морају убројити и опанчарство или касније хухнарство.⁴⁶²

Када се доступни подаци пореде са оним познатим пописима или приказима у тзв. *књигама занимања* или другим страним изворима, може се увидети да бар у урбаним срединама једва да нешто фали, и то најпре у смислу појединог назива. Такође, сем квантификације, мора се у обзир узети и да процес производње и вештине доводи до развијања

⁴⁶² Како је још давно скренута пажња у историографији, ни овај списак не може се сматрати коначним, као ни претходни, уп. С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 72, 77–78. Вид. претходно *passim*, за набројане занате.

инфраструктуре, па се мора говорити и о подели улога на основу вештине. Мада је у појединим случајевима тешко пратити чак и диференцијацију попут оне између примарних обрађивача коже, оних који кожу штаве, до израђивача fine коже, већ бележење ових типова као појединих артикала, те постојање таквог гранања унутар страног кожарства, наводи на теорију о истом развоју унутар средњовековне Србије. Додатно, материјални налази, иако ретки, сведоци су не само диференцијације већ и производње појединог артикла, о чијим произвођачима нема никаквих података, попут рецимо обрађивача кости. У прилог високом нивоу гранања, па и стратификацији вештине, посебно у густо насељеној средини, у прилог иде и поставка да је без обзира на употребу појединих справа у питању дуготрајни ручни рад, од сировог материјала до коначног објекта.⁴⁶³

ЗАНАТСКИ ПРОИЗВОД, ТРГОВАЧКИ АРТИКАЛ

Без обзира на ниво обраде или део радног процеса у ком се налазе, или пак чињеницу да ли су делатници производили за себе или свог феудалног господара, занатски производи представљали су и предмет натуралне исплате за услуге и трговачки артикал. Пошто се подмире потребе властелинства, вишкови занатских производа су завршавали у трговачком промету, вероватно на сајмовима и трговима у близини самих манастира, па су попут вишкова са световних феудалних имања налазили свој пут до потрошача. На тај начин, као вероватно и продајом производа из кућне радиности, манастир је могао и да заради, а судећи по одредби Грачаничке повеље, на продају црквених производа није наплаћивана царина. Занатлије су такође продавале своје производе или их мењале за различите потрепштине на локалном нивоу, а у појединим случајевима извесни продукти место налазе и у извозној трговини.⁴⁶⁴

Према истраживањима средњовековне улоге занатлија указано је да они најчешће сами продају свој производ, о чему сем извора стране провенијенције директно говоре и подаци из *Законика Новог Брда*. Податак да сам занатлија свој производ и продаје, па и поправља, уједно

⁴⁶³ *Die Hausbücher*, према рег., посебно прве верзије из 1427. Тако три типа коже бележи и попис радње у Фојници. Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 115. За материјалне налазе, вид. претходно, *passim*.

⁴⁶⁴ *Зборник* 1, 503; А. Веселиновић, *Трговина*, *passim*; А. Фостиков, *Занатство*, 54.

и објашњава релативно ниски обим учешћа крупних трговаца у унутрашњој, а посебно локалној трговини унутар атара појединог важнијег насеља. У принципу, трговци макар по основној вокацији и занатском занимању пажњу посвећују извозно-увозној трговини, или трговини на дуже руте и траженијим производима. Њихове локалне радње, према појединим пописима и тестаментима, представљају најчешће трговине широког асортимана, свакодневно потребне робе, изузев ако су у питању, судећи бар према паралелама, трговине намењене луксузним артиклима, и то у смислу квалитета, који се везују са увозом, па се јављају и свакако локални производи – бела раша, восак или полуге злата. Истовремено, занатске радионице (ит. *botteghe*) заузимале су истакнуто и важно место у економским центрима, посебно оним урбаним позносредњовековне Европе, а прописивање цена за поједине артикле и услужне поправке бар делимично дозвољавају да се у ширим оквирима сагледа и место занатлије, који је и трговац својим производима, па и трговина појединим од предмета.⁴⁶⁵

Паралелно бележење повезивања занатлија, како домаћих међусобно, тако и са страним трговцима и занатлијама, ради трговачког профита, указује на њихов значај у животу средњовековног друштва. Без обзира да ли ради за себе, начелника радионице или директно господара, занатлија је често и *homo faber* – једини доступни произвођач трговачког артикла, али и трговац истим објектом. Стога, управо бројни трговачки подаци, као и они о сарадњи сачувани широм латинске грађе, пружају могућности за делимично праћење развоја домаћег занатства, а посебно оног чији производи налазе место у спољној трговини, попут коже, воска, племенитих и обојених метала, али и преко увоза, који указује и на недостатак појединих финих, цењених производа. У том смислу требало би у будућности бројне трговачке податке резимирати.⁴⁶⁶

⁴⁶⁵ На страним ликовним представама градског живота виде се и покретне тезге. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, стр. 22 чл. XIV–XVI; А. Д. Удаљцов, Ј. А. Космински, О. Л. Вајнштајн, *Историја средњег века*, 174–175, 181–182; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 115; А. Шастел, *Уметник*, 223. Дубровчани који су боравили на тлу Деспотовине ради својих послова често су улазили у трговачка друштва. М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва*, 205–225.

⁴⁶⁶ Тако 1417. деспот Стефан наређује сребреничким цариницима да од царине исплате и дуг за контуш и барчин, у висини од 50 литара сребра. А Веселиновић, *Царински систем*, 18. Већ сам обим трговине племенитим металима указује на то да је у њиховој обради морао да учествује и велики број обрађивача метала.

ЗАМИРАЊЕ И ПРОМЕНЕ

Како је на самом почетку скренута пажња на питање како дефинисати горњу хронолошку границу није било тако лако одговорити. Пад српске државе 1459. под турску власт, означава и крај српске средњовековне државности, па и занатства, као привредне гране, а у оквиру нових прилика долази и до извесних измена. Ипак одређене процесе и измене у појединим случајевима било је корисно макар кратко пратити и у оквиру нових прилика, најпре због ретких пописних података, а затим и због појединих закона који, иако индиректно, указују на развијеност занатства и одређене продукте производне делатности, а у извесним случајевима и потврђују степен диференцијације.

Први пописи и закони пружају чак и први писани помен присутности појединих заната, који су у претходном периоду свакако постојали, попут бравара и чешљара, при чему у вези с последњим остаје питање да ли је израђивао чешљеве за косу, или гребене, или је и чешљао вуну. Пописи доносе и бројне расуте податке, било о самоковима, расутим по селима оријентисаним на обраду поједине руде, па и у влашком поседу, или о млиновима, али и о трговачким артиклима, попут кожа, гвоздених полуга, казана, дрвне грађе, коњске опреме, катрана. Такође, од значаја су и топоними и антоними које баштине, а који или потврђују већ постојеће називе, попут Кладоруб, или су практично такође први помен локалног назива. У њиховој основи налази се *nomina professionalia*, па нас и упознају са већ постојећим занимањима или спецификацијом предмета, бележе се и Качар или Колари, а поименце се јавља и Никола Чабар. Рани пописи говоре и о успостављању нових заната, о којима у претходном периоду нема података, попут ширења специјализације за израду оријенталних облика одевних предмета, који су можда и били нешто раније успостављени услед континуираног утицаја османске државе.

Ипак, замах занатства, посебно у смислу урбаног контекста, прекинут је, као и успон рударства и урбанизације. Већ само освајање градова и територије водило је одвођењу у робље или ка миграцији, а макар и привремена депопулација смени бар дела занатлија. Мада је занатство вероватно релативно брзо реорганизовано у складу са правилима новог господара, при чему је у извесним случајевима коришћена изгледа и већ затечена организација, посебно у случају рударства и оружарства, већ сам податак да се бројне познате и веште занатлије бележе као нови становници центара попут Дубровника указује на трајну миграцију бар

дела некадашњег занатског врха зналаца. Део вештих занатлија, бар оних условно речено дворских или војних, вероватно да је пратио и повлачење господара, судећи према пракси кретања војске и повлачења дела становништва, али и на основу ретких посведочених археолошких налаза, који говоре о непосредном утицају домаћих мајстора.⁴⁶⁷

Истовремено долази и до континуираних језичких промена у називима занатских занимања, па и самог назива за *ручну вештину*. Нови називи потискују делом домаће, а у појединим случајевима долази и до промена које утичу на данашње тумачење имена производних професија у османским пописима, на основу касније објављених речника, који некада баштине и значење из локалне традиције позне историје новог века. На њу су, сем баштине, утицале како смена становништва, тако и технолошке промене, које утичу на свакодневицу и поимање локалних назива. Тако се у тим новијим речницима бројни називи јављају и као нови синоними. У том контексту, у будућим истраживањима било би важно успоставити нешто поузданији однос између појединих назива, средњовековне основе и касније традиције, исто онако као што је то потребно урадити у случају других, па и старијег слоја словенског језика, или средњовековног латинитета – како на то већ указују поједини коришћени примери.

Стога, посебно ради почетног поређења треба указати на то да се на основу превода међу занатлијама, сем помињаних бравара – не обухватајући чак ни све називе (пошто би занатство као делатност тог првог доба турске власти морало да буде детаљније и посебно разматрано, па и језички, а посебно у том раном периоду), већ само оне из 1455. за Браничевску област, тврђаве Сврљиг 1478–1481, Нишки кадилук 1498, односно пописе за области Моравице (1476, 1528/30, 1536, 1560), који су већ детаљније проучени – јављају различити називи из делокруга занатске делатности. Тако се бележе и: израђивачи самострела, лукари, зенберкчије, пушкари, сабљари, стрелари, штитари, ковачи, златари, гвожђари, бравари, казанџије, седлари, уздари, самарџије, поткивачи, каменоресци и зидари, клесари, а посебно се јавља и назив *мајстори*, дрводеље, тесари, столари, дрвари, *кождери*, кожари, штавиоци коже, кожухари/крзнари, сарачи, дрндари, ткачи, шивци, снајдери, сукнари који раде и капе и друге предмете (кечеџари),

⁴⁶⁷ D. Војанић, *Turski zakoni*, 37–39, 48, 58; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 64–65; Ђ. Петровић, *Дубровчани и турска обућа*, 9–32; Д. Булић, *Земља Моравице*, 152, 154. Вид. и претходно, *passim*.

израђивачи простирки, кафтана, дугменције, торбари, шустери, опанчари, папучари, чизмари, нанулције, воденичари/млилари, јорганције, костретари, воскари, свећари, стаклари, сапунције, те грнчари, који се заиста као и ковачи бележе у завидном броју, па и сагракчије, за које има мишљења да су исто што и грнчари, мада можда исти назив указује и на неку специјализацију, као и чешљари, за које није сигурно да ли раде чешљеве за косу, гребена за обраду влакна, или раде на чешљању влакна.⁴⁶⁸

⁴⁶⁸ М. Stojaković, *Braničevski tefter*, passim; Д. Бојанић, *Фрагменти опширног пописа*, 118, 119; М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис нишког кадилука*, 99–100 и даље passim; Б. Ђурђевић, О. Зиројевић, *Опширни дефтер Сегединског санџака*, passim; Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega*, passim; Д. Булић, *Земља Моравице*, 154–156, 158–161. Приложени попис назива стога би требало и ревидирати, допунити и усагласити у наведеним параметрима, што би било и од интереса и за схватање затечене средњовековне структуре занатства. Разматрање занатства у том смислу требало би пропратити и контролом превода, пошто је већ било случајева да је у старијим издањима именоване заната занемаривано, а било је и грешака, уп. Ђ. Петровић, *Главна оружје епохе и оружари*, 522 н. 66–67.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Према савременим тенденцијама истраживања, приказ једне привредне гране захтева и преглед свих основних чинилаца, међу којима се у том случају морају као општи издвојити: радна снага, доступност ресурса, средства рада и технолошки напредак, а као они од изузетног утицаја и: специфичност територије, становништва, епохе, те економске и друштвено-социјалне структуре. Истраживање теме стога је најпре посвећено развоју заната, занатлија и занатства, како би они били паралелно и размотрени. Да би то и било поштовано најпре су истражени појмови и термини, па и сам назив занат, непознат средњовековној Србији, а посебно је размотрена и терминологија појединих занатских грана, које су ради лакшег прегледа подељене према основном материјалу, односно у три класична случаја и кроз струке: оружарску, грађевинску и одевну, чији се развој базира на намени, а које се посебно издвајају због бројних специфичности и у изворном материјалу. Такође, истражени су диференцијација и стратификација, просторни размештај, типови и нивои занатске производње, а указано је и на организацију занатлија, улогу и друштвено-социјални статус заната, односно делатника из њихових сфера, као и размотрен ниво занатства, те место занатског артикла у трговачком промету. Приложени преглед занатства у средњовековној Србији потребно је стога на неки начин и резимирати.

О важности занатства у средњем веку уопште, па и у оквиру привреде дате територије, довољно говори податак, већ истакнут у уводу, да то време припада *занатском*, односно *добу алата*, у ком једина постојећа производња почива на ручном раду (физичка снага) и алату. Ради ограничења увезених појмова занат, занатлија, занатство, они су везани за рукоделство, односно производни ручни рад, који подразумева

процесе обраде и прераде природних материјала помоћу алата, а производ се дефинише као покретни или непокретни објекат, односно трговачки артикал. Бављење занатом захтева извесну вештину, која се стиче учењем, било преношењем са колена на колена у породичној радионици или одласком ван куће на школовање. Исте занатлије производ праве, па и продају, а често и услужно поправљају.

У складу са развојем феудализма, произвођач у најранијем периоду припада господару, односно властелинству, чиме практично дуго остаје везан за сектор прехране. Стога се дуго сматрало да је у аграрном добу свега око пет посто популације у потпуности ангажовано ван земљорадничког и сточарског сектора, односно ван производње хране, а да само део тих пет процената чине професионалне занатлије, које привређују за животне потребе сопственим радом у оквиру професије, па се тако у њих убрајају искључиво урбане. Тако у исти постотак заправо нису урачунате нити све занатлије, нити податак да је варијабла зависна од економске структуре којој појединац припада, па ни чињеница да и након одвајања занатства од производње хране и даље најчешће породица занатлије производи, између осталог, део прехране за сопствене потребе.

О проблематици проучавања поједине занатске тематике, а посебно о првобитним поделама на основу сачуваних и преживелих ретких изворних података, једва да се може ишта закључити, осим да је већ у раније време успостављена подела занатства и процеса рада према материјалу, намени и техници, па чак и према предмету рада. У новим условима, и при новим спољним утицајима, па и технолошким, диференцијација рада, па и занатског, наставља се, а издвајају се и поједини производни центри, у складу са историјско-географским условима. За нови талас специјализације од изузетног значаја су долазак Саса и процеси урбанизације. У првом случају у питању је директни трансфер технологије и нових техника, који утиче на развој рударства, па и металургије, што доводи најпре директно до даљег гранања у сфери обраде метала, али и до даљег усавршавања различитих заната, посредно преко стварања бољег и отпорнијег оруђа рада. Истовремено и рударство и урбанизација фаворизују себи потребне занате, па се тако у случају рударства, између осталих, опажа и замах, на пример, кожарског или дрводељског заната, док класична урбанизација фаворизује свакодневне потрепштине, што погодује директно додатном успону одевне струке у ширим оквирима. Када се још истакну потребе владара и господара, од оруђа до одеће, те општи технолошки успон

који се опажа у позном средњем веку, увиђа се да су крајем временског периода од интереса заправо развијени бројни занати, међу којима и поједини чији су називи често посведочени тек у наредном веку, након краха српске државе.

Од радне улоге дрвосече, коју практично свако са кућном алатком – секиром може да обавља, преко тесара до израђивача шкриња, од узгајања биља и животиња, као основне привредне делатности, до кројача, обућара и крзнара, фарбара, од ковача, магичног бића, до поткивача, златара, ковничара, од свакодневне до трпезне керамике или керамичких украса, од зидара блатом и плетером до градитеља и конструктора, од лукара до пушкарара, преко специјализације за коњску опрему, издвајају се нова знања и вештине, или концепције, које у појединим случајевима јаког културног утицаја носе и стране називе. Док неки од заната добијају на значају, важност других постаје минорна, често услед одвајања фаза рада, па и занатлија који сировину секундарно обрађују, или од ње производе финални артикал, од оних који само примарне првенствено прерађују за даљу употребу. Све чешће финализација производа захтева сарадњу у процесима рада између неколико основних заната, или пак специјализацију познавања рада са више материјала. Када се говори о нивоу гранања, мора се указати и на то да је већина тада постојећих заната, регистрованих у појединим књигама занимања, актима и материјалним остацима стране провенијенције, пре или касније, у већем или мањем обиму практикована и у домаћем занатству уз специфичности одговарајућих историјско-географских околности.

Бројни подаци заправо указују на установљење више врста паралелне производње, од кућне делатности до урбаних професионалних занатлија у складу са друштвеним и социјалним структурама, те властеоским и регалним поретком. Тако се као основни нивои производње опажају: кућни, рурални, урбани, а додатно се у позном средњем веку издваја и *Montanindustrie*, коју у датим параметрима представљају рударски рејони богати појединим металом, а обједињени основама рударског законодавства. Занатство се заправо паралелно развија и у оквиру села, које чини основу привреде самог властелинства, и у рударским и градским центрима, и у трговима и у њиховој околини, и у оквиру двора или манастира. Додатно, у оквиру руралног занатства јавља се различита концентрација занатлија, у зависности од места радње, односно припадности истог поједином економском центру, па се може говорити и о постојању занатства и његовом развоју унутар различитих руралних

или субурбаних структура, од којих се као примери за последње јављају и мајсторска села, али и насеља, која се према присутности различитих занатских делатности могу окарактерисати и сама као занатски те економски центри у својој регији. Као главни центри властелинства истичу се двор и манастир, који у своју корист управљају производним процесом. Сходно наведеном, те подацима сабраним из различитих извора, као посебни типови могу се издвојити радионице властеоске односно владарске, те монашке унутар манастира, па се може говорити и о владарским занатлијама, али и занатлијама монасима. Прикупљени подаци указују на то да је тип центра диктирао и развој појединих грана, те да концентрација и специјализација прате ниво економског центра као места радње.

Већ у првим сачуваним актима опажа се и издвајање занатског занимања, као карактеристике у односу на околину, што подразумева да иста група поседује и извесна знања, те да се вероватно у складу са тим и опорезује, а о таквом издвајању говори и коришћење ознаке *мајсторије*, те остаци *Закона мајсторија* познатих из каснијих докумената владарске канцеларије. Развој занатства у оквиру велепоседа, али и самог центра, као и постојање уговорних занатлија, само су били увод у убрзани успон слободних занатлија у градовима, које привређују и за тржиште и које и саме постају све важнији елемент у развоју и функционисању градова. Судећи бар према изузетно ретким подацима те паралелама, урбанизација доводи и до успостављања јавноправних организација макар у функцији надзора, а титула протомајстора, сем бројних ужих значења, задобија и значење начелника појединог цеха, односно јавне организације. У зависности од припадања врсти центра, занатлија је био дужан на одређене радне обавезе и давања, а посебну улогу задобија у ратним околностима, па док у миру чак и оружар ради у радионици, у немирно доба поједине занатлије појављују се у владарској, а вероватно и властеоској инжењерији, односно са функцијом у одбрани, обезбеђивању мобилности, хитној поправци...

Посматрано из угла општих друштвено-социјалних односа, увиђа се и постојање различитих врста мобилности у оквиру занатства, те раслојавање занатлија. Најпре, ту је она која се одвија у оквиру поједине породице, често заснована на директном преношењу знања са оца мајстора на сина, односно одабраног наследника заната: пасторка, ћерку, односно зета, преко брачних савеза – између две генерације, при чему се знање шири и хоризонтално у оквиру куће, па му се и остала деца приучавају, што доводи до тога да се и већи број чланова исте фамилије

јавља са истом професијом. Истовремено, судећи према антонимима везаним за занатска занимања, чија основна теза полази од могућности и да је у питању ознака за наследност сина – шегрта, или пак да се заснива на занимању важног претка, често оца, опажа се и мобилност унутар исте генерације када долази до промене основног заната, али не и директно правног статуса. Затим, ту је она територијална – било у смислу наређених или самосталних миграција, на релацији стари – нови центар, ради расађивања, те између руралне и урбане средине, унутардржавна и вангранична, како ради учења, тако и ради самог практиковања вештине, те стицања бољег материјалног статуса. Овај последњи случај запажен је уопште у европском ширењу знања доласком зналаца, најчешће на позив владара или важног лица, те између унутрашњости и приморских градова. Ипак, присуство страних занатлија јаче је само у случају евентуалних новина или тамо где је страни трговац и сам познавалац појединог заната, а у случају њиховог останка и по неколико деценија, те стварања нових породица, свакако да је долазило до асимилације, па се након неколико генерација тешко може говорити о том лицу као страном елементу.

Конечно, ту је и она можда најважнија мобилност у смислу бољег материјалног стања, односно социјалног и друштвеног статуса, која се може запазити у ретким сачуваним подацима. Најпре, ту су занатлије које се јављају као подложници са земљом, затим су ту мајсторска насеља са селом, и, конечно, ту су и занатлије земљопоседници, који у посед добијају не само поједина села, већ и неколико њих, а који се тим путем уздижу у ред ситније властеле. Истовремено, у урбаним центрима, они бољег статуса заједно са домаћим трговцима постају и основа развоја српског грађанског слоја, а попут крупних трговаца и поједине занатлије истичу се својим богатством и поседом непокретне имовине у граду, или чак у више градова, а поједини добијају и грађанство страних центара, попут Дубровника. Ипак, мада део занатлија формира не само виши него и нижи градски слој заједно са ситним трговцима, а представници појединих заната постају и сами трговци, процеси укључивања руралних занатлија у градско занатство, те осиромашених лица, свакако доводе до пораста броја оних мање имућних, ситних произвођача, који директно раде не само за господара већ и за појединог мајстора, као испомоћ у радионици. Међу породицама занатског занимања, осим удруживања, успостављају се и везе преко брачне ложнице. Мада се у појединим случајевима као произвођачи јављају и жене, њихова улога, сем у производњи текстила, те кућној делатности, једва да се опажа, осим у изузетно ретким описима женског рада.

Од давних почетака, који остају великим делом магловити услед недостатка извора и дисконтинуитета насталог сеобама народа, производња, па и занатство као тада њен једини прави професионални представник, у новим условима прате сопствене традиције, али трпе и измене услед бројних страних утицаја, било пресађивањем технологије или законских норми, који доводе до диференцијације и стратификације заната и занатлија у складу са новонасталим потребама и условима. Од првих промена све до новог прекида насталог коначним падом и губитком државности, занатство је на датом простору не само постигло изванредан ниво, већ је у одређеним гранама сматрано и извршним, бар према ретким сачуваним писаним подацима о величању српских средњовековних мајстора, или и о њиховом новом статусу након расељавања, током и након измена насталих услед турског континуираног продора. За то време, занатство се развијало, занати су се гранали, према захтевима вештине и према потреби, а број ужестручних заната је растао. Посебност домаће обраде у појединим струкама огледа се у термину *на српски начин*, а по стилу и начину израде истичу се и разликују поједини центри. Свакако да није без разлога и јака народна традиција сачувала и помене појединих вичних мајстора *Радета неимара* или *Новака ковача*.

Крај српске државности означио је макар у почетку стагнирање производње, која се након тога одвија на територији под непосредним страним и наметнутим прописима, што с временом доводи и до преузимања низа турских назива и појмова који потискују домаће. Делом, поједина знања и традиције преживљавају и кроз утицај занатске емиграције.

На крају, важно је истаћи да услед потребе пружања синтетичког приказа целокупног занатства у дугом времену трајања и на територији омеђеној једном регалном државом, није било могуће детаљно се посветити сваком поједином аспекту па ни извору, те су бројна питања и теме само укратко анализирани или сумирани, а у обзир је узета само уско пробрана литература од већег значаја. Ипак, чак и тако уско разматрана, досадашња истраживања довела су до нових сазнања о занатлијама и процесу рада, те о свакодневном животу човека на овим просторима, а допринела су и делимичном расветљавању појединих назива занатских делатности. Стога, она треба и да настави како би се извела и детаљнија ревалуација производње, делатника, али и самих економских центара, како на основу изворне грађе, тако и на основу мултидисциплинарности и компаративности, које су се показале од посебног значаја, нарочито за истраживање појединих елемената и појава запажених у оквиру датог истраживања.

Од питања појединог заната, који се може разматрати засебно преко основне струке, преко даљег проучавања урбаног занатства, схватања технологије, или разрешења питања о формирању мајсторског дела послуге, можда баш преко учешћа у сокалничком слоју, до оног само начетог о распрострањању и месту заната међу сточарима и рударима, преко разматрања типова покретљивости, протоиндустријализације или места српског занатства међу производним структурама других држава, па и преко анализа трговачких артикала и објеката, који се јављају у посебним категоријама извора, попут латинске грађе домаће провенијенције или каснијих турских пописа, заправо се ређају могућности и правци даљег истраживања.

Златна минђуша Бранковића, Музеј у Смедереву

Шлем, Музеј у Смедереву

У време највећег успона средњовековне Србије, у доба деспота Ђурђа, у Смедереву је радила и ковница новца где је од укупно 32 емисије деспотовог новца, осам ковано у Смедереву. На њима је утиснута реч Смедерево на реверсу, док је на аверсу деспот у седећем или стојећем положају са уздигнутим мачем.

Велики Белег, село Миличаница, општина Ваљево, 15. век

Градина - Радаљево, На граници Ариља и Ивањице, седиште жупе Моравица (вишеслојни локалитет: 6. век; 9 -11. век и 14. век)

Стакло и керамика, Смедеревска тврђава

SUMMARY

According to the general economic definition, craft production is branch of industry, and as such, is closely related with the main factors of economic development, also known as the main factors of production: human or labor force, the means of labor and the object of labor. Indisputable important factor is technological progress, which directly dictates the use of technology and techniques, essential for further development of this industry. In order to study medieval craft production in Serbia, additional factors relevant to the topic were added to those above mentioned, like as the specificity of territory, population, given epoch or social system, in order to a number of elements and the micro processes could be analyzed separately. Therefore special attention was paid to defining and determining the craft production as specific activity, its divisions and differentiation, to the study of materials, workshops, tools and technological level, that is matters of with what, where and how the work of craftsmen took place, to the role and status of the craftsmen, to his place and his products place in a wider economic, social and cultural context. The analysis also covers the topic of the foreign elements and influences which have left their mark on the development of handcrafts.

The necessity of craft products for everyday life, the role of craftsman in the creation of commercial object and the role of artisans within the layer of so called *maistoriae*, or in the formation of class of citizens are just some of the more important topics, which indicate the need for observing and understanding the structures and processes of the craft production. About the importance of craft production in the Middle Ages in general, and likewise in the economy of Serbia at that time, enough is to tell, that in the area of production and work, this period belongs to the age of the crafts, also known as the age of tools, pre-industrial or agrarian age, which is the long-term

chronological period, which lasts until the 18th century, more precisely to the Industrial Revolution, when transition from hand production techniques to the industrial production occurred.

In addition to agriculture and animal husbandry, which were main occupations for the majority of the population and which could be therefore characterized as the most important economic activities, the craft production along with mining and trade occupied a prominent place on the territory of medieval Serbia. Although it is considered that in the agrarian age, only about 5% of the population were fully engaged outside agrarian and animal husbandry sector, i.e. outside of food production, should be borne in mind that this percentage does not include all those who deal with crafts, as well as that it varies depending the economic structure to which it belongs, since the craft production simultaneously developing within the rural and in urban landscapes, in the village, which forms the basis of the economy of the manor (seigniory), in the mining and city centers, in the markets (*trgovi*) and in their vicinity, and within the palace or monastery. Representatives of the crafts were necessary, and their products, regardless of the fact whether they are produced for themselves or their feudal lord, ended up on different markets, and fairs.

In accordance with the development of feudalism, manufacturer (*homo faber*), the main factor of handcraft epochs, at the earliest period belongs to lord or to his land. As part of that system, he was burdened by many duties, and at least in part remains tied to the food sector. Although the division and specialization of labor leads to the separation of the *maistoriae*, as a recognizable class, or individual master of his craft, only just urbanization and further differentiation craft, further conditioned by technological development, by the rise of mining and by an increase in the population resulted with the further separation of crafts from agriculture and the establishment of the same, as a special activity in which the manufacturer, urban artisan, earns for life through their work within a given profession. The rise of cities, which as social and economic formations attracted more visitors, affects also the growth of daily needs, which, together with technological changes, lead to further development and branching of the crafts, vertically or horizontally, as well to the further development of infrastructure of individual crafts.

Mobility of artisans, the emergence of free artisans and changes in the social structure of the cities, where instead of the dependent population, citizens and other sort of the free people are formed, resulted in the new sort of divisions, also between the craftsmen themselves, which are classified in

specific categories depending on the knowledge, skills and financial situation. Local traders who were doing business with the people of Dubrovnik emerged as Serbian bourgeois class. This social layer was formed by them and craftsmen, which are becoming an increasingly important element in the development of cities. Also, like major traders, some of the individual craftsmen were notable for their wealth and their immovable property, houses in their home town, houses in other cities or as landowners. Also, some of them gained land property, which sometimes consisted of more than one village, in which case they were lifted to the status of minor landlords. At the same time, part of artisans, together with small traders, formed the lower, but relatively wealthy stratum of the city while some of craftsmen have become also the traders. In addition, urbanization leads to the orientation of the village to the city, and to the forming of mutual client relationship between the citizen and the peasant, in which artisans and traders could find numerous business opportunities. In addition the involvement of rural artisans in urban centers was in process. Families of artisan professions form associations and connections established via marriage.

Numerous historical data indicate that the development of craft production alone had reverse impact on the above mentioned factors, and that it is necessary to emphasize special attention to that fact. During one segment of a long technological flow, craft manufacturing was developed on the soil of medieval Serbia to an exceptional level, and its representatives, and the products were appreciated. The specificity of local processing and looks of craft goods led to the creation of the term for the development and production *the Serbian way*, and the style and workmanship varied depending on city center. That the Serbs are as skilled as craftsmen from Venice laudation is made by the Byzantine contemporaries that illustrate the best rise and range of the medieval craft production in the early 15th century.

In order to research craft production, the same is chronologically and territorially defined in the time period and an area of Serbian medieval civilization as a social and geographical system. The concept of the Serbian state and statehood in a given time – at the Middle Ages, was defining factor that limits the geographical area with boundaries of state of King Milutin (1282-1321). On the north the territory extends to include territories from the time of *Despotovina* (1402-1459). In the south, the towns and villages on the border of the King Milutins state were taken into account, but area further south which has been in possession of Emperor Dušan is left out, where craft industry, especially at the city and city itself, belongs to the system of economy and the urbanization of the Byzantine Empire. Since this is a

research of craft production in the region of medieval Serbia, in relation on the line population – territory – language – chronological framework, contributed to the limiting time from migration of Slavs, or from the level of development of crafts by Slavic tribes in a given area, to period after the fall of the Serbian state under Turkish rule.

Although the fall of medieval Serbian state, marked the end of its independence, in some cases certain processes and changes in the craft sector, it was necessary to follow in the new context of space and time.

СПИСКОВИ СКРАЋЕНИЦА

Часописи

- БИГ – Београдски историјски гласник, Филозофски факултет, Одељење за историју, Београд.
- ГПБ – Грађа о прошлости Босне, Академија наука и умјетности Републике Српске, Институт за историју, Бања Лука
- Глас СКА – Гласник Српске краљевске академије, Београд.
- GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- Гласник ДСС – Гласник Друштва српске словесности, Београд
- Гласник САД – Гласник Српског археолошког друштва, Београд.
- Гласник СУД – Гласник Српског ученог друштва, Београд.
- Zgodovinski časopis – Zgodovinski časopis. Glasilo Zveze Zgodovinskih društev Slovenije, Zgodovinsko društvo za Slovenijo, Ljubljana.
- Зограф – Зограф. Часопис за средњовековну уметност, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд.
- ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института, Београд.
- ЗФФБ – Зборник Филозофског факултета у Београду.
- ИЧ – Историјски часопис, Историјски институт, Београд.
- Мешовита грађа – Мешовита грађа (Miscellanea) Историјски институт, Београд.
- Naše starine – Naše starine, godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo.
- ОП – Ономатолошки прилози, САНУ, Одељење језика и књижевности – Одбор за ономастику, Београд.
- Прилози за КИИФ – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд
- Саопштења – Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд.
- Prilozi – Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, Sarajevo.
- ССА – Стари српски архив, Београд.

Остале скраћенице

- БХ – *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља*, књ. 2. Фототипије издања и пратеће студије, ур. Ђ. Трифуновић, Приштина: Музеј; Београд: Центар за очување Косова и Метохије Мнемосупе; Службени гласник, 2011.
- ДЗ – Радојчић Н., *Законик цара Стефана Душана, 1349–1354. године*, Београд: САНУ, 1960.
- ДХ I – Грковић М., *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд: Центар за очување Косова и Метохије Мнемосупе; Архив Србије; Дечани: Српски православни манастир Високи Дечани; Приштина: Музеј, 2004, 64–81, 85–103.
- ДХ I а – Ивић П., Грковић М., *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 303–308.
- ДХ II – Милојевић С. М., *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 1–68.
- ДХ III – Милојевић С. М., *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 69–142.
- ДХ III а – Ивић П., Грковић М., *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 143–286.
- Du Cange – *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Conditum a Carolo du Fresne, domino Du Cange, auctum a monachis ordinis S. Benedicti, cum supplementis integris D.P. Carpenterii, Adelungii, aliorum, susque digessit G.A.L. Henschel; sequuntur Glossarium gallicum, Tabulae, Indices auctorum et rerum, Dissertationes. EDITIO NOVA aucta pluribus verbis aliormn scriptorum A. Leopold FAVRE Membre de la Societe de l’Histoire de France et correspondant de la Societe des Antiquaires de France. TOMUS SECUNDUS, NIORT L. FAVRE, IMPRIMEUR-EDITEUR TOUS DROITS RESERVES, 1883; TOMUS QUINTUS, Paris 1938².
- EMI – *English Medieval Industries: Craftsmen, Techniques, Products*, eds. J. Blair, N. Ramsay, Cambridge 1991.
- EPCJ – *Етимолошки речник српског језика 1*, ур. А. Лома, Београд: САНУ; Институт за српски језик САНУ, 2003.
- ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Москва, 1974– и даље излази.
- EHB – *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century I–III*, ed. A. E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks, 2002.
- Зборник 1 – *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, 1186–1321, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, ред. Д. Синдик, Београд 2011.
- ИСН – *Историја српског народа I, II, III*, Београд 1981, 1982, 1994².
- Книга епарха – *Византијска Книга епарха*. Вступ. статья, пер., comment. М. Я. Сюзюмова, Москва: Акад. наук СССР; Ин-т истории; Ин-т славяноведения, Изд-во Восточной литературы, Наука, 1962. Сайт „Восточная Литература“: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/France/XIII/Registry/frameset1.htm> (25.03.2015)

- ЛССВ – *Лексикон српског средњег века*, ур. С. Ђирковић, Р. Михальчић, Београд 1999.
- Ново Брдо – Јовановић В., Ђирковић С., Зечевић Е., Иванишевић В., Радић В., *Ново Брдо*, Београд 2004.
- РВД – Ђирковић С., *Работници, војници, духовници*, Београд 1997.
- Регистры ремесел – *Регистры ремесел и торговли города Парижа*, пер. Л. И. Киселевой, под ред. и с предисл. А. Д. Люблинской, в сб.: Ср. века, в. 10–11, Москва 1957/58.
- СС – *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Слав. Ин-т. Акад. наук Чеш. Респ., Ин-т славяноведения и балканистики Рос. АН; [Э. Благова и др.], Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой, Москва: Рус. яз., 1994.
- ССЗН – Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи I–VI*, Београд 1902–1926.
- ССП I, II – Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма I, II*, Београд–Сремски Карловци 1929, 1934.
- ССР – Ђирковић С., Ковачевић-Којић Д., Ђук Р., *Старо српско рударство*, Нови Сад: Прометеј; Београд: Вукова задужбина, 2002.
- ССРЛ – Стојановић Љ., *Стари српски родослови и летописи*, Београд–Ср. Карловци: СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига XVI, 1927.
- СРНГ – *Словарь русских народных говоров*, Москва–Ленинград, Наука, 1965– и даље излази.
- СХ – Мишић С., Суботин-Голубовић Т., *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- The World of the Slavs – Živković T., Crnčević D., Bulić D., Petrović V., Cvijanović I., Radovanović B., *The World of the Slavs : Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villasand Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, Belgrade: The Institute of History, 2013.
- Фасмер – Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*. В четырех томах, перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Издание второе, стереотипное, Москва 1986–1987.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори

– Amman J., Sachs H., *Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden, hoher und nidriger, geistlicher und weltlicher, aller Künsten, Handwercken und Händeln*. Durch d. weitberümpften Hans Sachsen gantz fleissig beschrieben u. in teutsche Reim en gefasset, Ständebuch von 1568 mit Holzschnitten von Jost Amman, Frankfurt am Mayn 1568, http://www.digitalis.uni-koeln.de/Amman/amman_index.html (24.10.2015).

– Antoine de Pise, *L’art du vitrail vers 1400*. Corpus Vitrearum France, Études VIII, Paris: Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, 2008.

– Agricola G., *De re metallica* (1556). Translated from the first Latin ed. of 1556, with biographical introd., annotations, and appendices upon the development of mining methods, metallurgical processes, geology, mineralogy & mining law from the earliest times to the 16th century, by Herbert Clark Hoover and Lou Henry Hoover. Published 1950 by Dover Publications in New York.

– *Апокрифи старозаветни. Према српским преписима*, прир. и превео Т. Јовановић, Београд: СКЗ, 2005.

– Beldiceanu N., *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale a Paris II*, Paris–La Haye 1964.

– Bilek J., *Ius regale montanorum, aneb, Právo královské horníkuov*, Kuttna: Kutná Hora, 2000.

– Biringuccio V., *De la pirotechnia*, Venetia 1559. Bitte wenden Sie sich bei Fragen an Digitale.Bibliothek[at]bsb-muenchen.de .Signatur: 829310 Techn. 24 u 829310 Techn. 24 u Permalink, <http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10208728-8> (20.09.2019).

– Biringuccio V., *De la Pirotechnia*, Venetia 1540. The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio: The Classic Sixteenth-Century Treatise on Metals and Metallurgy, Translated and Edited by C. S. Smith and M. Teach Gnudi, New York: Courier Dover Publications, 1990, http://books.google.rs/books?id=ruBbKRKGeOwC&vq=faber&dq=pirotechnia&hl=sr&source=gbs_navlinks_s, (17.03.2015).

- Благојевић М., *Земљораднички закон : средњовековни рукопис*, Београд: САНУ, 2007.
- Бојанић Д., *Фрагменти опширног пописа видинског санџака из 1478–81. год.*, Мешовита грађа 2 (1973) 79–177.
- Божанић С., *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, ССА 6 (2007) 11–17.
- Војанић Д., *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974.
- Voccaccio G., *De Claris mulieribus, traduction anonyme en français Livre des femmes nobles et renommées*, 1403, Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Français 598, Identifiant : ark:/12148/btv1b84521932, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84521932> (26.02.2016).
- Voccaccio G., *De claris mulieribus in an anonymous French translation (Le livre de femmes nobles et renommées)*, c. 1440 France, N. (Rouen), The British Library, Royal 16 G V, <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8359> (26.02.2016).
- Бубало Ђ., *Почетак треће Дечанске хрисовуље*, ССА 6 (2007) 69–82.
- Васић М., Зиројевић О., Стојановски А., *Попис нишког кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ СXXXI, Одељење историјских наука 7 (1992) 97–220.
- Vasić M., *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar (Kruševac) iz 1516. godine kao istorijski izvor*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28–29 (1980).
- *Великия Минеи Четии собранныя российским митрополитом Макарием*, Вып. 6. Октябрь, дни 19–31, СПб. 1880.
- Веселиновић А., *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997.
- *Византијски извори за историју народа Југославије I, VI*, Београд 1955, 1986.
- Вујошевић Ж., *Архљевицка хрисовуља цара Стефана Душана*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 1 (Београд 2013) 241–254.
- Вуковић Т., *Дубровачко писмо војводи Сандаљу о продаји оружја Которанима и бригантина, 1412, октобар 18*, ГПБ 7 (2014) 21–26.
- Вукомановић А., *Грађа за историју народа и књижевности српске: Повѣсть ѡтѣ битїи и о царствїхѣхъ васеѣхъ родовѣхъ*, Гласник ДСС 10 (1858) 211–277.
- Даничић Ђ., *Свето писмо. Пет књига Мојсијевих*, Пешта 1866.
- *Данилови настављачи*. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, прир. Г. М. Данијел. Данашња језичка верзија Л. Мирковић, Београд: СКЗ, 1989.
- Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, predgovor i prevod I. Božić, Dubrovnik 3 (1973).
- Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Z. Janeković-Römer, Zagreb: Dom i svijet, 2004.
- Динић М., *Из Дубровачког архива I*, Београд: САН, 1957.
- Dinić M., *Grada za istoriju Beograda u srednjem veku II*, Београд 1958.
- Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, прир. Р. Маринковић, прев. Л. Мирковић, Београд: СКЗ, 1988.

- *Древнерусские берестяные грамоты*, Рукописные памятники Древней Руси (Birchbark Literacy from Medieval Rus: Contents and Contexts), 2004, http://gramoty.ru/?id=about_site (26.11.2015).
- Ђурђевић Б., Зиројевић О., *Опширни дефтер Сегединског санџака*, Мешовита грађа 17–18 (1988) 7–79.
- Efendi Cafer, *Risāle-i Mi'māriyye. An early-seventeenth-century Ottoman treatise on architecture*. Facsimile with translation and notes by Howard Crane, Leiden: E.J. Brill, 1987.
- *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, на свијет издао Ђ. Даничић, Загреб 1866.
- *Ипатьевская летопись*, ПСРЛ, Т. 2, СПб. 1908, Стлб. 843, <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat37.htm> (25.07.2015).
- *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarvm sive originvm Libri XX*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit. W. M. Lindsay in Vniversitate Andreana litterarvm hvmaniorvm professor, Tomvs II libros XI–XX continens, Oxonii: E typographeo Clarendoniano, 1911.
- *Јаничарове успомене или Турска хроника*, превод и предговор Ђ. Живановић, Београд, САНУ, 1959.
- Jireček H., *Codex juris Bohemici*, Aetatem přemyslidarum continens I, Pragaе 1867.
- *Крмчија морачка* : опис рукописа : Фотијеви предговори : градски закон, описао и издао Н. Дучић, Гласник СУД 8 (1877).
- Крстић А., *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (Београд 2015) 197–209.
- Leontios' von Neapolis, *Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien*, ed. H. Gelzer, J.C.B. Mohr (P. Siebeck), Freiburg i. B. Und Leipzig 1893.
- *Лицевой летописный свод XVI века*, кн. 12 (1411–1432 гг. от В. X.), Москва 2012.
- Марковић Б., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, превод и правно-историјска студија, Споменик СХХVI, Одељење друштвених наука 24 (1985).
- Master of Balaam, *St. Eligius in His Workshop*, (c.1450), Rijksmuseum, Amsterdam; Niklaus Manuel Deutsch, *Saint Eligius in His Workshop*, 1515, Kunstmuseum, Bern.
- *Master James of St George*, ексерпт према: *The Castles of Wales Website*, <http://www.castlewales.com/jsgeorge.html> (23.09.2015). Штампано издање: Т.Е. McNeill, *English Heritage Book of Castles*, В.Т. Batsford, 1992, 43, коришћено у ексерптима. Цело писмо доступно на: *Building Beaumaris Castle... a rare surviving letter from 1296*, *The Castles of Wales Website*: <http://www.castlewales.com/beau3.html> (07.10.2015).
- *Матије Властара Синтагмат : азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила* : словенски превод времена Душанова, издао С. Новаковић, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Београд: Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1907.
- *Матије Властар, Синтагма*, са старословенског превела Т. Суботин Голубовић, Београд 2013.

- Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, превод и приредио Ђ. Живановић, Београд 1986.
- Михаљчић Р., *Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу (мај 1356)*, ССА 2 (2003).
- Михаљчић, Р. *Закони у старим српским исправама, правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд: САНУ, 2006.
- Miklosich F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Graz 1964, Београд 2006 (фототипско издање).
- Мишић С., *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002) 55–68.
- Младеновић А., *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.
- Младеновић А., *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.
- *Monumenta Ragusina. Libri reformationum II*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XIII, Zagrabiae 1882.
- Novaković S., *Srpsko – slovenski zbornik iz vremena despota Stefana Lazarevića*, Starine JAZU 9 (1877) 1–47.
- Новаковић С., *Буркард и Бертрандон де ла Брокијер*, О Балканском полуострву XIV и XV века, Годишњица Николе Чупића XIV (1894) 1–67.
- Новаковић С., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- *О коронацији греческог императора Мануила Палеолога и его супруги в 1392. г.* (1883. Јанварь-Март): Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете, Книга первая, 19–24.
- *Област Бранковића опширни катастарски попис из 1455. године*, прир. Х. Хаџибегвић, А. Хамџић, Е. Ковачевић, Сарајево: Оријентални институт, 1972.
- Петровић М. М., *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*, 1, Епархија жичка – Манастир Жича, 2004.
- Петровић М., Штавланин-Ђорђевић Љ., *Законоправило светога Саве I*, Београд 2005.
- *Полное собрание русских летописей*, т. XVIII, Издание 2-е. Симеоновская летопись, Москва 2007.
- Порчић Н., *Повеља краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године*, ССА 6 (2007) 19–34.
- *Правда Русская I–II*, под общ. ред. акад. Б. Д. Грекова, Т. I, Тексты; Т. II, Комментарии, Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1940, 1947.
- „*Πρόχειρος Νόμος*“ *Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron*. codd. mss. ope nunc primum edidit, prolegomenis, annotationibus et indicibus instruxit C. E. Zachariæ, I. U. D. Heidelbergensis. Accedit commentatio de Bibliotheca Bodlejana ejusque codicibus ad jus græco romanum spectantibus, Heidelberg 1837.
- Пуцић М., *Споменици српски I–II*, Београд 2007².
- Радојчић Н., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.
- *Роман о Троји и Роман о Александру Великом*, прир. Р. Маринковић, Београд 1986.
- Свети Сава, *Студенички типик*, у: Свети Сава, Сабрани списи, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 2, Београд: СКЗ, 1986, 89–94.

- Соловјев А., *Одабрани споменици српског права од XII до XV века*, Београд 1926.
- Spaho F., *Turski rudarski zakoni*, GZM 1–2 (1913).
- *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272* (Liber Statutorum Civitatis Ragusii compositus anno MCCLXXII), prir. i na hrvatski jezik preveli A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić; uvodnu studiju napisala N. Lonza, Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.
- Stojaković M., *Braničevski teftar. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Београд 1987.
- Стојановић Љ., *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типиси, поменици, записи и др.*, Споменик Српске краљевске академије III (1890).
- Теодосије, *Живот светог Саве*, написао Доментијан (односно Теодосије), ед. Ђ. Даничић, Београд 1860.
- Теодосије, *Житија*, прир. Д. Богдановић, Београд: СКЗ, 1988.
- Тошић Ђ., *Уговор о закупу рударских постројења у мјесту Жеравице*, Мешовита грађа XXVII (2006) 141–149.
- Theophilus, *On divers arts: the foremost medieval treatise on painting, glassmaking, and metalwork*, translated from the Latin with introd. and notes by J. G. Hawthorne and C. S. Smith, New York: Dover Publications, 1979 (1st ed reprinted with new bibliography).
- *The Life of St. John the Almsgiver*, Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies of St. Daniel the Stylite, St. Theodore of Sykeon and St. John the Almsgiver, trans. E. Dawes, and introductions and notes by N. H. Baynes, London 1948.
- Tkalčić I. K., *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae* II, Zagreb 1895.
- Творогов О. В., *Материалы к истории русских хронографов*, Ч. 2. *Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы»*, Труды Отдела древнерусской литературы, Т. XXXVII (Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1983) 188–221.
- Ђирковић С., *Латинички препис Рударског законика деспота Стефана Лазаревића*, Увод, текст, превод и коментари, Београд: САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XI, 2005.
- Ђирковић С., Ђук Р., Веселиновић А., *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку I*, Мешовита грађа 22 (2004) 9–80.
- Филозоф К., *Житије деспота Стефана Лазаревића (Повест о словима (Сказаније о писменех) – Житије деспота Стефана Лазаревића)*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11, Београд 1989.
- Фостиков А., *Збирна повеља Стефана Милутина и Стефана Душана Хиландару (1336/1340–1342(?)) – друга половина XIV века*, ССА 13 (2014) 79–144.
- Фостиков А., *На светим водама Лима : истраживања Доњег Полимља 2014/2015*, Милешевски записи 11 (2016) 341–357.
- Cave R. C., Coulson H. N., *A source book for medieval economic history*, Milwaukee: The Bruce Publishing Co., 1936; reprint ed., New York: Biblio & Tannen, 1965.
- Цамблак Г., *Књижевни рад у Србији*, прир. Д. Петровић, на савремени језик превели Л. Мирковић, Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић, Д. Петровић, Београд: Просвета; СКЗ, 1989.

- Cennino D' Andrea Cennini (14th century), *The Craftsman's Handbook*. The Italian „Il Libro dell' Arte“, Translated by Daniel V. Thompson, Jr. New York: Dover Publications, Inc. 1933, by Yale University Press, <http://www.noteaccess.com/Texts/Cennini/> (24.03.2015).
- Christus P., *A Goldsmith in his Shop*, 1449. The Metropolitan Museum of Art 1000 Fifth Avenue New York, New York 10028-0198, <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/459052?rpp=30&pg=1&ft=A+Goldsmith+in+his+Shop&pos=1> (24.03.2015).
- Cipriano Piccolpasso, *I tre libri dell' arte del vasajo, nei quali si tratta non solo la pratica, ma brevemente tutti i secreti di essa cosa che persino al di' d'oggi è stata sempre tenuta ascosta, Dallo Stabilimento tipografico*, 1857, https://books.google.rs/books?id=r2UGAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (24.10.2015).
- *Codex Ashmole 61: A Compilation of Popular Middle English Verse*, ed. G. Shuffelton, Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 2008. Robbins Library Digital Projects, <http://d.lib.rochester.edu/teams/publication/shuffelton-codex-ashmole-61> (04.03.2016).
- *Codex Manesse Heidelberger Liederhandschrift* (Cod. Pal. germ. 848), Universitätsbibliothek Heidelberg Mail, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848> (20.12.2015).
- *Codex Suprasliensis*. Project Codex Suprasliensis Inscribed on the International Register in 2007 Memory of the World. <http://csup.ilit.bas.bg/node/5> (22.07.2016).
- Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.
- Шафарик Ј., *Житије Стефана Уроша*, написано од Григорија Мнихе, ГДСС 11 (1859) 35–94.
- Шуица М., *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 144–155.
- Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А., *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997–2000 годов)*, т. 11, Москва 2004.
- Whatling S., *The Corpus of Medieval Narrative Art (without date)*. http://www.medievalart.org.uk/chartres/037_pages/Chartres_Bay037_key.htm и даље (17.12.2015).

Литература

- Abels R., „*Trinoda Necessitas*“, Blackwell Encyclopaedia of Anglo-Saxon England, Second Edition, ed. M. Lapidge, J. Blair, S. Keynes and D. Scragg, 2014. Blackwell Reference Online: http://www.blackwellreference.com/public/tocnode?id=g9780470656327_chunk_g978047065632721_ss1-28 (20.09.2019).
- Аверинцев С. С., *Золото в системе символов ранневизантийской культуры*, Поэтика ранневизантийской литературы, СПб.: Азбука-классика, 2004.

- Алексић В., *Сопоћански ужари*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Бањска–Косовска Митровица, 22–25. септембар 2005, Ниш–Косовска Митровица 2007, 81–89.
- Алексић В. Г., *Наследници Мрњавчевића и територије под њиховом влашћу од 1371. до 1395. године*, Београд 2012. Докторска дисертација у рукопису, доступна на: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:6086/bdef:Content/get> (09.09.2015).
- Алексић М., *Реформа српске војске у време Стефана Душана*, Војно-историјски гласник 2 (2015) 9–32.
- Allen M., *Mints and Money in Medieval England*, Cambridge University Press, 2012.
- Amedoski D., Petrovic V., Garić Petrović, G., *The Koznik District (Nahiye) in Central Serbia in the Sixteenth Century: Settlements and Population Dynamics*, International Journal of Turkish Studies, vol. 17, Nos. 1&2 (University of Wisconsin–Madison 2011) 1–19.
- Anzulović N., *Bibliografija Cvita Fiskovića*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006.
- Андрејевић Љ., Костић С., *Прилог библиографији камен у животу, обичајима и веровањима нашег народа*, Гласник Етнографског музеја 69 (2005) 231–331.
- Andrić T., *Commoners' Ownership in Medieval Cities: Real- Estate Trading of Split's Craftsmen in the Mid- Fifteenth Century*, Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Authority and Property, ur. I. Benyovsky Latin, Z. Pešorda Vardić, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014, 381–402.
- Andrić T., *Oprema stambenih i radnih prostora splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku*, Spaltumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, ur. I. Basić, M. Rimac, Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu – Odsjek za povijest, 2014, 239–271.
- Andrić T., *Statutarna regulacija obrtničkog poslovanja u svjetlu mletačke ekonomske politike u Splitu sredinom 15. stoljeća*, Splitski statut iz 1312. g., Povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog od 24. do 25. rujna 2012. godine u Splitu, ur. Radić Ž., Trogrlić M., Meccarelli M., Steindorff L., Split: Književni krug Split; Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu; Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2015, 471–488.
- Анђелић П., *Преглед типологије средњовековног стаклау Босни и Херцеговини*, Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век), зборник радова, Београд 1975, 167–176.
- Antić M., *Sociologija rada i profesionalna etika*, Zagreb: Građevinski fakultet u Zagrebu, 2009.
- Antović J., *Zanati srednjovjekovnog Kotora*, Katalog izložbe Državnog arhiva Crne Gore – Istorijskog arhiva Kotor, Kotor 1993.
- Antonelli G., *Nuovo dizionario universale tecnologico o di arti e mestieri e della economia industriale e commerciante compilato dai Lenormand*, Tom 2, Payen [a.o.], Prima traduzione italiana, 1833.
- Armitage D., Guldi J., *The Return of the Longue Durée: An Anglo-American Perspective*, *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 70–2 (June 2015) 289–318 (doi:

- 10.1353/ahs.2015.0033). – *Annales (English Ed.)*, 70–2 (June 2015), 219–247 (doi:10.1017/S2398568200001126), <https://www.cambridge.org/core/journals/annales-histoire-sciences-sociales-english-edition/article/return-of-the-longue-duree-an-angloamerican-perspective/B052B3DFEBE90F9BF475ED8E38A0640C> (20.09.2019).
- Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980.
 - Арциховский А. В., *Древнерусские миниатюры как исторический источник*, Изд-во МГУ, 1944.
 - Afghah, S. M., *Economic and non-economic factors in economic development: the concepts and their differences*, Thesis Title (PhD): The Effect of non Economic Factors in Economic Development: Case Study of Iran. Thesis supervisor Barbara M. D. Smith, University of Birmingham; UK, April 1998, <https://pdfs.semanticscholar.org/911c/b3334d44bde60ec8ac7ec383b414c3f9d39f.pdf> (20.09.2019).
 - Аћимовић М., *О почетку српске филозофије*, Зборник МС за друштвене науке 136 (2011) 337–353.
 - Бабић Г., *Друштвени положај ктитора у деспотовини*, у: Моравска школа и њено доба, научни скуп у Ресави, Београд 1972, 143–156.
 - Бајаловић-Хаџи-Пешић М., *Декорисана керамика Моравске Србије*, у: Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980, 49–53.
 - Berk P., *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002.
 - Берк П., *Дворанин*, у: Човек ренесансе, прир. Е. Гарин, Београд: Clio, 2005.
 - Bezić-Božanić N., *Stanovništvo Splita u Marulićevo doba*, Dani Hvarskoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 15–1, Svibanj 1989, Zagreb: HAZU; Split: Književni krug Split, 1989, 365–371.
 - Bezić Božanić N., *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji*, Split 1999.
 - Bezljaj F., Snoj M., Furlan M., *Etimološki slovar slovenskega jezika III*, p-s. Ljubljana: SAZU, Institut za slovenski jezik, 1995.
 - Benyovsky I., *Gospodarska topografija Trogira u srednjem vijeku*, Povijesni prilozi 28 (Srpanj 2005) 23–44.
 - Bešlagić Š., *Uređenje nekropole stećaka u Boljunima*, Naše starine VI (Sarajevo 1959) 135–142.
 - Bešlagić Š., *Stećci – kataloško topografski prikaz*, Sarajevo 1971.
 - Bešlagić Š., *Leksikon stećaka*, Sarajevo 2004.
 - Бикић В., *Средњовековна керамика Београда*, Београд: Археолошки институт, 1994.
 - Бикић В., Иванишевић В., *Словенска археологија у Србији: досадашњи резултати и правци даљих истраживања*, Works of the Sixth International Congress of Slavic Archaeology: Problems of Slavic Archaeology, Moscow 1997, 166–172.
 - Бикић В., *Посуђе из некропола касног средњег века на подручју централног Балкана*, Старинар LXI (2011) 285–306.
 - Birelli J., *Peasant Craftsmen in the Medieval Forest*, The Agricultural History Review 17 (1969) 91–107.
 - Birin A., *Pravni položaj stranaca u statutima dalmatinskih komuna*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 20 (2002) 59–94.

- Бирташевић М., *Средњовековна керамика*, Београд 1970.
- Бјелетић М., *Падртине (творбени архаизам из Бучума)*, Годишњак за српски језик и књижевност 8 (Ниш 2006) 39–43.
- Благојевић М., *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, ИЧ XVI/XVII (1970) 79–86.
- Благојевић М., *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
- Благојевић М., „*Закон светога Симеона и светога Саве*“, Сава Немањић-Свети Сава, историја и предање, Београд: САНУ, Научни скупови 7, Председништво 1, 1979, 129–166. Прештампано у: *Немањићи и Лазаревићи*, Београд 2004, 191–246.
- Благојевић М., *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево 1992, 67–84.
- Благојевић М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд: Службени лист СРЈ, 2001.
- Благојевић М., *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 7–23. Прештампано у: *Немањићи и Лазаревићи*, Београд 2004, 175–189.
- Благојевић М., *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004.
- Благојевић М., *Српска државност у средњем веку*, СКЗ: Београд, 2011.
- Благојевић М., *Манастирски поседи Крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац: Народни музеј Крушевац, 1972, 25–48.
- Благојевић М., *Спорови око средњовековних међа*, Зборник за историју МС 71–72 (2005) 8–28.
- Блажека Ђ., *Adaptacije germanizama u međimurskom dijalektu*, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54–1 (June 2009) 47–76.
- Blair J., Blair C., *Cooper Alloys*, EMI, 81–106.
- Blair J., *Purbeck Marble*, EMI, 41–56.
- Божанић С., *Заједничке међе и границе Дечанског и Бањског властелинства – историјско-географска анализа*, Споменица Историјског архива „Срем“ 5 (2006) 136–150.
- Божанић С., *Обичаји и веровања Словена (V–VI век) на простору данашње Војводине*, Истраживања 18 (2007) 59–72.
- Божанић С., *Ороними у српским средњовековним повељама – њихов помен у функцији пограничног ентитета простора*, Истраживања 22 (2011) 117–130.
- Божанић С., *Спорови око земљишта и међа у области Константина Драгаша*, Споменица Историјског архива „Срем“ 8 (2009) 117–127.
- Вожић-Буџанчић Д., *О коџарском занату у Splitу и XVIII и почетком XIX ст.*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21–1 (Split, Prosinac 1980) 617–637.
- Бојанин С., *Крст у сеоском атару – сакрална топографија и њена друштвена функција у парохији средњовековне Србије*, ИЧ 56 (2008) 311–352.
- Bouras C., *Master Craftsmen, Craftsmen, and Building Activities in Byzantium*, EMI II, 539–554.

- Voček V., *Praslovanština a jazykový kontakt*, Studia etymologica Brunensia 17 (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014) 15–34.
- Бошковић Ђ., *Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије*, у: Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980, 7–11.
- Brnardić V., *Naoružanje šibenske vojne posade sredinom 15. stoljeća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanost Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 26 (siječanj 2009) 59–70.
- Брмболић М., *Оруђа XIII–XVII века у средњем Поморављу*, Параћин 1987.
- Бродел Ф., *Списи о историји*, Београд 1992.
- Brozović Rončević D., *What Do Names Tell Us About Our Former Occupations?*, Collegium Antropologicum 28–1 (2004) 161–170.
- Бубало Ђ., *Српски номици*, Београд 2004.
- Бубало Ђ., *Два прилога о Дечанским хрисовулама*, ССА 6 (2007) 221–231.
- Булић Д., Црнчевић Д., *Звук и грађење: примери акустичких судова из цркве манастира Давидовица*, ИЧ 59 (2010) 103–130.
- Булић Д., *Земља Моравице – насеља и становништво (XIV – почетак XVI века)*, Београд 2014 (докторска теза у рукопису). „E-theses“ https://phaidrabg.bg.ac.rs/detail_object/o:9952?tab=0#mda (01.08.2016).
- Валов В., *Производња стакла у бугарској средњовековној престолници Велико Трново*, Средњовековно стакло на Балкану, 127–141.
- F. E. J. Valpy, *An Etymological Dictionary of the Latin Language*, London: Printed by A.J. Valpy, sold by Baldwin and Co., 1828.
- Vasiljević J., *Antropologija građanstva*, Novi Sad: Mediterran Publishing; Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2016.
- Вендина Т. И., *Средневековый человек в зеркале старославянского языка*, Москва: Индрик, 2002.
- Веселиновић А., *Трговина у Србији у доба Деспотовине*, Београд: Филозофски факултет, 1982 (магистарска теза у рукопису). Библиотека Одељења за историју, Филозофски факултет Београд: IS MR 123.
- Веселиновић А., *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984) 7–38.
- Веселиновић А., *Држава српских деспота*, Београд 1995.
- Vries J. D., *Nederlands Etymologisch Woordenboek*, BRILL, 1987.
- Vukanović T., *Rečnik drevnog rudarstva u zemljama centralnog Balkana XII–XVII v.*, Bor 1998.
- Вуловић Б., *Лазарица. Црква Св. Стефана у Крушевцу*, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980, 31–42.
- Вуловић Б., *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII (1966).
- Вучо Н., *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955.
- Вушковић М., *Топонимија о средњовековној земљорадњи и сточарству у Браничеву*, Браничевски гласник (2006) 51–56.

– Gardin-Dumesnil J. B., *Latin synonyms, with their different significations, and examples taken from the best Latin authors*, red. Gosset, London: Printed for G. and W.B. Whittaker, Cradock and Joy, J. Cuthell, Ogle, Duncan and Co., and J. Nunn, 1819.

– S. Gacović, *Etimologija neslovenskih osnova u ojkonimiji Vidinskog Sandžaka XV i XVI veka*, Zaječar 1993.

– Geddes J., *Iron*, EMI, 167–188.

– Геофизика: GEOFIZIKA-ING d.o.o: <http://www.geofizika-ing.co.rs/Galery.htm> (06.07.2015).

– Gimpel J., *Medieval Machine: The Industrial Revolution of the Middle Ages*, Reprint of the 1976 ed. published by Holt, Rinehart and Winston, New York: Penguin Books, 1977.

– Глигоријевић З., *Пронађена пећ из 15. века. Локалитет „Ђеране“ у јагодинском селу Милошеву важно археолошко налазиште*, Политика новине и Магазини д.о.о – Београд, Политика on line, објављено: 23.06.2011: <http://www.politika.rs/rubrike/Srbija/Pronadjena-pec-iz-15-veka.sr.html> (23.10.2015).

– Goss V.P., *A Reemerging World – Prolegomena to an Introduction to Earlier Medieval Art Between the Sava and the Drava Rivers*, Starohrvatska prosvjeta III/32 (2006) 91–112.

– Le Goff J., *Time, work & culture in the Middle Ages*, Translation of Pour un autre Moyen Age: temps, travail et culture en Occident (1977), The University of Chicago, 1980.

– Goy R. J., *Building Renaissance Venice: Patrons, Architects and Builders, C. 1430–1500*, Yale University Press, 2006.

– Grant J., Gorin S., Fleming N., *The Archaeology Coursebook. An Introduction to Themes, Sites, Methods and Skills*, 4th Edition, Routledge, 2015.

– Gravett C., *The Castles of Edward I in Wales 1277–1307*, Osprey Publishing, 2007.

– Greenberg M. L., *Common Slavic: Progress or Crisis in its Reconstruction? Notes on Recent Archaeological Challenges to Historical Linguistics*, International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 44–45 (2002–03) Bloomington, in: Slavica Publishers, 197–209.

– Greenhalgh M., *Marble Past, Monumental Present: Building With Antiquities in the Mediaeval Mediterranean*, Brill, 2009.

– Грковић М., *Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду*, ОП II (1981) 93–100.

– Громов М. Н., Козлов Н. С., *Русская философская мысль X–XVII веков*, Москва: Издательство Московского университета, 1990.

– Grujić N., *Zidni umivaonici XV. i XVI. st. u stambenoj arhitekturi dubrovačkog područja*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 23 (1999) 63–82, <https://bib.irb.hr/datoteka/60601.23-07-Grujic.pdf> (22.05.2015).

– Davico M. A., *Archeologia della produzione: Le fornaci da calce in Liguria. Cogoleto*, Università degli Studi di Genova Facoltà di Lettere e Filosofia (tesi di laurea, (1994/1995), http://www.associazionefornacebianchi.org/ita/documenti/tesi/TESI_DAVICO.pdf (22.05.2015).

– Dagron G., *The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries*, EHB II, Washington 2002, 393–461.

– Даль В. И., *Толковый словарь живого великорусского языка*, В 4 томах, Рипол Классик, 2006.

– Damjanović Lj., Mioč U., Bajuk-Bogdanović D., Cerović N., Marić-Stojanović M., Andrić V., Holclajtner-Antunović I., *Archaeometric Investigation of Medieval Pottery from Excavations at Novo Brdo, Serbia*, *Archaeometry*, Early View (Online Version of Record published before inclusion in an issue). Article first published online: 14 JUL 2015, DOI: 10.1111/arcm.12185, нумерација према пдф, 1–21 (*Archaeometry* 58–3 University of Oxford, 2016, 380–400).

– *Die Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen: Digitale Erschließung und Edition von Handwerkerdarstellungen des 15.-19. Jahrhunderts*, Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Deutsche Forschungsgemeinschaft, <http://www.nuernberger-hausbuecher.de/index.php?do=page&mo=8> (17.12.2015).

– Даничић Ђ., *Рјечник из старина српских 1–3*, Биоград 1863–1864.

– Динић М., *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА 161 (1934) 58–97.

– Динић М. Ј., *За историју рударства*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 457–668.

– Динић М. Ј., *Из српске историје средњег века*, прир. С. Ђирковић, В. Ђокић, Београд: Equilibrium, 2003.

– Д. Динић-Кнежевић, *Трговина дрветом у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XIV–1 (1971) 9–30.

– Динић-Кнежевић Д., *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995.

– Dickens M., *Timurid Architecture in Semerkand, Oxus Central Asia*, 1999. <http://www.oxuscom.com/timursam.htm> (15.04.2014).

– Dodwell C. R., *Gold metallurgy in the twelfth century*, *Gold Bulletin*, Vol. 4, Issue 3 (Springer Berlin Heidelberg, 1971).

– Драшковић М., *Из привредне историје византијског Сарда у V веку*, ЗРВИ 50–1 (2013) 75–111.

– Dunn K. M., *Scientific Soapmaking: The Chemistry of the Cold Process*, Clavícula Press, 2010.

– Duplancić A., *Razgraničenje između Splita i Trogira na Čiovu u 15.stoljeću*, *Starohrvatska prosvjeta* III/21 (Split 1991) 289–304.

– Ђекић Ђ., *Правни положај Саса у немањићкој држави у 13. веку*, Српске органске студије 2, 1–2 (Београд 2000) 141–154.

– Đoković Z., *Stanovništvo istočne Makedonije u prvoj polovini XIV veka*, ЗРВИ 40 (2003) 97–244.

– Ђорђевић Б., *Три лица традиционалне керамичке производње у Србији*, Београд 2011.

- Đurović S., *Istorija i ekonomske nauke*, Treći program Radio Beograda, god. III, br. 2 (proleće 1971) 402–405.
- Edgell S., *The Sociology of Work*, 2nd ed., Sage Publications, 2012.
- Engel P., *The realm of St. Stephen: a history of medieval Hungary, 895–1526*, I, London–New York: B. Tauris & Co Ltd, 2005².
- Epstein S. A., *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*, UNC Press Books, 1991.
- Epstein S. A., *An Economic and Social History of Later Medieval Europe, 1000–1500*, New York: Cambridge University Press, 2009.
- Ердељан Ј., *Средњовековни надгробни споменици у области Паса*, Београд 1996.
- Erdeljan J., *Studenica: An identity in marble*, Зорграф 35 (2011) 93–100.
- Ercegović-Pavlović S., *Kasnoantička tradicija u srednjovjekovnim nekropolama*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 12–13, No. 1 (Srpanj 1980) 171–180.
- Живковић В., *Религиозност и уметност у Котору (XVI–XVI век)*, Београд: Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 112, 2010.
- Живковић Т., *Словени и Ромеји*, Београд 2000.
- Живковић Т., *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд 2002.
- Живковић Т., *Портрети српских владара (IX–XII век)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Жикић С., *Српски средњовековни намештај*, Београд: Задужбина Андрејевић, 2007.
- Záborská M., *Reflexe geneze přemyslovské pověsti*, Plzen: Západočeská univerzita v Plzni, 2014 (diplomová práce).
- Завьялов В. И., *Библиография (кузнечного ремесла)*, Интернет-проект „История древнего ремесла“, <http://www.ancientcraft.archeologia.ru/bibliography.htm> (08.01.2014).
- Zettler A., *Spaces for servants and provendarii in Early Medieval Monasteries. The example of the virtual monastery on the Plan of Saint Gall*, Au seuil du cloître : la présence des laïcs (hôtelleries, bâtiments d'accueil, activités artisanales et de services) entre le Ve et le XIIe siècle, Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre, Hors-série 8 (2015), нумерација према пдф: mis en ligne le 30 janvier 2015, consulté le 17 janvier 2016. URL: <http://cem.revues.org/13624>; DOI: 10.4000/cem.13624.
- Зечевић Е., *Ископавање гробнице краља Владислава*, Саопштења XXII–XXIII (1990/91) 113–126.
- Зечевић Е., *Накит Новог Брда*, Београд 2006.
- E. Zečević, *Glas of Novo Brdo and its Significance in the Late Medieval Glass Production*, у: Annales of the 18th Congress of the Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 21–25 Septembre 2009, Thessaloniki 2012, 414–419.
- Зимин Ю. А., *Кузнечное древо ремесел и производств*, Кузнечно-штамповочное производство, Обработка материалов давлением 5, ОАО „АвтоВАЗ“ Московский государственный технологический университет „Станкин“, 2005, 46–47.
- Зиројевић О., *Трагом Паса у Србији у XV и XVI веку*, Новопазарски зборник 11 (1987) 93–101

- Zlatar Z., *Huius... est omnis reipublicae potestas: Dubrovnik's Patrician Houses and Their Participation in Power (1440–1640)*, *Dubrovnik Annals* 6 (2002) 45–65.
- Zlatunić R., *Nastanak gline, tehnologija i mineralogija keramike*, *Histria archaeologica* 36 (Pula: Arheološki muzej Istre Pula, Studeni 2007) 61–114.
- Иванишевић В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.
- Ivanišević V., „Glass“ *Workshop from Caričin Grad (Iustiniana Prima)*, у: *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, Eds. B. Zorn, A. Hilgner, Mainz 2010, 39–52.
- Иванић Б., *Прстење српске средњовековне властеле*, Збирка Народног музеја, Београд 1998.
- Иванов В.В., Топоров В.Н., *Исследования в области славянских древностей*, Москва: Наука, 1974.
- Ивановић М., „Добри људи“ *Новобрдског законика деспота Стефана Лазаревића*, *ИЧ LXIV* (2015) 159–187.
- Ивановић Р., *Дечанско властелинство*, *ИЧ 4* (1952–53) 173–226.
- Ивић П., Грковић М., *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- Ilves K., *Place names about life by the sea – an archaeological perspective on the Estonian-Swedish landscape*, *Folklore (Estonia)* 34 (2006) 87–102, <http://www.folklore.ee/folklore/vol34/ilves.pdf> (22.03.2015).
- Janeković Römer Z., *Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti*, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993) 27–38.
- Janeković-Römer Z., *Taj svijetli srednji vijek*, *Gordogan : kulturni magazin* 15–18 (Zagreb 2008–2009) 55–59, <http://www.gordogan.com.hr/gordogan/wp-content/uploads/2011/10/2009-Gordogan-15-18-55-59-Janekovic-Romer-Srednji-vijek.pdf> (08.03.2015). Такође доступан у word-у, али без пагинације: [http://www.academia.edu/7632177/Taj_svijetli_srednji_vijek_Those_Bright_Middle_Ages_\(08.03.2015\)](http://www.academia.edu/7632177/Taj_svijetli_srednji_vijek_Those_Bright_Middle_Ages_(08.03.2015)).
- Јанковић Ђ., *О традиционалном српском грнчарству у позном средњем веку*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001, Београд 2001, 141–161.
- Јашовић Г. М., *Топонимија села Угљара код Приштине*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини 40 (Косовска Митровица 2010).
- Jireček H., *Slovanské právo v Čechách a na Moravě 1. Od prvních zpráv do konce X. století*, V Praze: Bellmann, 1863.
- Jireček K., *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo: Svjetlost, 1951.
- Јиречек К., *Историја Срба I–II*, превео и допунио Ј. Радоњић, исправљено и допуњено издање, Београд: Просвета, 1988.
- Каждан А. П., *Деревня и город в Византии IX–X вв*, Москва 1960.
- Kajmaković Z., *Stari grad Doboj – Konzervatorski radovi 1962. godine*, *Naše starine IX* (1964) 43–61.
- Калић-Мијушковић Ј., *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Калић Ј., *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994.
- *Karen Larsdatter's Material Culture Linkspages*, www.larsdatter.com/ (24.10.2015).
- Katz M. B., *Occupational Classification in History*, *The Journal of Interdisciplinary History* 3–1 (The MIT Press, Summer 1972) 63–88. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/202462>

- Катић С., *Потрошни материјали у османском рударству и металургији*, ИЧ LVIII (2009) 197–207.
- Катић С., Катић Т., *Рудник Жезна и рударство Рогозне и Подбуковика у 16. веку*, ИЧ LIX (2010) 197–224.
- Катић Т., „Сироте кудељнице“ и баштинице: два типа хришћанских удовичких домаћинстава у Османском царству – на примеру Призренског санџака у 16. веку, ИЧ 58 (2009) 209–229.
- Kenessey Z., *The Primary, Secondary, Tertiary and Quaternary Sectors of the Economy*, *The Review of Income and Wealth : Journal of the International Association for Research in Income and Wealth* 33–4 (Oxford [u.a.]: Wiley-Blackwell, 1987) 359–385.
- Кесић Ристић С., *Дечанска сцена „Полагања Христовог тела у гроб“ и сахрањивање у средњовековној Србији*, Гласник САД 17 (2001) 129–136.
- Kessener P., *Stone Sawing Machines of Roman and Early Byzantine Times in the Anatolian Mediterranean*, Adalya 13, *The Annual historical-archaeological journal of Suna & İnan KIRAC Research Institute on Mediterranean Civilizations* (2010) 283–303.
- Кнооп D., Jones G. P., *Mediaeval Mason: An Economic History of English Stone Building in the Later Middle Ages and Early Modern Times*, Manchester U.P., 1967.
- Костић К. Н., *Стара српска трговина и индустрија : студија из културне историје српског народа у средњем веку*, Београд 1904.
- Kostof S., *The Architect in the Middle Ages, East and West*, у: *The Architect: Chapters in the History of the Profession*, ed. S.Kostof, 1977, 59–95.
- Kovacević I., *Mit i umetnost*, Etnološka biblioteka, knj. 18, Beograd 2006.
- Ковачевић М., *Профана архитектура средњовековног Крушевца. Резултати досадашњих истраживања*, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980, 13–28.
- Ковачевић-Којић Д., *Прилог проучавању занатства у средњовековној Босни*, Годишњак ДИ БиХ 10 (1959) 279–296. Прештампано у: *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007.
- Ковачевић-Којић Д., *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, ЗФФБ 8–2 (1964) 525–532. Прештампано у: *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007.
- Ковачевић-Којић Д., *Дубровачке занатлије у средњовековној Сребреници*, Годишњак ДИ БиХ 15 (1966) 25–45. Прештампано у: *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007.
- Ковачевић-Којић Д., *Изглед Сребренице у дубровачким изворима (1352–1460)*, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007.
- Ковачевић-Којић Д., *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007.
- Ковачевић-Којић Д., *Средњовековна Сребреница XIV–XV вијек*, Београд: САНУ, 2010.
- Ковачевић-Којић Д., *О саставу и обради племенитих метала из српских средњовековних рудника*, ЗРВИ 50 (2013) 853–861.
- Ковијанић R., *Vita Kotoranin, neimar Dečana*, Beograd 1962.
- Ковијанић Р., *Которски медаљони*, Београд 1976.

- Ковијанић Р., Стјепчевић И., *Културни живот старога Котора (XIV–XVIII вијек)*, књ. 1, Цетиње 1957.
- Колчин Б. А., *Новгородские древности. Деревянные изделия*, Свод археологических источников, Свод археологических источников (САИ) Е1–55/1 (1968).
- Колчин Б. А., *Новгородские древности. Резное дерево*. Свод археологических источников, Е1–55/2 (1971).
- Копривица М., *Протопоп Прохор, свештеник и властеличић на дечанском властелинству у XIV веку*, БИГ II (2011) 75–89.
- Кораћ В., *Монументална архитектура у Византији и Србији у последњем веку Византије*, 209–229.
- Кораћ В., Ђурић В. Ј., *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV–XVII век*, ЗФФБ 8–2 (1964) 561–599.
- Kosanović O., *Prilog bibliografiji objavljenih srednjovjekovnih dalmatinskih statuta te pravno-povijesnih studija o njima*, Arhivski vjesnik 53 (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2010) 137–163.
- Крижанац М., Мркобрад Д., *Касноантичко и рановизантијско стакло са Градине у Постењу*, Зборник Музеја примењене уметности н.с. 8 (Београд 2012) 7–22.
- Крстић А., *Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века*, ИЧ 52 (2005) 165–194.
- Крстић А., *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ 53 (2006) 123–144.
- Крстић А., *Деспот Ђурађ Вуковић и закуп коморе у Нађбањи*, ИЧ 64 (2015) 237–252.
- Крушевац, ур. Љ. Ђиђић, Крушевац: Багдала, 1988.
- Крушевачки зборник (Народни музеј Крушевац).
- Kukuljević Sakcinski I., *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, Zagreb 1858.
- Кулишер Ј. М., *История экономического быта Западной Европы*, 9-е изд.,: Т. 1–2, Челябинск: Социум, 2004 (1-е изд.: СПб. 1909).
- Kulischer J., *Orpa ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, Zagreb 1957.
- М. Kunčić, *Rapski obrtnici, umjetnici i medicinski djelatnici te njihovi klijenti na Rabu u drugoj polovici 15. stoljeća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 31 (Zagreb, Prosinac 2013) 77–126.
- Курбатов А. В., *Кожевенное ремесло средневековой России* : автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук, Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры РАН, 2012, 1–53, <http://www.archeo.ru/dissovet/avtoreferaty/avtoreferat-kurbatova-a.v> (25.07.2016).
- Курбатов А. В., *Рабочая одежда и обувь средневековых горожан*, Археологические Вести 17 (ИИМК РАН, СПб.: «Дмитрий Буланин», 2011) 203–215.
- Е. Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (Košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*, Prilozi 39 (2010) 11–30.
- Е. Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014.

- Kurtović E., *Iz historije Bitunje u srednjem vijeku (Povodom 610. godišnjice prvog spomena u pisanim izvorima)*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 43, Sarajevo 2014, 185–194.
- Langdon J., *Mills in the Medieval Economy England 1300–1540*, New York: Oxford University Press, 2004.
- Лапчевић Д., *Селски занати и занатлије у Немањинској држави*, Економист – орган Друштва за социјалну и економску политику, год. 5, бр. 1 (Београд, јануар 1925) 15–32.
- Laurenzi G., *Amalthea onomastica*, Том 1. 1708, (Google е-књига).
- *Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља : према писаним изворима* (група аутора), ред. С. Мишић, Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Le Patourel H. E. J., *Documentary evidence and the medieval pottery industry*, *Medieval Archaeology* 12 (1968) 101–26, http://archaeologydataservice.ac.uk/archiveDS/archiveDownload?t=arch-769-1/dissemination/pdf/vol12/12_101_126.pdf (10.09.2015)
- *Lexicon latinitatis medii aevi iugoslaviae*, I, Zagrabiae 1969.
- *Lexicon latinitatis nederlandicae Medii Aevi* 10, eds. J.W. Fuchs, O. Weijers, Brill Archive, 1979.
- Лома А., *Евроазијски степски појас као чинилац језичке и културне прошлости Словена*, Зборник МС за славистику 63 (2003) 133–148.
- Лома А., *Перинтеграција ОБ->Б- као етимолошки проблем*, Јужнословенски филолог LVI (2000) 601–623.
- Лома А., *Сх. дијал. трсити 'кресати, крчитити' у словенском и индоевропском контексту*, Зборник МС за филологију и лингвистику 45, 1–2 (2002) 91–107.
- Лома А., *Прасловенска лексика и култура у индоевропском контексту*, Предавања из историје језика, Лингвистичке свеске 4 (Нови Сад: Филозофски факултет, 2004) 15–42.
- Лома А., *Киљан 'пободен камен' – далматоромански остатак на тлу Црне Горе?*, Јужнословенски филолог 65 (2009) 89–99.
- Лома А., *Топонимија Бањске хрисовуље : ка осмишљењу старосрпског топономастичког речника и бољем познавању општесловенских именовних образаца*, Београд: САНУ, 2013.
- Лома А., *Старосрпска топономастичка грађа у Миклошичеву нацрту словенске ономастике*, MIKLOSICHIANA bicentennialia : зборник у част двестоте годишњице рођења Франца Миклошича, ур. Ј. Грковић-Мејџор, А. Лома, Београд: САНУ, Старословенски одбор, 2013, 185–228.
- Long P.O., *The Annales and the History of Technology*, *Technology and Culture* 46–1 (The Johns Hopkins University Press and the Society for the History of Technology, Jan. 2005) 177–186. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40060803> (08.03.2015).
- Long P. O., *The Craft of Premodern European History of Technology*. Past and Future Practice, *Technology and Culture* 51–3, The Johns Hopkins University Press, July 2010, 698–714.

- Lopez R. S., *The Dawn of Modern Banking*, у: *The Dawn of Modern Banking*, Center for Medieval and Renaissance Studies, University of California, Los Angeles; New Haven: Yale University Press, 1979, 1–4.
- Loncao E., *Culpa e casus nella storia del diritto italiano*, *Anali del seminario giuridico della R. universita di Palermo* 6 (Palermo: Tip. Industriale, 1917).
- Lucas A. R., *Industrial Milling in the Ancient and Medieval Worlds*, *A Survey of the Evidence for an Industrial Revolution in Medieval Europe, Technology and Culture*, Vol. 46, No. 1 (The Johns Hopkins University Press and the Society for the History of Technology, Jan. 2005) 1–30. Stable: URL:<http://www.jstor.org/stable/40060793> (08.03.2015).
- Lučić J., *Prilog povijesti veza između Šibenika i Dubrovnika u srednjem vijeku*, *Historijski zbornik* 21–22 (1968–1969) 329–342.
- Lučić J., *Prilog pitanju historijske geografije*, *Historijski zbornik* 29–30 (1976–1977) 61–76.
- Lučić J., *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb 1979.
- Lučić J., *Gospodarsko-drustveni odnosi u Dubrovniku u Stojkovićevo vrijeme (1392–1442)*, *Historijski zbornik* 38–1 (1985) 95–114.
- Лијескић Б., *Нови живот Новог Брда*, интервју са М. Поповићем. Онлајн издање Политике, петак, 11.03.2016. у 20:05: <http://www.politika.rs/scc/clanak/350900/Novi-zivot-Novog-Brda> (15.07.2016).
- Lorgier S., *Kermes, crvac – i još neka crvena bojila*, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 49 (2011) 27–76.
- Magnusson R. J., *Water Technology in the Middle Ages: Cities, Monasteries, and Waterworks after the Roman Empire*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.
- V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik* 1, Zagreb 1908.
- Majeska G. P., *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, *Dumbarton Oaks*, 1984.
- Макова Е. С., *Загреб в 16 в. Из истории социально-экономических отношений в феодальном городе*, Москва: Изд-во МГУ, 1976.
- Максимовић Љ., *Карактер друштвене и економске структуре позновизантијског града (XIII–XV век)*, Град у Византији : огледи о друштву позновизантијског доба, Београд 2003, 33–74.
- Мандић К., *Из долине Кашка-Дарје у Самарканд*, *Нови бехар* 24 (Сарајево 1928) 400–404.
- Maniatis G.C., *The Domain of Private Guilds in the Byzantine. Economy*, *Tenth to Fifteenth Centuries*, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 55 (Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 2001) 339–369.
- Манојловић Николић Р., *Средњовековне клизаљке из Вршачког музеја*, *Гласник САД* 13 (1997) 349–357.
- Манојловић Николић Р., *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, *Нови Сад* 2010.
- Манојловић Николић Р., *О употреби животињских костију и рогова у средњем веку (9–13. век)*, *Истраживања* 23 (2012) 51–61.

- Manuzzi G., *Vocabolario della lingua italiana* 2–2, Firenze: Accademia della Crusca, 1840.
- Маринковић Г., *Трагом старина, топонима, старих записа и натписа*, Пиротски зборник 27–28 (Пирот: Народна библиотека, 2003) 159–165.
- Marković M., *The Painter Eutychios – Father of Michael Astrapas and Protomaster of the Frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid*, Зборник МС за ликовне уметности 38 (2010) 9–34.
- Марковић Н., *Исхрана у манастиру Студеници: археолошка сведочанства*, у: Манастир Студеница, археолошка открића, ед. М. Поповић, Београд 2015, 395–407.
- Matschke K-P., *Commerce, Trade, Markets, and Money, Thirteenth-Fifteenth Centuries*, EHB II, Washington 2002, 771–806.
- Marković S., *Statuta et leges civitatis Antibari (prilog proučavanju statuta medievalnog Bara)*, Povijesni prilozi 23 (2003) 19–41.
- Megiser H., *Dictionarium quatuor linguarum videlicet, Germanicae, Latinae, Illyricaе, (quae vulgo Sclavonica appellatur) & Italicae, sive Hetruscae*, Graz 1592, нумерисано речима у доњем десном углу. Digital Library of Slovenia (dLib.si), Ljubljana: National and University Library (NUK).
- *Medieval copper, bronze and brass – Dinant-Namur 2014* : History, archaeology and archaeometry of the production of brass, bronze and other copper alloy objects in medieval Europe (12th–16th centuries), 14–17 May 2014. International symposium organised by: The Public Service of Wallonia (SPW) The French National Institute for Preventive Archaeology (INRAP) The Mosan Medieval Heritage Centre (MPMM) & the Regional Cultural Centre at Dinant (CCRD), http://www.laitonmosan.org/images/Programme_International_symposium_Dinant_Mai_2014_web.pdf (14.04.2015).
- *Medieval glass*, The Museum of London, website, http://archive.museumoflondon.org.uk/ceramics/pages/category.asp?cat_name=Medieval%20glass&cat_id=761 (27.07.2015).
- *Medieval floor tiles*, The ceramics collection, The Museum of London, website, http://archive.museumoflondon.org.uk/ceramics/pages/subcategory.asp?subcat_id=750&subcat_name=Medieval+floor+tiles&page=8 (27.07.2015).
- *Medieval Science, Technology, and Medicine: An Encyclopedia*. Routledge Encyclopedias of the Middle Ages 11, eds. T. F. Glick, S. Livesey, F. Wallis, Routledge, 2005.
- Merchant I. J., *English Medieval glass-making technology : scientific analysis of the evidence*, PhD thesis, University of Sheffield, 1999, <http://etheses.whiterose.ac.uk/id/eprint/3464> (10.08.2015).
- Мијатовић Ч., *Студије за историју српске трговине XIII-ог и XIV-ог века*, Гласник СУД (1873) 189–249.
- Miller J. G., *Forging Art and Science: The Rise of Brass Instruments in Medieval Art Music as a Result of Advancing Metallurgy*, Paper, University of Arizona, 2009, без нумерације <http://www.miller-music.com/ForgingArtandScienceJGMiller.pdf> (14.04.2015).

- Miklosich F., *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*. Vorgelegt in der Sitzung der Philosophisch-Historischen Classe am 6. Juni 1866. Wien: Hof- und Staatsdruckerei 1866 (= Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Classe. Band 15. 2), 73–140.
- Miklosich F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*, Vindobonae 1862–1865; G. Braumueller, 1866.
- Miklosich F., *Die slavischen Elemente im Magyarischen*, Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1872.
- Mikołji V., *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica 1969.
- Милинковић М., *Нова археолошка истраживања комплекса Св. Арханђела код Призрена*, Гласник САД 11 (1996) 208–224.
- Милићевић М. Ђ., *Живот Срба (Живот Срба сељака)*, Гласник СУД V (1867) 79–151.
- Милутиновић Б., *Дубровчани у Трепчи до 1455. године*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини XXI–XXII (1991–1992) 211–241.
- Миљковић Бојанић Е., *О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера смедеревског санџака*, ИЧ 49 (2002) 123–138.
- Миљковић-Бојанић Е., *Смедеревски санџак 1476–1560*, Београд 2004.
- Миљковић Е., Крстић А., *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*, Средњовековно право у огледалу историјских извора, Београд 2009, 301–309.
- Минић Д., *Грнчарска радионица из средњовековног Крушевца*, Старинар XXV–XXVI (1977–78) 153–165.
- Минић Д., Вукадин О., Ђорђевић С., *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина 1 (1975) 185–198.
- Минић Д., *Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца*, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980, 43–47.
- Минић Д., *Цигларска пећ из Сталаћа*, Старинар XL–XLI (1989–1990) 309–315.
- Минић Д., Вукадин О., *Средњовековни Сталаћ*, Београд 2007.
- Mihailović T., *Plana Water Supply – Medieval Technical Enterprise*, Archaeotechnology: Studying Technology from Prehistory to the Middle Ages, ed. S. Vitezović, D. Antonović, Beograd 2014, 295–314.
- Михаљчић Р., *Селишта. Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, ЗФФБ IX–1 (1967) 173–224.
- Мишић С., *Топомастика као извор за историјску географију (пример пљеваљског краја)*, Гласник Завичајног музеја. Пљевља 2 (2001) 27–36.
- Мишић С., Суботин-Голубовић Т., *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- Мишић С., *Потарје у средњем веку*, Гласник Завичајног музеја. Пљевља 5 (2006) 9–17.
- Мишић С., *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд: Утопија, 2007.
- Мишић С., *Црквине и црквита – неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)*, Црквене студије 4 (2007) 297–302.

- Mišić S., *Upotreba vode u ličnoj higijeni čoveka srednjovekovne Srbije*, Acta historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinae 32–1 (2013) 33–44.
- Мишић С., *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, у: Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић, Бања Лука: АНУ РС, 2015, 319–326.
- Mladenova O., *Grapes and Wine in the Balkans: An Ethno-linguistic Study*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1998.
- *Modern Methods for Analysing Archaeological and Historical Glass I*, ed. K. H. A. Janssens, Oxford, UK: John Wiley & Sons Ltd., 2013.
- Moore N. J., *Brick*, EMI, 211–236.
- *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972.
- Мргић-Радојчић Ј., *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 179–180.
- Мргић Ј., *Средњовековни човек и природа*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 163–182.
- Mrgić J., *Some considerations on woodland resource in the medieval Serbia and Bosnia*, БИГ 1 (2010) 87–101.
- Мргић Ј., *Проучавање „централних“ насеља у историјској географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије*, Византијски свет на Балкану, књ. 2, ур. Крсмановић Б., Максимовић Љ., Радић Р., Београд: Византолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 42/2, 2012, 285–297.
- Mrgić J., *Rocks, Waters, and Bushes—What did the Ragusan Commune Acquire from the Bosnian King in 1399? An Environmental History Approach*, у: Man, nature and environment between the northern Adriatic and the eastern Alps in premodern times, eds. P. Štih, Ž. Zwitter, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zbirka ZČ 48, 2014, 52–73.
- Мркобрад Д., Дурлић П. Е., *Археолошка истраживања на Праурији*, Гласник САД 10 (1995) 83–87.
- Мркобрад Д., *Српско рударство у привреди Косова и Метохије – Средњи век*, у: Срби на Косову и Метохији, Београд: САНУ, 2005, 379–394.
- Munby J., *Wood*, EMI, 379–406.
- Недељковић Б., *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића*, ЗФФБ 8–2 (1964) 479–524.
- Nenadović S. M., *Simboli graditeljskog poziva na spomenicima u Srbiji*, Zbornik zaštite spomenika kulture 22–23 (1972–73) 33–38.
- Ненадовић С. М., *Грађевинска техника у средњовековној Србији*, Београд 2003.
- Niermeyer J. F., *Mediae Latinitatis Lexicon Minus: Lexique Latin Medieval-Francais/Anglais; A Medieval Latin-French/English Dictionary*, Brill, 1976.
- Nikolić V., *O sudbini grčkog ženskog imena Irina u srpskom jeziku*, Acta onomastica II, Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, 2008, 264–269.
- Nikolić, E., *Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Construction Materials And Building Techniques*, Archaeology and Sciences 8/2012 (2013) 19–46.

- Николић М., *The Byzantine historiography on the state of Serbian despots*, ЗРВИ 45 (2008) 279–288.
- Николић М., *Византијски писци о Србији 1402–1439*, Београд 2010.
- Николић М., *Византијска аристократија у XV веку*, Филозофски факултет, Београд 2013 (докторска теза у рукопису), <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:8201/bdef:Content/get> (01.04.2016).
- Николић Р., *О уметничкој делатности светога Саве у књижевном делу Доментијана*, Саопштења XVII (1985) 21–36.
- Новаковић С., *Село*, Београд 1965³ (1. изд. Београд: СКА, 1891).
- Noonan T., Kovalev R., Sherman H., *The Development and Diffusion of Glassmaking in Pre-Mongol Russia*, The Prehistory and History of Glassmaking Technology: Ceramics and Civilization, Vol. VIII, ed. P. McCray and W.D. Kingery, Westerville, OH, 1998, 293–314.
- Orel V. E., *A handbook of germanic etymology*, Leiden: Brill, 2003.
- Orlović S., *Različita shvatanja slobode u savremenoj političkoj teoriji*, Godišnjak Fakulteta političkih nauka (2007) 111–136.
- Откупщиков Ю. В., *Очерки по этимологии*, СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001.
- Ousterhout R. G., *Master Builders of Byzantium*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1999.
- Pabst W., Kořánová R., *Prehistory of clay mineralogy – from ancient times to Agricola*, Acta Geodynamica et Geomaterialia 6–1 (153) (Institute of Rock Structures and Mechanics, Czech Academy of Sciences, 2009) 87–100.
- Павловић Д., Маринковић Р., *Живот Св. Ђорђа Краповца*, Из наше књижевности феудалног доба, Београд: Просвета, 1968.
- Павловић Д. Ст., *Цркве брвнаре у Србији*, Саопштења V (1962).
- *Пад Српске деспотовине 1459. године* : зборник радова са научног скупа, одржаног 12–14. новембра 2009. године, ур. М. Спремић, Београд: САНУ, Научни скупови, књ. СXXXIV, Одељење историјских наука, књ. 32, 2011.
- Панић Д., Бабић Г., *Богородица Љевишка*, Београд–Приштина 2007³.
- Parathanassiou M. K., *Metallurgy and Metalworking Techniques*, ЕНВ I, Washington 2002, 121–127.
- Parker V. N., *Industry*, у: The New Cambridge Modern History. Companion volume, ed. by P. Burke, Cambridge University Press, 1979, 43–45.
- Parry R., *Episteme and Techne*, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (revision Sun Jun 22, 2014), Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/entries/episteme-techne/> (20.09.2019)
- Partington J. R., *A History of Greek Fire and Gunpowder*, JHU Press, 1960.
- Parcell S., *Four Historical Definitions of Architecture*, McGill-Queen’s Press – MQUP, 11.04.2012.
- Пејовић Р., *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*, Београд 1984.
- Петровић В., Булић Д., *Проблем убикације средњовековног Рудника*, ИЧ LVIII (2009) 43–62.

- Петровић В., *Друштвена и просторна структура српских градских насеља у позном средњем веку*, Београд: Филозофски факултет, 2014. (докторска теза у рукопису), Библиотека Одељења за историју, Филозофски факултет Београд; IS DD 247.
- Petrović Đ., *Samostreli iz zbirke Vojnog muzeja JNA*, *Vesnik Vojnog muzeja* 4 (Beograd 1957) 125–151.
- Petrović Đ., *O vatrenom oružju Dubrovnika u XIV veku*, *Vesnik Vojnog muzeja* 15 (1969) 59–96.
- Петровић Ђ., *Први јавни сат у Дубровнику*, *Зборник Музеја примењене уметности* 13 (1969) 63.
- Petrović Đ., *Dubrovačko oružje*, Beograd 1976.
- Ђ. Петровић, *Дубровчани и турска обућа у XV и почетком XVI века*, у: *Градска култура на Балкану (XV–XIX век) 2*, Београд 1988, 9–32.
- Петровић Ђ., *Главно оружје епохе и оружари у земљи Стефана Вукчића Косаче*, *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине. Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и Научни скуп историчара у Гацку*, 20–22. септембар 2000, Билећа: Просвјета; Гацко: Просвјета; Београд: Фонд „Владимир и Светозар Ћоровић“, 2002.
- Petrović Đ., *Od pusta do zlatoveza*, Beograd 2003.
- Petrović Đ., *Balkansko oružje (XII–XIX v.)*, Beograd 2013.
- Петровић М. М., *Свети Сава на Жичком сабору 1221. године и латинска јерес*, *Свети Кнез Лазар. Часопис Рашко-призренске епархије за духовни препород*, год. 8, бр. 1–2 (29–30) (Призрен 2000) 15–34.
- Петровић М. М., *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског Номоканона*, ИЧ XLIX (2002) 27–45.
- Petrović S., *Scr. neimar 'chief architect': a Turkish Word in Slavic Guise?*, *Theory and Empiricism in Slavonic Diachronic Linguistics (Studia etymologica Brunensia 15)* (Praha 2012) 327–334.
- Пецикоза В., *Средњовековна ковачка радионица на локалитету Вигњиште у Грачаници*, *Гласник САД* 23 (2007) 193–201.
- Pirenne H., *Economic and Social History of Medieval Europe*, K. Paul, Trench, Trubner & Company, Limited, 1936.
- *Појмовник српске културе*. Пројекат у реализацији – Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала Појмовник српске културе: <http://etno-institut.co.rs/cir/rojmovnik/impresum.php> (27.11.2015).
- Popplow M., *Why draw pictures of machines? The social contexts of early modern machine drawings*, *Picturing machines 1400–1700*, ed. by W. Lefèvre, MIT Press, 2004, 17–48.
- Поповић М., *Двор владара и властеле*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, ур. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Београд 2004, 33–58.
- Поповић М., *Београдска тврђава*, Београд 1991.
- Поповић М., *Замак у српским земљама позног средњег века*, *ЗРВИ* 43 (2006) 189–207.

- Поповић М., „Средњовековна српска екумена“ – фикција или стварност?, у: Византијско наслеђе и српска уметност I. Процеси Византинизације и српска археологија, ур. В. Бикић, Београд 2016, 37–43.
- Поповић С., *Крст у кругу: архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994.
- Poole A. L., *From Domesday Book to Magna Carta, 1087–1216*, Oxford University Press, 1993.
- Prak M.R., *An artisan „revolution“ in late medieval and early modern Europe?*, Dutch Studies at Columbia University, Conference 04. 10. 2013, 1–30, http://dutchworld.columbia.edu/files/2013/08/ArtisansRevolution_2013-1-1.pdf (08.03.2015).
- Премовић М. М., *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње у средњем веку*, Београд 2013, докторска дисертација у рукопису, доступна на: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:8182/bdef:Content/get> (06.08.2016).
- Pronk-Tiethoff S., *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*, Rodopi 2013.
- Prinzing G., *Zu Jörg von Nürnberg, dem Geschützgießer Mehmeds II., und seiner Schrift „Geschicht von der Turckey“*, у: Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels – Patron der Künste, cur. N. Asutay-Effenberger – U. Rehm, Köln u. a. 2009, 59–76.
- Пурковић М., *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1937.
- Пурковић М. А., *Попис цркава у старој српској држави*, Скопље 1938.
- Пурковић М., *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак Скопског Филозофског факултета IV/2 (1940).
- Пурковић А, *Српска култура средњег века*, Острог 1985.
- Радан-Јовин М., *Студеница*, Саопштења XII (1979).
- Радић Р., *Цариград у српским средњовековним изворима*, Радови. Часопис за хуманистичке и друштвене науке 14 (2011) 13–48.
- J. Radkau, *Wood: A History*, Polity Press 2012.
- Раднаев В. Э., *Монголское языкознание в России в первой половине XIX в.: проблемы наследия*, РАН, 2012, 297–298.
- Radvan L., *At Europe’s Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities*, transl. by V. Cirdei, Boston; Leiden: Brill, 2010.
- Радичевић Д., Цицовић А., *Нова истраживања средњовековних налазишта на Руднику*, Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама, ур. В. Филиповић, Р. Арсић, Д. Антоновић, Београд: Српско археолошко друштво; Ваљево: Завод за заштиту споменика културе, 2013, 237–248.
- Radivojević M., Rehren T., *Paint It Black: The Rise of Metallurgy in the Balkans*, Journal Archaeological Method and Theory 23 (2016) 200–237. First online: 01 February 2015.
- Радојковић Б., *Уметничка обрада метала*, Београд: Музеј примењене уметности, 1953.
- Радојковић Б., *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966.
- Радојковић Б., *Накит код Срба*, Београд 1969.

- Rampazzi L., Colombini M. P., Conti C., Corti C., Lluveras-Tenorio A., Sansonetti A., Zanabon M., *Technology of Medieval Mortars: An Investigation into the Use of Organic Additives*, *Archaeometry*, Early View (Online Version of Record published before inclusion in an issue) Article first published online: 20 JAN 2015 DOI:10.1111/arcm.12155, нумерација према пдф, 1–16, *Archaeometry* 58–1 University of Oxford, 2016 115–130.
- Reane P. H., *A Dictionary of English Surnames*, Psychology Press, 1991.
- Reinert S. W., *Political dimensions of Manuel II Palaiologos' 1392 marriage and coronation: some new evidence*, у: *Novum Millenium. Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck*, eds. C. Sode, S. Takács, Ashgate, Aldershot, 2001, 291–303.
- Rejaie A. M., *Defining artistic identity in the Florentine Renaissance: Vasari, embedded self-portraits, and the patron's role*, Thesis (Ph.D.), University of Pittsburgh, 2006.
- *Речник на презимињата кај Македонците*, том I, (А–Љ), ред. Т. Стаматоски, Скопје 1994.
- *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска; Матица хрватска, 1990².
- Ристић В., *Моравска архитектура*, Крушевац 1996.
- Riché P., *Daily Life in the World of Charlemagne*, ed. and translated by J. A. McNamara, University of Pennsylvania Press, 1978.
- *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- Roller D., *Dubrovački zanati u XIV i XV stoljeću*, Zagreb 1951.
- Ромелић Ж., *Легенде о злату и друге приче*, Зборник радова Етнографског института САНУ: Теренска истраживања – поетика сусрета 27 (2012) 229–234.
- L. Rocchi, *Ricerche sulla lingua osmanli del XVI secolo: il corpus lessicale turco del manoscritto fiorentino di Filippo Argenti (1533)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007.
- Рудић С., *Властела Илирског грбовника*, Београд: Историјски институт, 2006.
- *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни* : тематски зборник радова са научног скупа одржаног 21. октобра 2017. године у Народном музеју у Аранђеловцу, ур. С. Мишић, Д. Радичевић, М. Шуица, Аранђеловац: Народни музеј „Аранђеловац“; Београд: Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета, 2018
- Rusek Z., *O instrumentach, narzędziach, przyrządach, przyborach w językach słowiańskich*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 46 (Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, 2011) 157–174.
- Russell B., *The Economics of the Roman Stone Trade*, OUP Oxford, 2013.
- *Русско-белорусский словарь*, Том 1, Кандрат Крапива, Инстытут мовазнајства имя Якуба Коласа „Белорусская сов. энциклопедия“, 1991.
- Рыбаков Б.А., *Ремесло Древней Руси*, Москва: АН СССР, 1948.
- Савић В., *Крушедолска Библија као извор старе лексике*, Зборник МС за филологију и лингвистику LIII–1 (2010) 93–121.
- Sainsbury V. A., *Reusing, Repairing, Remelting. Reconsidering ancient glass recycling and what that means for material analyses*. NARNIA 2014 Poster.

- Samuelson P. A., Nordhaus W. D., *Economics*, 19th ed., New York: McGraw-Hill/Irwin, 2010.
- Sander S K., *Urban Elites in the Venetian Commonwealth. Social and Economic Mobility in early modern Dalmatia (Zadar/Zara, 1540 to 1570)*, Dissertation, University of Graz, Faculty of Arts, 2011, Zurich Open Repository and Archive. Permanent URL: <http://dx.doi.org/10.5167/uzh-56706> (25.07.2016).
- Sansovino, Francesco, *Le Istituzioni imperiali del sacratissimo principe Giustiniano Cesare Augusto, tradotte in volgare da M. Francesco Sansovino...* [Texte imprimé] In Venezia, l'anno 1552, ed in Napoli 1719, a spese di M. L. Muzio In Venezia, l'anno 1552, ed in Napoli 1719, a spese di M. L. Muzio.
- Сванидзе А. А., *Ремесло и ремесленники средневековой Швеции (XIV–XV вв.)*, Москва: Наука, 1967.
- Сванидзе А. А., *Деревенские ремёсла в средневековой Европе*, Учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История», Москва: Высшая школа, 1985.
- Sennet R., *The craftsman*, New Haven: Yale University Press, 2008.
- *Serçe Limani*, The Glass of an Eleventh-Century Shipwreck, Vol 2, by George Bass, Berta Lledo, Sheila Matthews, and Robert H. Brill, ed Rachal Foundation Nautical Archaeology Series, 2009.
- Симић В., *Резање мермера у Студеници и Чемерном*, Гласник Етнографског музеја 19 (Београд 1956) 273–290.
- Симић В., *Рудници злата у средњовековној Србији према савременом познавању наших рудишта*, Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања, књ. 19, серија А (Београд 1961)
- Simić V., *Rударstvo gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*, Rudarski glasnik 14–2 (1975), separat.
- Simić V., *Staro rudarstvo gvožđa Golije, Troglava, Čemerna, Rogozne, Gluhe Vasi, i Kuršumlje*, Rudarski glasnik 14–3 (1975), separat.
- Simić V., *Rударstvo gvožđa u Podrinju, ibarskom Kolašinu, Metohiji, Drenici i novobrdskoj oblasti*, Rudarski glasnik 14–4 (1975), separat.
- Симић В., *Рударство и прерада гвожђа у топономастици и терминологији власинског краја*, ОП I (1980) 87–96.
- Симић В., *Надо и плавити, термини наше старе производње гвожђа*, ОП II (1981) 143–150.
- Симић В., *Рударство гвожђа средњовековне Србије и Босне*, Београд 1988.
- W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*, London. John Murray: printed by Spottiswoode and Co., New-Street Square and Parliament Street. In the article on Soranus, we find: „at this present time (1848)“ and this date seems to reflect the dates of works cited. 1873 – probably the printing date. Perseus, Department of the Classics, Tufts University, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0104%3AAlphabetic+letter%3DP%3Aentry+group%3D17%3Aentry%3Dpetrus-bio-18>
- *Словенска митологија*. Енциклопедијски речник, ур. С. М Толстој, Љ. Раденковић, Београд 2001.

- Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–III*, Zagreb 1971–74.
- *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, гл. ред. Р. И. Аванесов, Москва: АН СССР, Ин-т рус. яз., 1988 (т. 1) – и даље излази.
- *Словарь русского языка XI–XVII*, Москва, «Наука», 1975 – и даље излази. Подготовлен Института русского языка им. В. В. Виноградова – Москва: РАН; Наука.
- *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. [Elektronski vir] izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti [in] Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU ; avtorji in sodelavci Anton Bajec ... [et al.]. El. Knjiga, Ljubljana: Založba ZRC, 2000 Način dostopa (URL): <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>
- *Словарь церковно-славянского и русского языка*, Т. IV, P-V, СПб.: Императорская Академия Наук, 1847, Т. II, 3–Н., СПб.: Императорская Академия Наук, 1847.
- Соловјев А., *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва III (Скопље 1928) 29–33.
- Соловјев А., *Правни положај сељака и занатлије у средњем веку*, Просветни гласник, 59, 3–4 (Београд 1943) 82–92.
- Sodini J. P., *Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh-Fifteenth Centuries*, ЕНВ I, Washington 2002, 129–146.
- Soulis G. C., *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961) 141–165, <http://www.jstor.org/stable/1291178> (22.03.2015).
- Spengler J. J., *Economic Factors in Economic Development*, *The American Economic Review*, Vol. 47, No. 2, *Papers and Proceedings of the Sixty-eighth Annual Meeting of the American Economic Association* (American Economic Association May, 1957) 42–56. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1831575> (30.12.2014).
- Спремић М., *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац: Народни музеј Крушевац, 1972, 9–24.
- Спремић М., *Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурђа Бранковића*, ЗФФБ XIII/1 (1976) 85–102. Прештампано у: *Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005, 205–225.
- Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- Срећковић П. С., *Преглед историјских извора о кнезу Лазару и Краљевићу Марку*, Споменик САН 36 (1900).
- Spufford P., *The Mint Buildings of Medieval Europe*, у: XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003: actas-proceedings-actes, Ministerio de Cultura, 2005.
- *Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век)*. Зборник радова са Међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду, Београд: Балканолошки институт, 1975.
- Срезневский И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т 1, СПб. 1893; т. 2, СПб. 1902, т 3. СПб. 1912.
- Срејовић Д., *Дијалог човека са каменом*, Човек и камен, ур. Д. Срејовић, Београд: САНУ, 1990, 92–121.

- Staley E., *The Guilds of Florence*, London 1906.
- Станић В., *Француска историографија у XX веку – изазов мултидисциплинарности*, Синтезис. Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност I–1 (Београд 2009) 203–217, <http://www.sintezis.org/wp-content/uploads/2010/06/Francuska-istoriografija-u-XX-veku.pdf> (30.12.2014).
- Стародубцев Т., *Сликари задужбина Лазаревића*, ЗРВИ 43 (2006) 349–391.
- Стевовић И., *Архитектура моравске школе: локална градитељска школа или епilog водећих токова позновизантијског градитељског стварања*, ЗРВИ 43 (2006) 231–253.
- Стевовић И., *Једна хипотеза о најстаријем раздобљу Жиче*, Зограф 38 (2014) 45–58.
- Стефановић Караџић В., *Lexicon serbico-germanico-latinum*, Беч 1852 (II допуњено издање).
- Стипчевић Н., *Стргунци = стригуни*, Јужнословенски филолог LX (2004) 11–14.
- Стјепчевић И., Ковијанић Р., *Вита Трифунов Которанин, неумар Дечана*, Историски записи XI, 1–2 (Цетиње 1955) 95–114.
- Stojanović M., *Sbirka hrvatskih narodnih posloviceh i riečih* (Sbirka narodnih posloviceh, riečih i izrazah), Zagreb 1866, <https://books.google.rs/books?id=WWQAAAAAcAAJ&dq=Sbirka%20hrvatskih%20narodnih%20posloviceh%20i%20rie%20C4%8Dih&pg=PP5#v=onepage&q=Sbirka%20hrvatskih%20narodnih%20posloviceh%20i%20rie%20C4%8Dih&f=false> (16.12.2014).
- Summerson H., *Counterfeiters, forgers and felons in English courts, 1200–1400*, у: *Expectations of the Law in the Middle Ages*, ed. by: Musson, A., Boydell & Brewer Ltd., 2001.
- *She Is Everywhere!*: An Anthology of Writings in Womanist/Feminist Spirituality, Том 3, ed. Mary Saracino; Mary Beth Moser, iUniverse, 2012.
- Scarponi A. S., *Fornaci da calce di epoca romana e medievale in territorio capenate* (2014), The Journal of Fasti Online. Published by the Associazione Internazionale di Archeologia Classica, FastiOnLine documents & research (301) 1–18, www.fastionline.org/docs/FOLDER-it-2013-301.pdf. (22.05.2015).
- Scrutton T. E., *The influence of the Roman law on the law of England*. Being the Yorke prize essay of the University of Cambridge for the year 1884, Cambridge: University press, 1885.
- Тадић М., Гаврић Г., *Оријентација средњовековних српских цркава моравске школе*, Гласник Српског географског друштва XCII–1 (2012) 185–202.
- Тадић М., *Цркве рашке школе – монументални оријентури (математичкогеографски поглед на оријентацију цркава рашке школе)*, Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду LX (2012) 193–204.
- Tadic M., *Orientation of the Serbian Monastery Studenica Churches*, Publications of the Astronomical Observatory of Belgrade 91 (2012) 315–320.
- Тадић М., *Оријентација најзнаменитијих средњовековних цркава у АП Косову и Метохији (Република Србија)*, Зборник радова Конференције Развој астрономије код Срба, VII, Београд 18–22. април 2012, ур. М. С. Димитријевић, Београд 2014, 1067–1081.

- Tartalja H., *O kemijskoj djelatnosti kod Južnih Slavena do XVIII stoljeća*, Rasprave i građa za povijest nauka 1, Institut za povijest prirodnih, matematičkih i medicinskih nauka, JAZU, 1963, 13–124.
- Telebaković B., *Problem slobode*, Godišnjak Fakulteta političkih nauka, god. II, br. 2 (2008) 93–115.
- Тихомиров М.Н., *Древнерусские города*, Москва: Государственное издательство Политической литературы, 1956.
- Тодић Б., *Иконографска истраживања жичких фресака XIII века*, Саопштења XXII–XXIII (1990/91) 25–40.
- Тодић Б., *Бањско злато – последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш–Косовска Митровица 2007, 163–174.
- Тодић Б., *О времену и разлозима писања Теодосијевог Житија светог Саве*, Прилози за КИФ 83 (2017) 3–20.
- Томовић Г., *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.
- Томовић Г., *Средњовековна мајсторска села на размеђи сеоског и градског друштва*, Српско село. Могућности и даљи правци истраживања, Београд 2003, 7–17.
- Томовић Г., *Микротопонимија око града Раса према турском попису из 1468/9. године*, Споменица Милана Васића, Бања Лука: АНУ РС, 2005, 165–184.
- Томовић Г., *Властелинство манастира светог Стефана у Бањској*, у: БХ II, 195–249.
- Томовић Г., *Затрнавска жупа*, Косовско-метохијски зборник 2 (Београд: САНУ, 1998) 1–11.
- Topić N., Bogdanović Radović I., Fazinić S., Skoko Ž., *Analysis of Medieval and Post-Medieval Glass Fragments from the Dubrovnik Region*, Archaeometry, Early View (Online Version of Record published before inclusion in an issue). Article first published online: 14 JUL 2015 DOI: 10.1111/arcm.12191, нумерација према пдф. 1–19.
- Тошић Г., *Средњовековне некрополе на западном Копанику*, Гласник САД 12 (1996) 131–141.
- Тошић Г., Трифуновић М., Филипивић М., *Прилог проучавању дубровачке колоније у Ливађу*, Гласник САД 15–16 (1999–2000) 175–184.
- Тошић Г., Тадић М., *Хиландарски монах Лазар – први српски часовничар*, Каленић, Издавачка установа епархије шумадијске, 2004.
- Тријић В., *О сокалницима*, Прилози за КИФ, 68–69/1–4 (2002–2003) 3–28.
- Трубачев О. Н., *Ремесленна терминологија в славянских языках*, Труды по этимологии. Слово. История. Культура, Том 3, Москва 2008, 391–799.
- Thaller L., *Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći*, Narodna starina. Nepovremeni časopis za povijest kulture i etnografiju Južnih Slavena, Vol. 8, No. 19 (Zagreb 1929) 5.
- *The Economy of Medieval Hungary*, ed: J. Laszlovszky, B. Nagy, P. Szabó and A. Vadas, Leiden: Brill, 2018.
- *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire*, Vol. 2, *Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. Edward Miller, Cynthia Postan, and M. M. Postan. 2nd ed., Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

– *The Medieval Horse and Its Equipment, c.1150–c.1450*, ed. J. Clark, Boydell Press, 2004.

– *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*, vol. 1, ed. C. J. Rogers, Oxford University Press, 2010.

– *The Plan of St. Gall*, Codex Sangallensis 1092, Published by the UCLA Digital Library. Copyright 2012 by University of California Los Angeles, University of Virginia, and University of Vienna, <http://www.stgallplan.org/index.html> (01.04.2015).

– Ђирковић С., *Писменост и образовање у средњовековној Србији*, у: Историја школа и образовања код Срба, Београд: Историјски музеј Србије, 1974, 9–30. Прештампано у: *РВД*, 396–422.

– Ђирковић С., *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, *РВД*, 56–78. Прештампано из: Ристић М. – Ђирковић С. – Кораћ В., *Опеке српских средњовековних манастира*, Београд 1989, 1–24 (С. Ђирковић).

– Ђирковић С., *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, у: Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристогодишњици Велике сеоба Срба, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990, 37–46.

– Ђирковић С., *Неваде – непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1–2 (1995) 13–23.

– Ђирковић С. М., *Жича као архиепископско седиште*, у: Манастир Жича: зборник радова, Краљево 2000, 11–15.

– Ђирковић С., *Из старог Дубровника: грађани рођени и грађани стечени*, ИЧ LVI (2008) 21–37.

– Ђоровић-Љубинковић М., *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965.

– Ђоровић М., *Значај Новог Брда у Србији Лазаревића и Бранковића*, у: Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 123–142.

– Ђук Р., *Утицај Запада на образовање у средњовековној Србији*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд 2003, 21–30.

– Удаљцов А. Д., Космински Ј. А., Вајнштајн О. Л., *Историја средњег века*, Београд 1950.

– Ферјанчић Б., *Крушевац и околина до 1371. године*, у: Крушевац кроз векове, Крушевац: Народни музеј Крушевац, 1972, 3–8.

– Filipi G., *Istrorumunjske etimologije*, knj. 3, Zoonimi : poljske i šumske životinje; mikonimi; bačvarska terminologija, Pula 2008.

– Filipovic Milenko S., *Baština srednjovekovnih rudara u Sasa u južnoslovenskim zemljama*, Godišnjak XXXI, knj. 29, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANU Bosne i Hercegovine, 2000, 5–36. (Први пут обј. на немачком: *Das Erbe der mittelalterlichen sächsischen Bergleute in den südslawischen Ländern*, *Südost-Forschungen* 22, München 1963, 192–233).

– Fisković C., *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta III–1 (Split, Lipanj 1949) 143–249.

– Fisković C., *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947.

- Fisković C., *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik 1955.
- Fisković C., *Dubrovački i primorski graditelji XIII–XVI stoljeća u Srbiji, Bosni i Hercegovini*, Peristil, zbornik radova za povijest umjetnosti 5 (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske 1962) 36–44.
- Fisković C., *Dalmatinski majstori XIII–XVI stoljeća u Srbiji*, Split: Eseji, 1982, 102–183.
- Fischer M. I., *Historical and philological observations on Marmorarii in Byzantine Palestine in the light of two Greek inscriptions*, Mediterranean Language Review 8 (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994) 20–40.
- Flohr M., *The World of the Fullo: Work, Economy, and Society in Roman Italy*, OUP Oxford, 30.05.2013.
- Fort G. F., *Derivation of the word „mason“*, Voice of masonry and family magazine 14 (Chicago 1876) 282–284, <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015076509721;view=1up;seq=312>
- Francois V., Spieser J.-M., *Pottery and Glass in Byzantium*, EMI II, 596–598.
- Foretić V., *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, Zagreb 1940.
- Фостиков А., *Жена – између врлине и греха*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд: Clio, 2004, 323–366.
- Фостиков А., *Занатство у Крушевцу и околини у 14. и 15. веку. Прилог проучавању занатства у средњовековној Србији*, у: Моравска Србија. Историја-култура-уметност, Крушевац: Историјски архив; Београд: Одељење за историју Филозофског факултета, 2007, 231–248.
- Фостиков А., *Ковачки занат на тлу средњовековне Србије*, БИГ 3 (2012) 105–126.
- Фостиков А., *Извештај са историјско-географског рекогносцирања Пријепоља и околине*, Милешевски записи 9 (2012) 413–423.
- Фостиков А., *Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века*, БИГ 4 (2013) 51–69.
- Фостиков А., *Златарски занат у средњовековној Србији*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), ур. С. Мишић, Београд: Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију, 2015, 165–185.
- Фостиков А., Петровић В., *Прилог проучавању војне улоге занатлија у средњовековној Србији*, БИГ 5 (2014) 59–69.
- Фостиков А., *Прилог „Лексикону српског средњег века“ : О јарини, клашњама, окроју и испорку*, БИГ 7 (2016) 53–62.
- А. Фостиков, *Биљна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије*, БИГ 9 (2018) 7–35.
- Фостиков А., *Мраморници из Жиче – каменари или градитељи спомен обележја?*, Црквене студије 16 (2018) 131–139.
- Freestone I.C., *Theophilus and the composition of medieval glass*, у: Materials Issues in Art and Archaeology III. Materials Research Society Symposium Proceedings, eds. Vandiver, P.B., Druzik, J.R., Wheeler, G.S., and Freestone, I.C., Vol. 267, 1992, 739–746.

- Freestone I.C., Hughes M.J., Stapleton C.P., *The Composition and Production of Anglo-Saxon Glass*, Catalogue of Anglo-Saxon Glass in the British Museum, Vera I. Evison, ed. by S. Marzinzik with contributions from I.C. Freestone, M.J. Hughes and C.P. Stapleton, British Museum Research Publication, No. 167, 2008, 29–46.
- Han V., *Umjetnička skrinja u Jugoslaviji : od XIII do XIX stoljeća*, Beograd 1960.
- В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV–XVI век)*, Београд 1979.
- В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије, XVI–XVIII вијек*, Нови Сад 1966.
- Hanagan M., *Artisan and Skilled Worker: The Problem of Definition*, International Labor and Working-Class History 12 (Cambridge University Press, Nov. 1977) 28–31. Article Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/27671221>
- Haramija P., Njavro Đ., *Zlato – zašto je vrijedno?*, *Obnovljeni život*. Časopis za filozofiju i religijske znanosti 67–4 (Zagreb 2012) 459–476.
- Henderson J., *The Science and Archaeology of Materials: An Investigation of Inorganic Materials*, Routledge 2000, Routledge, 15.04.2013.
- Hendy M. F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy C.300–1450*, Cambridge University Press, 2008.
- Hilje E., *Zadarski protomajstor Andrija Desin*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34 (Split 1994) 85–109.
- Hilje E., *Šibenski graditelj i klesar Ivan Hreljić u svjetlu arhivske građe*, *Ars Adriatica* 3 (Zadar, Prosinac 2013) 135–158.
- Храбак Б., *Београд као пристаниште и бродоградилште у XV, XVI и XVII веку*, *Годишњак града Београда V* (1958) 27–54.
- Храбак Б., *Сеоске занатлије на Косову и суседним областима средином XV столећа*, *Гласник Музеја Косова и Метохије* 11 (1962) 135–150.
- Храбак Б., *Херцег-Нови у доба босанско-херцеговачке власти (1382–1482)*, *Бока X* (Херцег-Нови 1978. Прештампано у: *Из старије прошлости Босне и Херцеговине I*, Београд 2003, 121–143.
- В. Hrabak, *Arbanaško drvo u Dubrovniku*, *Historijski zbornik* 37 (1984) 61–86.
- Храбак Б., *Занатлије на Косову 1389–1455*, *Сеоски дани Сретена Вукосављевића* 13 (Пријепоље 1990) 207–216.
- Храбак Б., *Босански и банатски бакар у трговачком промету XIV–XVIII века*, *Истраживања* 20 (2009) 275–285.
- Homer R. F., *Tin, Lead Pewter*, EMI, 57–80.
- Horne H.P., *Alessandro Filipepi commonly called Sandro Botticelli*, *Painter of Florence*, London 1908 (reprinted and Italian translation with addenda ed. by C. Caneva and G. Giusti in H.P. Horne, Florence: Botticelli, 1986).
- Hoselitz V. F., *Noneconomic Factors in Economic Development*, *The American Economic Review*, Vol. 47, No. 2, *Papers and Proceedings of the Sixty-eighth Annual Meeting of the American Economic Association* (American Economic Association, May 1957) 28–41. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1831574>
- Hueglin S., *Medieval Mortar Mixers Revisited : Basle and Beyond*, *ZAM, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 39 (Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2011) 189–212.

- Campbell K., *What Was Jesus' Occupation?*, Journal of the Evangelical Theological Society 48, No. 3 (Evangelical Theological Society, September 2005) 501–519. https://www.etsjets.org/files/JETS-PDFs/48/48-3/JETS_48-3_501-519.pdf (20.09.2019).
- Campbell M., *Gold, Silver and Precious Stones*, EMI, 107–166.
- M. Carlson, *Some Historical Shoemaking Texts*, Revision 29 September 2005, I. Marc Carlson's Homepage, <http://www.personal.utulsa.edu/~marc-carlson/histshoe/index.htm> (25.07.2016).
- M. Carlson, *Footwear of the Middle Ages*, Copyright © 1996, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005. I. Marc Carlson's Homepage, <http://www.personal.utulsa.edu/~marc-carlson/shoe/SHOEHOME.HTM> (25.07.2016).
- Castelnuevo E., *The Artist, in: Medieval Callings*, ed. J. Le Goff, University of Chicago Press, 1990, 211–240.
- Clark G., *Animals and Animal Products in Medieval Italy: A Discussion of Archaeological and Historical Methodology*, Papers of the British School at Rome 57 (1989) 152–171. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40310901>
- Цветковић Б., *Два средњовековна мача из Завичајног музеја у Јагодини*, Старица 59 (2009) 237–246.
- Coatsworth E., Pinder M., *The Art of the Anglo-Saxon Goldsmith: Fine Metalwork in Anglo-Saxon England, it's Practice and Practitioners*, Rochester, NY: Boydell Press, 2002.
- Cotterell B., Kamminga J., *Mechanics of Pre-industrial Technology: An Introduction to the Mechanics of Ancient and Traditional Material Culture*, Cambridge University Press, 1992.
- Coulton G. G., *Medieval Panorama: The English Scene from Conquest to Reformation*, Cambridge University Press, 2010 (прво изд. 1938).
- Crowfoot E., Pritchard F., Staniland K., *Textiles and Clothing, c.1150–c.1450*, Museum of London, Boydell Press, new edition 2001 (reprinted 2002, 2004).
- Цуњак М., *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998.
- Цуњак М., *Неке сличности између Крушевца и Смедевског града и утицај талаћко-крушевачке керамике на смедеревску керамичку производњу*, Археолошка налазишта Крушевца и околине, Крушевац–Београд 2001.
- Цуњак М., *Средњовековни предмети од гвожђа са територије подунавског и браничевског округа*, Смедерево 2001.
- Цурк Ф., *О Јефимијином везу*, Зборник радова међународног научног симпозијума Ниш и Византија III, Ниш 2005, 435–466.
- Curta F., *Barbarians in Dark-Age Greece: Slavs or Avars?*, у: Civitas Divino-Humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov, ed. by T. Stepanov and V. Vachkova, Sofia: Centăr za izsledvaniia na bălgarite Tangra TanNakRa IK, 2004, 513–550.
- Curta F., *The Slavic lingua franca (Linguistic notes of an archaeologist turned historian)*, East Central Europe/L'Europe du Centre-Est 31–1 (2004) 125–148.
- Curta F., *The making of the Slavs: Slavic ethnogenesis revisited*, у: MESS and RAMSES II, Mediterranean Ethnological Summer School, Vol. 7, Zupanic's Collection, 28, Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of Arts, 2008, 277–307.

– Curtis Th., *The London encyclopaedia, or, Universal dictionary of science, art, literature, and practical mechanics*, by the orig. ed. of the Encyclopaedia metropolitan II, London 1839.

– Cheng-Chung Lai, *Braudel's Historiography Reconsidered*, University Press of America, 2004.

– Cherry J., *Pottery and tile*, EMI, 189–210.

– Cherry J., *Leather*, EMI, 295–318.

– Чајкановић В., *Да ли су стари Срби знали за идоле?*, у: Мит и религија у Срба, Београд 1973, 46–57.

– Чанак Медић М., *Дело мраморника Светога Саве у Жичи*, Спаљивање моштију Светога Саве : 1594–1994 : зборник радова, Београд: Свети Архијерејски синод Српске православне цркве, 1997 [тј.] 1998, 113–131.

– Чанак-Медић М., Поповић Д., Војводић Д., *Манастир Жича*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2014.

– Шакота М., *Дечанска ризница*, Београд 1984.

– Шастел А., *Уметник*; у: Човек ренесансе, прир. Е. Гарин, Београд: Clio, 2005.

– Shatzmiller M., *Labour in the Medieval Islamic World*, Arab History and Civilization : Studies and Texts 4, Leiden: E. J. Brill, 1994.

– Šebečić B., *O trgovini bitumenom u Dalmaciji od XIII do XVIII. stoljeća*, Rudarsko-geološko-naftni zbornik 8 (Zagreb 1996) 129–138.

– Šestan I., *Tradicijski zanati. O problemima etnološkog definiranja „jasnog pojma“*, Etnološka istraživanja 11 (Zagreb: Etnografski muzej 2006) 111–121, engleski 123–134.

– Šimek M., *Srednjovjekovno staklo iz Varaždina*, Archaeologia Adriatica 4 (2010) 307–324.

– Šimić M., *Jezik boljunskih natpisa*, Stolačko kulturno proljeće 1, Stolac 2007, 175–188, http://www.croatianhistory.net/etf/boljuni_m_simic.pdf, нумерација према пдф-у. (28.07.2015).

– Šimunović P., *Zemljopisna imena kao spomenička baština materijalne i duhovne kulture*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 8–9 (Zagreb 1982–1983) 231–252.

– Šimunović P., *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb 2009.

– Шиц Ј., *Географска терминологија српскохрватског језика*, са немачког превео А. Лома, Горњи Милановац: Дечије новине; Београд; Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска, 1994.

– Škaljić A., *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: „Svjetlost“, 1966.

– Шкриванић Г. А., *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.

– Шкриванић Г. А., *Израда и набавка оружја у средњовековној Србији*, Весник Војног музеја 4 (1957) 295–301.

– Шкриванић Г., *Властелинство великог челника Радича*, ИЧ 20 (1973) 125–138.

– Шпадијер И., *Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца*, Прилози за КИФ 76 (2010) 3–16.

- Štih P., *Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami. Problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih*, ZČ 66–3/4 (146) (2012) 306–343.
- Шуица М., *Немирно доба српског средњег века*, Београд: Службени лист СРЈ, 2000.
- Шуица М., *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, ИЧ (2006) 93–121.
- Шупут М., *Мраморници у Жичи*, Зборник за ликовне уметности МС 20 (1985) 157–160.
- Schoenfeld E. J., *Anglo-Saxon Burhs and Continental Burgen: Early Medieval Fortifications in Constitutional Perspective*, The Haskins Society Journal 6 (1994) 49–66. Studies in Medieval History, ed. by Robert B. Patterson, Boydell & Brewer, Imprint: Boydell Press <http://www.mgh-bibliothek.de/dokumente/a/a146755.pdf>
- Wallerstein I. M., *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-century Paradigms*, 2nd ed., with a new preface, Temple University Press, 2001.
- Wallerstein I., *Braudel on the Longue Durée: Problems of Conceptual Translation*, Review (Fernand Braudel Center) Vol. 32, No. 2 (Research Foundation of SUNY, 2009) COMMEMORATING THE LONGUE DURÉE, 155–170. Article Stable URL: [http://www.jstor.org/stable/40647703_\(20.09.2019\)](http://www.jstor.org/stable/40647703_(20.09.2019)).
- Walton P., *Textiles*, EMI, 319–354.
- M. Wenzel, *Analysis of some glass from Hercegovina*, Средњовековно стакло на Балкану, 197–231.
- Wiesław B., *Prilozi srpskohrvatskoj etimologiji*, Зборник за филологију и лингвистику МС XXV–2 (1982) 7–20.
- Wiesław B., *Czakawskie studia leksykalne : dziedzictwo prasłowiańskie w słownictwie czakawskim*, Warszawa 1999.
- Winter Z., *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. věku*, Praha 1906.
- Whitney E., *Paradise Restored. The Mechanical Arts from Antiquity through the Thirteenth Century*, Transactions of the American Philosophical Society, Vol. 80, No. 1 (American Philosophical Society, 1990) 1–169. Stable URL: [http://www.jstor.org/stable/1006521_\(11.03.2015\)](http://www.jstor.org/stable/1006521_(11.03.2015)).
- Wolfe M., *The Concept of Economic Sectors*, The Quarterly Journal of Economics 69–3 (Oxford University Press, Aug. 1955) 402–420.

РЕГИСТАР ПОЈМОВА

- Агрикола Г. (Agricola G.) – 27, 62, 137, 144, 149, 136
Alegretum хућнар, из Новог Брда – 46
Александровац – 188
Алтина – 41, 85
Ангора, Ангорска битка – 42, 204
Андрија, апостол – 97
Андрија, златар из Новог Брда – 73
Андрић Т. – 21
Аноним, писац – 58
Антонио де Пиза – 144
Аранђеловац – 98
аргентариј (argentarii, argyropratei) – 59, 60, 63
архитекта – 100, 112, 114–117, 155, 156
Астрапа, протомајстор – 124
Аустрија – 128
афинар, афинатор – 60
- Бабин кал, налазиште глине – 127, 143
Базел – 75
Бајаловић-Хаџи-Пешић М. – 139
бакрар – 77
балистар – 83, 87
Балкан – 54, 56, 127, 146, 147
Бања, манастир – 23, 139
Бањска, манастир – 23, 49, 55, 192, 195
- барилари – 160
батиауриј – 59–61, 66
Бачва, топоним – 172
Бачвар, топоним – 172
Бачваревина, топоним – 159, 172
бачвари – 147, 155, 159, 160, 170, 206
Беатриче Арагонска, угарска краљица – 59
Безић Божанић Н. – 21
бекариј (becarius) – 174, 175
Бела Вода, село – 110
Бела земља, налазиште глине у селу Рујиште – 127, 128
Беласица, рудник – 51
Белгород, град – 134
Беле воде, рудник камена – 92
Бели крш, каменолом – 92, 126
белилник, бјелилник – 183, 184, 205
Београд – 25, 28, 109, 116, 127, 128, 138, 139
Београдска тврђава – 28
Бер, утврђење – 108
Бешлагић Ш. – 53
Биби Ханим – 112
Бигар, топоним – 126
Бирангућо Ваноћо (Biringuccio V.), оклопар, писац – 41
биретари – 195

- Бирташевић М. – 90, 143
Бјумарис (Beaumaris), замак у Велсу – 108
Благај – 149
Благојевић Милош – 22, 28, 49
Блаж, син Десина – 124
Блазнава, село на Руднику – 57
Блато, налазиште глине – 127, 129, 143
Близна код Рудне Главе – 57
Бобовац – 51
Богдан, мачар из Чабика – 87
Богдул в. Ниноје (Богдул)
Богетић – 81
Богородица Љевишка, црква – 114, 116
Богородичина црква у Студеници – 98
Бодин (Константин Бодин), краљ – 84
Бождар, кројач Калојана – 199
бојације, бојадисари (сукна) – 182–184, 186
Бојко Златаревић, обућар из Призрена – 73
Бољун – 39
бомбарди(јери) – 80, 86, 205
бондар – 160
Босна – 21, 22, 40, 42, 44, 46, 51, 53, 79, 89, 93
ботарији (bottarii) – 160
Бохорина – 182
Бошковић Ђ. – 25, 117
бравари – 43, 45, 205, 209, 210
Брајан, протомајстор дрводеља из Новог Брда – 169
Брајан, седлар из Новог Брда – 169, 170
Брајковац, рудник камена – 92, 126
Браничево – 56, 210
Брач, острво – 93
Брвеничар, топоним – 167, 172
Брвеничка жупа – 197
Бриж – 75
Брњак – 89
брњани, брњари – 80, 85, 205
Брње – 84
Брод, топоним – 172
Бродел Ф. – 10
бродоградитељи, бродоградња – 18, 153, 155, 158, 163, 167, 170
Брсково – 58, 73
Брусник, топоним – 126
Будва – 26
Будим – 145
Будислав, рогошник – 162
Бујан, каменар – 120
Буковик, село – 70, 81
Валенштајн И. – 10
валтруци – 135
ваљачи сукна – 206
Ваљево – 56, 127
вапнари – 94, 107, 121, 122, 125, 206
Вараждин – 149
везиље – 191, 206
Велики Буковик – 70
Велики Гуњар, потес – 134, 148
Велики Лаол – 56
Велуће, манастир – 110
Венеција – 42, 50, 75, 112, 145, 194, 204
веслари (magistri remorum), весларски занат – 155, 157
Вигањ, топоним – 56
Вигњиште, топоним – 47, 56
Видин – 27
Видосав, сабљар из Сребренице – 87
Византија – 87
Вилда, у Енглеској – 144
Виминацијум – 93
Вита Которанин, протомајстор у Дечанима – 96, 108, 116, 122
Витичрев, топоним – 161, 172
Витичревски поток, топоним – 161, 172
Владислав Граматик, преписивач и књижевник – 66
Владислав, надзорник у Сребреници – 62

- Владислав, српски краљ в. Стефан
 Владислав, српски краљ
 Власи – 152, 174
 Војиновића мост, у Вучитрну – 91
 воскари, восковари – 180, 206, 211
 Восковина (Восковарско брдо),
 топоним – 188
 Враћевшница, село и манастир – 49
 врдунари – 199
 Врело, село – 128
 врећари – 195, 206
 Врх, село – 125
 Вршац – 178
 Вучитрн – 91
- Гвожђани код Фојнице – 57
 гвожђари – 57
 Гвозд, Гвоздац, топоним – 55
 гвоздари – 45, 205
 Гедс Ј. – 43
 Георгије Мармарас, протомајстор – 115
 Георгије, протомајстор у Дечанима –
 17, 18, 88, 105, 116, 117, 120
 Гијом Адам – 58
 Глина, налазиште глине – 127, 128
 Глуха Вас (Глухавица) – 41, 49, 55, 57
 Гнило, село у области Јелца – 143
 Њилане – 89
 Гобеља, заселак – 125
 Голија, планина – 41
 Горњак, манастир – 55
 Горски котар – 50
 Градац, манастир – 98, 124, 139
 градитељи, градитељство – 13–15, 18,
 19, 21, 25, 26, 31, 32, 39, 70, 87–91,
 94–96, 99–126, 134, 140, 148, 151,
 153–156, 163, 168, 189, 206, 215
 Грачаница, манастир – 56
 гребенари сукна – 181, 186
 Григорије Цамблак, митрополит
 кијевски, писац – 94, 96, 99
 Грнци, топоним – 143
 Грнчара, река – 143
- Грнчаре, топоним – 143
 Грнчаревић Пријак – 137
 Грнчаревић, топоним – 143
 Грнчарево, топоним – 143
 грнчари, грнчарство, грнчарија – 12,
 16–18, 31, 52, 128, 129, 131–134,
 136–143, 148–150, 163, 205, 206, 211
 Грнчарска планина – 143
 гробозидатељи – 101–103
 Грубач, ковач из Бољуна – 39
 Гутенберг Јохан – 66
- Дабижив, каматник – 177
 Давидовица, манастир – 124
 Далмација – 21
 Дамјан – 114
 Данило II, архиепископ – 114, 120
 Даничић Ђура – 54, 176, 183
 Дежево – 118
 Десин, мајстор, градитељ
 Давидовице – 124
 Дечани, манастир – 23, 41, 49, 94–96,
 102, 112, 116, 120–122, 129
 Дечани, село – 120
 Диверсис Филип де – 18, 27, 35, 163, 174
 Динић Кнежевић Д. – 22
 Динић М. – 169
 Дињичић Ковач, војвода – 54
 Дињичић, властеоска породица – 54
 Дирер Албрехт – 66
 Добој – 128
 Доброслав, мајстор у Рзњићу – 120
 Доментијан, писац житија – 97, 99, 100
 Драгослав, кошаранин – 162
 драгуљари – 196
 Дражко, козодер – 176
 Дразе/Јелашци, зидарско село – 118–
 120
 дрвари – 47, 155, 163, 192, 206, 210
 дрводеље (carpentarius),
 дрвоградитељи, дрводељство – 18,
 39, 79, 81, 83, 85, 148, 153–159, 161,
 168–170, 197, 206, 210, 214

- Дрводеље, топоним – 172
дрворезбари – 158
дрвосеч(ац) – 155, 215
Дреница – 89
Дрина, река – 98, 157
дрндари – 210
Дубровник – 18, 21, 22, 26, 41, 45, 51, 59, 61, 77, 81–84, 86, 88, 107, 115, 116, 121, 122, 128, 145, 147, 149, 152, 157, 160, 161, 167, 170, 174, 176, 180, 181, 195, 209, 217
Дубровчани – 36, 42, 61, 72, 88, 118, 123, 173, 186, 208
дувачи стакла (buffadori) – 147
дугменције – 45, 65, 211
Душан, српски цар в. Стефан Урош IV
Душан, српски цар
- Ђурађ Балшић, властелин – 71
Ђурађ Бранковић, деспот – 49, 109
Ђурђевићи (De Georgio), дубровачка породица – 170
- Елигије, свети – 66, 71
- Ждрело (Горњак), манастир – 55
Ждрело, село у области Браничева – 56
Жеравице, место – 42
живописци (иконици) – 98, 100, 123
Жича, манастир – 94, 97–102, 156
Жрвањ, топоним – 105, 126
жрносек, жрносечци – 103–105
Жрносек, топоним – 105
- Забрње – 89
Загреб – 17, 21
Задар – 115
Западна Европа – 20, 100, 125, 128, 145
Заплана – 132
Запланина, рудник – 51
zauatinus, zauator – 194
Звечан, тврђава – 104
- звонар – 86, 205
звоноливци – 44
Зворник – 182
зенберкчије – 87, 210
Зечевић Е. – 65
зидари, зидарски занат, зидарство – 18, 36, 94–96, 98, 100, 102, 103, 107, 108, 110–115, 118–125, 133, 134, 210, 215
златари, златарски занат, златарство – 12, 18, 19, 21, 23, 36, 38, 41, 47, 53, 58–77, 79, 144, 149, 196, 205, 210, 215
златобијец (золотобит, золотобиец) в. златари
златоделатељ, златоковач,
златокузнец в. златари
- Ибар, река – 172
Ибарски Колашин – 55
Иван, из Брскова – 73
Иван, свитар – 190, 191
Иванко, ткач из Призрена – 165
Игларева студенац, топоним – 45
Игларево, топоним – 45
иглари – 43, 45, 205
израђивачи жрвњева – 39, 104, 105, 212
израђивачи златне жице – 61, 205
израђивачи кијева – 84, 155, 205
израђивачи коване коњске опреме – 42, 45, 178, 205
израђивачи пловила – 157, 172, 206
Илија Ташнаревић – 195, 199
инжењери, инжењерија – 88, 89, 106, 112, 114, 115, 132, 155, 157, 168, 204, 206, 216
Исидор од Севиље – 155
Италија – 19, 54, 94, 107, 186
Италијани – 61
- Јагодина – 134, 137, 142
Јањево – 58
Јевгенија (Милица, кнегиња, жена кнеза Лазара) – 116

- Јелакц, село – 55
 Јелашац/Јелашци, зидарско село – 36, 118, 120
 Јелена, византијска царица, жена Манојла II Палеолога – 101, 102
 Јелена, српска краљица, жена Уроша I – 124
 Јелена, царица, мајка цара Константина – 14
 Јерг из Нирнберга, пушкар – 86, 88, 89
 Јерина, српска деспотица, жена Ђурђа Бранковића – 93
 Јеринин град – 93, 134
 Јефимија (Јелена Мрњавчевић), жена деспота Угљеше – 62
 Јиречек К. – 21, 62
 Јован VI Кантакузин, византијски цар и писац – 108
 Јован Дамаскин – 14
 Јован Прогоновић, златар из Новог Брда – 59, 73
 Јохан, златар из Базела – 75
 јувелир, јувелирство – 36, 60, 63, 65, 75, 145, 205
 Јустинијан I, римски цар – 68
- Калафати (calafatus, chaloffati) – 157**
 Калемегдан в. Београдска тврђава
 Калојан Русота, цариник у Новом Брду – 199
 каменари (lapicidae, petrarius), каменарство – 18, 79, 83, 86, 92, 94–96, 99, 102–107, 110–113, 118, 120–125, 205
 Каменари, село код Крушевца – 126
 Каменица, село на Руднику – 49
 каменострижник – 96
 капари – 195
 Карло Велики, франачки цар – 179
 карпентари – 157
 Кастамонита, манастир на Светој Гори – 49
 Катраница, топоним – 163, 172
- качар – 160, 206
 Качар, топоним – 160, 172, 209
 Кашље (Kachel), топоним – 136, 143
 Кејв Р. – 27
 керамичар – 121, 131, 136
 кечеџари – 210
 кијерези – 155
 Кијерези, топоним – 84, 162, 172
 Кисели поток, каменолом – 93
 Кладоруб, топоним – 154, 172, 209
 Кладорубница, хидроним – 154, 172
 Клашнић, село – 188
 Клашње, село – 188
 клесари, клесарство – 38, 39, 94, 96, 102–104, 108, 110, 117, 125, 206, 210
 Клобук, град – 195
 Клобучарев до, микротопоним – 195
 клобучари (chlobuzar) – 169, 195, 201, 206
 књиговесци – 206
 Ковановачки поток (Ново Брдо) – 55
 Кованчиште (Јелакц), село – 55
 Коварије, Коварне, данас потес Коварње – 55
 Ковачевић Којић Д. – 22
 Ковачевић М. – 141
 ковачи, ковачки занат – 12, 16, 18, 29, 36, 38–57, 63, 64, 67, 72–75, 77–83, 85, 86, 89, 94–96, 105–107, 117, 118, 129, 131, 136, 137, 141, 142, 149, 163, 169, 178, 202, 204, 205, 210, 211, 215, 218
 Ковачи, село код Плана – 29, 42, 55
 Ковачи, топоним – 47, 55
 Ковачка Мала, код Слатине – 55
 Ковачка река (Глуха Вас, под Шаторицом) – 55
 Ковачница, заселак Остатије, Студеница – 55
 Ковиоци, ковачко насеље – 55
 Ковиочка река, притока Расине – 55
 ковничар – 69, 70, 205, 215
 кожари, кожарство – 18, 79, 81, 83, 85, 106, 168, 173, 175–178, 184, 186, 188, 191, 194–197, 201, 203, 206, 207, 210, 214

- кожев(н)ик – 176
Кожетин, село – 188
Кожетино Долње, село – 188
Кожетинска река – 188
Кожетински поток – 188
кождер, козодер, дерач коже – 176, 184, 206, 210
Кожухе, топоним – 177
Козник, тврђава – 80, 156
Колар, топоним – 172, 209
колари, коларски занат – 155, 159, 168, 170, 206
Колсон Х. – 27
комердар – 174
комердар (camerdarius) – 174
Конастантин из Островице – 107, 194
кондиар – 45, 77, 205
Константин Филозоф, писац житија – 25, 157
Константинопољ (Цариград) – 97–99
конструктори млинова – 104, 105, 155
Копани брег на Блату, налазиште глине – 129
Кобаоник – 29, 41, 55
копљари – 80, 81, 155, 205
Копљари, топоним – 89, 172
Копљевићи, топоним – 89
Копорић, рудник – 132
Корита, топоним – 172
корпари, корпарство – 162
Корчула, острво – 93
Косача в. Сандаљ Хранић Косача, војвода
Косача в. Стефан Вукчић Косача, херцег
Косово – 22, 27
Косовска Митровица – 41, 104
Коста, поседник из струмске области – 175
Костић К. Н. – 167
костретари – 211
котлари – 41, 51, 77, 205
Котлине, каменолом – 92, 125
Котор – 26, 51, 53, 73, 88, 89, 116, 145, 147
кошаранин – 162, 206
Кошариште, топоним – 162
Крабијино, топоним – 162, 172
Крајислав, ковач – 80
Краљева Сутјеска – 149
Краљево – 55
Кремљ – 45
Крешево у Босни – 44
крзнари – 18, 192, 210, 215
Кристус Петар, сликар – 64
кројачи, кројачки занат – 18, 79, 83, 86, 182, 183, 190–193, 196, 199, 200, 205, 206, 215
крпари, крпарари – 157, 194
Крупань – 190
Крушевац – 25, 27, 36, 52, 75, 76, 80, 92, 109, 126, 134, 139, 141, 142, 156, 186, 188
крчалија – 45, 77, 205
кудељин, кудељник (cudellarius) – 165–168, 170, 182, 206
Кузмин, топоним – 47
Кузница (Кузмина), код Приштине – 56
Кузница, топоним – 56
Кулишер Ј. – 18
Купари (Цријепи) – 129, 133
Курило, Курилово, топоним – 163, 172
Куршумлија – 57
Лађени дел, топоним – 172
Лазар Хиландарац, часовничар – 45
Лазар Хребелановић, кнез – 25, 27, 83, 109, 116
Лазарица, црква – 110, 141
ланариус – 164
Лапчевић Д. – 21
ливење – 44, 53, 62, 75, 77, 86, 115, 128, 129, 205
ливци – 44, 205
Ликоцрев, топоним – 161, 172
Липник, рудник сребра – 58

- Лојане, село – 188
 Лома А. – 22
 Лондон – 43, 61, 71
 Лончарево, топоним – 143
 лончари – 131, 205
 Лукаревић Михаило – 26, 48, 137, 169,
 179, 191, 194, 199
 лукари – 44, 80, 82, 87, 88, 155, 205,
 210, 215
 Лукари, топоним – 172
 Луково, златарско село – 69
 Лучић Ј. – 17, 21, 161, 165, 174, 192
 Љеш, грнчар из Призрена – 137
- Љубостиња, манастир – 116, 117**
 Љутоглава, село – 119, 120
- Мађарска – 54**
 Мајданпек – 57
 мајстори за топове – 44, 80, 86; в. и
 бомбардијери
 Мајсторије, село – 126
 макелар (macelator) – 174, 175
 Макова Е. С. – 21
 Мали Лаол – 56
 Малуга, син Николе, влашки кнез –
 49
 Манасија, манастир в. Ресава
 Манастирац, село – 105
 Мандић К. – 43, 112
 Манинг, опат, златар – 74
 Манојло II Палеолог, византијски цар
 – 101, 102
 марангуни (marangonus) – 154
 Марин Весеоковић, трговац из Босне
 – 42
 Марко Краљевић – 53, 91
 Мартин Шљеманов, ковач коњске
 опреме – 42
 Мартин, ковач из Сремске Митровице
 – 43
 Матија Корвин, угарски краљ – 59
 Махала Ђуре Шустера – 198
- мачари – 38, 44, 71, 80, 85, 87, 205
 медник – 77, 205
 Медник, Међник, топоним – 77
 Меона, село – 137
 месари – 18, 19, 174, 175, 185–187
 механик – 114
 Миклошић Франц – 24, 156, 176, 183
 Микољи В. – 38, 39
 Милаш Радославић, кројач – 86
 Милета Великшалић, седлар – 169,
 170
 Милета Радоњић, ланариус из Трепче
 – 164
 Милман, кудељин – 165
 Милован, шулчик – 158
 Милош Повић, челник – 71
 Милошево, село – 134
 Минић Д. – 141
 Мирослав, захумски кнез – 84
 Мишић Сениша – 22, 57, 128
 Младеновић А. – 24
 Млетачка Република в. Венеција
 млинарије – 103
 Морава, река – 139
 Моравица, област – 210
 Моравска Србија – 28
 мраморници – 96, 98–102
 Мур, зидарско село – 120
- Надумци, код Глухе Васи – 57**
 неимари – 29, 112, 116, 218
 Немачки Брод (Чешка) – 68
 Ненадовић С. М. – 115
 Никеја – 97
 Никола Клобучар, из Призрена – 169,
 199
 Никола Радетић, ковач из Новог Брда
 – 50
 Никола Тевтонац, мајстор спрингарди
 из Дубровника – 83
 Никола Чабар – 209
 Никола, протомајстор – 116, 124
 Никола, син Дражка козодера – 176

- Ниноје (Богдул), ковач коњске опреме – 42
Нишки кадилук – 210
Новак, батиауриј у Трепчи – 61
Новак, ковач мачева – 44, 53
Новаковић Стојан – 21, 22
Нови Пазар – 41, 200
Ново Брдо – 17, 22, 24–28, 36, 46, 50, 52, 55, 58, 59, 65, 66, 72, 73, 87, 92, 109, 116, 117, 121, 139, 148, 169, 173, 182, 186, 190, 199
ножари – 43, 45, 205
Нотр Дам, катедрала у Паризу – 45, 47, 175
- Његоје**, ковач – 129
- Обрађивачи** биљне сировине – 162, 165–167, 170, 172
обрађивачи дрвета (*faber lignarius*) – 39, 82, 154–156, 167–169, 172
обрађивачи камена – 92, 94–97, 99, 101–105
обрађивачи коже – 170, 175–178, 186, 192, 193, 207
обрађивачи кости и рога – 178, 206, 207
обрађивачи метала – 40, 41, 44, 46, 49, 51, 56, 58, 77, 79, 80–82, 86, 106, 131, 135, 156, 196, 208
обрађивачи племенитих метала – 41, 44, 60, 62, 63, 67, 69, 72, 73
обућари – 18, 38, 73, 161, 176, 193, 194, 198–200, 215
оклопари – 43, 44, 80, 85, 89, 205
опанчари, опанчарство – 206, 211
опекари, опекарство – 111, 118, 121, 133, 134–137, 140, 142, 148, 206
Орахово, село – 69
Орбин Мавро – 84
оружари, оружарство – 23, 43, 44, 47, 48, 51, 71, 78, 79, 87–89, 107, 151, 153–155, 167, 172, 177, 189, 203, 205, 209, 213, 216
- Остатија – 41, 55
Остружница – 89
- Паник** – 149
папучари – 211
Париз – 45, 87
Пасква, протомајстор цркве Св. Марије – 117
Патеи (Патеиколо), село – 49
Пеја, поп, писац житија – 63
pelliparius – 170, 192
пергаментари, пергаментарији – 189, 197, 206
Петар Белилник – 183
Петар, млетачки златар – 75
Петар, син Ивана из Брскова, златар – 73
Петка, света – 27
Петрус, Петруш – 134
Пиколпасо Ћипријано (*Piccolpasso Cipriano*) – 136
pilliçarius – 192
пинтер – 160
Пирот – 89
Плавна, село – 57
Плана – 29, 34, 41, 42, 51, 55, 58, 98, 132, 190
плитоделије, плитоделци – 133–135
Плоторешци, топоним – 162, 172
плочари – 40, 45, 135, 178, 205
Плочари, насеље код Фојнице – 81
Пнућа–Дежево, зидарско село – 36, 118, 120
Подбуковик, рударска област – 69
подрезивачи сукна – 18, 182
подстригачи вуне – 181–183, 206
Подунавље – 164
Пожаревац – 56
појасари (*singulator, pasir*) – 196, 206
постељник, постолник, поштељак – 189, 196, 197, 199, 201, 206
поткивачи – 40, 43, 45, 159, 210, 215
Поштељак, топоним – 201
предиоци вуне (*filatori*) – 182

- Премислав Орач, чешки кнез – 162
 Прибил, златар – 71, 73
 Прибој Бања – 28
 Призрен – 41, 45, 49, 52, 71, 116, 122, 132, 137, 165, 180, 182, 199, 200
 Прилепи, село код Дечана – 165
 Приморје – 22, 70, 94, 100, 115
 Приштина – 34, 56
 произвођачи ексера – 39, 43, 46, 205
 Прохор, протопоп – 190
 Пурковић М. – 54, 109
 пушкари – 80, 86, 87, 205, 210, 215
 пчелари, пчеларство – 30, 126, 173, 179, 180
- Раваница**, манастир – 106, 110, 116, 135, 140, 149, 201
 Раванштица, гора – 49
 Раде Боровић (Раде неимар), протомајстор у Љубостињи – 29, 116, 117, 123, 218
 Радеј, златар – 67
 Радич, челник – 49, 188
 Радован, зет Брајана, протомајстора дрводеље – 169
 Radoie Radovzcich soberhuxnar, из Новог Брда – 46
 Радоје Дубровчанин, златар – 71
 Радојковић Б. – 65, 204
 Радоливо, село – 159
 Радоња, батиауриј у Трепчи – 61
 Радослав, мачар – 71
 Радул, грнчар из Меоне – 137
 Рајко, протомајстор, ц'нгар из Призрена – 198, 199
 Рајнска област – 164
 Рамбот, златар из Брижа – 75
 Расина, област – 111, 188
 Расина, река – 55, 88, 156
 Растић Јуније (Џоно), хроничар из Дубровника – 84
 резбари, резбарство – 155, 158, 168, 206
- Рељина градина (Рас), локалитет – 139
 ременари – 196
 Ресава, манастир – 109, 116, 122, 123
 решетари – 162, 206
 Решковац, поток – 56
 Рзинић, Рзнић, занатско-трговачки центар код Дечана – 121, 176
 Робаков Б. А. – 20, 34, 39, 43, 140, 146
 Рисан – 166
 Рогозна, планина – 58, 70
 рогошник – 162
 Роксли Грегори де, надзорник владарских ковница у Лондону – 71
 Ролер Д. – 21, 96, 181, 182
 Ртањ, планина – 127, 128
 Рудна глава – 56, 57
 Рудник – 28, 49, 57, 58, 109, 180, 182
 Рујиште, село – 127
 рукавичари – 192, 193, 200
 рукоделац, рукоделство – 15, 16, 205, 213
 Румунија – 199
 Русија – 38, 53, 54, 145
- Сабљари** – 80, 85, 87, 205, 210
 Саборна црква у Новом Брду – 116, 117
 Сава III, архиепископ – 114
 Сава, река – 98
 Сава, свети – 15, 25, 91, 97, 98, 100, 101, 122
 сагракчије – 211
 салчик – 175
 Самарканд – 42, 111, 112
 самарџије – 205, 210
 Самоков, топоним – 57
 Самоковска река – 57
 самострелар – 82, 83, 87, 205, 210
 Сандаљ Хранић Косача, војвода – 75, 83
 сапожник – 194
 сапунари, сапунџије (spunar) – 179, 185, 206, 211

- сарачи – 210
Сари, у Енглеској – 144
Сасе, рудник – 25
Саси (Саксонци) – 37, 40, 58, 109, 114, 135, 136, 149, 190, 195, 199, 204;
саси рудари – 25, 47, 68, 70, 109, 114, 135, 136, 151, 169, 190, 195, 214
Св. Апостол Андрија, манастир у Константинопољу – 97
Св. Арханђели, манастир код Призрена – 41, 52, 72, 108, 122, 137, 139, 180, 198, 199
Св. Барбара, катедрала у Кутној Хори (Чешка) – 46
Св. Георгије, манастир у Враћевшници – 49
Св. Дух, ковачка братовштина у Котору – 51
Св. Ђорђе, манастир код Скопља – 24, 128, 130, 152
Св. Марија, црква у Дубровнику – 116, 117
Св. Павле, манастир на Светој Гори – 49
Св. Спас, црква – 100, 137
Св. Тројица, црква у Ресави (Манасији) – 123
свећари – 171, 179, 180, 185, 186, 206, 211
свиларство – 173, 180, 181, 182;
произвођачи свиле – 61, 165
Свилнокапи, Свилнокапе, топоним – 188
Сврљиг, тврђава – 210
Седлар, топоним – 172
седлари – 18, 82, 155, 159, 168–170, 205, 210
Сен-Виктор Хуго – 13, 31, 168
Сенет Р. – 21
Сечина, каменолом – 92, 120, 124, 126
Сибиу, град у Трансилванији – 114, 199
Симић В. – 54, 58, 124
ситари – 162, 206
Скадар, град – 89
Скадарско језеро – 89
скалари – 135
скоделник – 131
Скок П. – 39
Скопље – 24, 174
Слатина, село код Ваљева, налазиште глине – 55, 127
Словени – *passim*
Смедерево – 51, 80, 93, 109, 127, 139, 156, 178
Смолице, топоним – 163, 172
Смолуша, топоним – 163, 172
Смољан, топоним – 163, 172
Соко (Конавле) – 149
Соловјев А. – 21, 24, 69
Солун – 97, 115
Сопоћани, манастир – 93, 139, 166
Софија – 50
Сплит – 21
Сребреница – 22, 25, 28, 58, 62, 83, 87, 110, 142, 152, 157, 158, 182, 187, 190, 196
среброделац (сребрнар, сребряник, сребродел) – 59, 62, 63, 205
Сремска Митровица – 43
стаклари (стаклодели, стаклорезачи) – 146, 147, 206, 211; стакларство – 66, 137, 144–146, 149
Сталаћ – 36, 43, 46, 52, 109, 139, 140, 186, 187
Стефан Владислав, српски краљ – 104, 105
Стефан Вукчић Косача, херцег – 88
Стефан Лазаревић, деспот – 6, 14, 24, 25, 42, 53, 69, 89, 98, 116, 123, 134, 157, 174, 192, 199, 204
Стефан Немања, велики жупан – 84, 156, 180, 188
Стефан Урош II Милутин, краљ – 9, 24, 49, 75, 128
Стефан Урош III Дечански, краљ – 158
Стефан Урош IV Душан, српски цар – 10, 40, 49, 64, 67, 70, 88, 103, 108, 118, 121
Стефан Урош V, цар – 24, 197

- Стипчевић Никша – 177
 Стојановић Љубомир – 24
 столари – 107, 155, 158, 206, 210
 стргуни, стргуније – 18, 36, 176, 177, 184, 206
 Стрелар, село на Расини – 80, 81, 89, 156, 172
 стрелари – 44, 80–82, 85, 87, 155, 156, 205, 210
 Стрелци, топоним – 89
 Стреоци, топоним – 89
 стругар – 155, 161
 струмска област – 24, 175
 Студеница, манастир – 55, 74, 98, 102, 109, 125, 132, 139, 187, 188
 Студеница, река – 41, 42
 сукнари, сукнарство, производња сукна – 18, 38, 128, 164, 165, 181–183, 189, 195, 206, 210
 Сусекс, област у Енглеској – 114
 sutor – 194
 ташнери – 190, 195, 206
- Т**
 Теодосије, писац житија – 94, 97–101, 103
 Теодул, монах, техник, градитељ – 123
 Теофил (Theophilus), писац приручника о златарству – 61, 137, 144
 тесар-градитељ, тектон – 39, 155, 156
 тесари дрвета – 121, 156, 157, 158, 168, 169, 206, 210, 215; в. и дрводеље
 тесари камена – 96, 100, 102–104, 107
 тесларство – 167
 техник – 14, 16, 39, 114, 117, 120, 121, 123, 156
 Тимур Ленка – 42, 112
 ткачи – 165, 166, 168, 181, 185, 187, 200, 206, 210
 Тоболац, топоним – 89
 токари, токарство – 161, 167, 170
 Томовић Гордана – 22
 топчије – 87
- торбари – 195, 206, 211
 Тоцил, топоним – 126
 Трепча, рудник сребра – 41, 58, 61, 164
 Трешњица, рудник сребра – 58
 Трнава, село – 49
 Трстена, на падинама Копаоника – 41
 Трубачев О. – 21, 131
 Тубравић, село – 56
 тулари – 44, 80, 81, 205
 Тулари, топоним – 89
 Турци – 25, 72, 108, 134, 141, 201, 210, 218
- Ћ**
 Ћелатор – 177
 Ћеране, локалитет – 134
 Ћирковић Сима – 22, 25, 27, 62, 133, 180
 Угарска – 37, 128, 149
 угљари – 30, 47, 162
 Угљари, топоним – 47, 57, 172
 ужари – 18, 165–167, 169, 177, 206
 уздари – 159, 177, 178, 185, 186, 196, 205, 210
 улијари – 180
 урбурари – 169
 усмари, усмије, усније – 176
- Ф**
 Фиренца – 50, 51, 105, 121, 147, 158, 185
 Фисковић Ц. – 21
 Фојница – 25, 57, 89, 195, 207
 fullo – 183, 205
- Х**
 Херцеговина – 43
 Хиландар, манастир – 16, 24, 45, 110, 121, 167, 175, 180
 Хиље Е. – 115
 хитраци – 14–16, 38
 homo faber – 18, 34, 38, 39, 44, 95, 208
 Храбак Богумил – 22, 61
 Хранислав, везилиј – 191
 Храстовице, засеок – 165
 хутмани – 169
 хухнар, хухнарство – 45, 46, 206

- Цељски Урлих – 88
cerdone – 194
Цигани – 52, 56, 80, 156
циматори – 182
цнгари (цегари) – 178, 193, 199, 200
цокулар (zoçulus) – 161
cogiarius – 194
чревљари, чревљари – 193
Црквено, потес у селу Врело – 128
chaligarius – 194
- Чабик, село – 67, 87, 137
часовничари – 43, 44, 205
Чехословачка – 128
Чешка – 46, 54, 68, 138, 141
чешљари – 186, 197, 209, 211
чизмари – 193, 211
чистилац – 60, 205
- Шавци** – 18, 36, 182, 190, 198
шавци кожушни – 190, 191, 198
шавци свитни, свитари – 190, 191, 192, 198
шавци скорњани – 190, 192, 193
Шавче, топоним – 201
Шаторица – 55
шеширџије – 195
Шивчићи, породица – 190
Шимуновић П. – 29, 55
шкрињари – 158, 206, 215
шлемари – 80, 85, 205
шнајдер (snaider, snaidar, sortor) – 190, 191, 198, 200, 210
Шпат, код Сребренице – 110
штавиоци коже – 18, 210
Штипско подграђе – 121
штитари – 44, 80, 85, 156, 205, 210
Штитари, топоним – 89
Штитарије (Штитар) – 89
Штитарица – 89
Штитово, код Фојнице – 89
- штулчик – 158
шупери – 157
шустери – 17, 38, 190, 193, 198–201, 205, 211

Александра А. Фостиков
ЗАНАТСТВО СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Издавачи:

Историјски институт Београд
Народни музеј Пожаревац

За издавача:

Проф. др Александар Растовић, *директор Историјског института Београд*
др Гордан Бојковић, *директор Народног музеја Пожаревац*

Секретар Редакције

Снежана Ристић

Лектура

Лидија Кусовац

Компјутерска припрема за штампу

Слободан Симић

Штампа

SD Press д.о.о, Смедерево

Тираж

500 примерака

ISBN 978-86-7743-137-2

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

68(497.11)"04/14"

94(497.11)"04/14"

ФОСТИКОВ, Александра, 1975-

Занатство средњовековне Србије / Александра А. Фостиков ; уредник Александар Растовић. -
Београд : Историјски институт, 2019 (Смедерево : SD Press). - 282 стр. : илустр. ; 24 см. - (Посебна
издања / Историјски институт, Београд ; књ. 72)

На спор. насл. стр.: Craft Production in Medieval Serbia. - Тираж 500. - Спискови скраћеница: стр.
231-233. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: 235-269. - Summary.
- Регистар.

ISBN 978-86-7743-137-2

1. Ств. насл. на според. насл. стр.

а) Занатство -- Србија -- Средњи век б) Србија -- Средњи век

COBISS.SR-ID 282029324

